

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 491. 155+491. 550

ЧИҲОНОВА ГУЛҶАҲОН АБДУРАҲМОНОВНА

**ЗАМИНА ВА ТАРЗУ ВОСИТАҲОИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР
ҒАЗАЛИЁТИ ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
иختисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Рохбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ,
Саломӣён Муҳаммаддодов
Қаюм

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

НОМГЌИ ИХТИСОРАҲО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5-16
БОБИ I. КАЛИМАСОЗИИ МОРФОЛОГӢ ВА МАВҚЕИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ ГУРӢҲҲОИ СОҲТОРИИ КАЛИМАҲО ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ.....	17-87
1.1. Роҷеъ ба мафҳуми калимасозӣ ва масъалаҳои марбут ба он.....	17
1.1.1. Калимасозӣ ҳамчун падидаи дохилии забон.....	17-21
1.1.2. Нигоҳе ба роҳи усулҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ.....	21-24
1.1.3. Шарҳи мухтасари роҳҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ.....	24-30
1. 2. Калимасозии морфологӣ дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	30-31
1.2.1. Калимасозии пешвандӣ дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	31-32
1.2.1.1. Калимасозии пешванди исмсози <i>ҳам</i>	32-36
1.2.1.2. Калимасозии пешвандҳои сифатсоз	36-45
1.2.1.3. Калимасозии пешвандҳои феълсоз	45-50
1.2.1.4. Калимасозии пешвандҳои зарфсоз дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ....	50-52
1.3. Калимасозии пасвандҳо дар ғазалиёти Чололиддини Балхӣ.....	52
1.3.1. Калимасозии пасвандҳои исмсоз дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	52-71
1.3.2. Калимасозии пасвандҳои сифатсоз дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	71-82
1.3.3. Калимасозии пасвандҳои зарфсоз дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	82-87
БОБИ II. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ КАЛИМАҲОИ МУРАККАБ ВА ЗАМИНАИ ТАШАККУЛИ ОНҲО ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ.....	88-150
2 1. Калимаҳои мураккаб ва низоми сохтори морфологии онҳо.....	88-89
2.1.1. Калимаҳои мураккаби пайваст ва заминаи морфологии ташаккули онҳо дар ғазалиёти Чололиддини Балхӣ.....	90-91
2.1.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ.....	91-92
2.1.3. Калимаҳои мураккаби омехта.....	93-95
2.2. Калимаҳои мураккаби пайваст ва заминаи морфологии ташаккули онҳо дар ғазалиёти Чололиддини Балхӣ.....	95

2.2.1. Исмҳои мураккаби пайваст дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	96-98
2.2.2. Сифатҳои мураккаби пайваст дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	99-100
2.2.3.Зарфҳои мураккаби пайваст дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	100-103
2.3. Калимаҳои мураккаби тобеъ ва сохтори морфологии онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ.....	103-104
2.3.1. Исмҳои мураккаби тобеъ ва хусусиятҳои морфологии онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ.....	104-112
2.3.2. Сифатҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	112-130
2.3.3. Зарфҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	130-131
2.3.4. Калимаҳои мураккаби омехта дар ғазалиёти Ҷ. Балхӣ.....	131-138
2.4. Калимаҳои мураккаб ва таносуби онҳо бо роҳҳои калимасозӣ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ.....	138
2.4.1. Калимаҳои мураккаби пайваст ва роҳҳои сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ.....	139-142
2.4.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ ва роҳҳои сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ.....	143-147
2.4.3. Калимаҳои мураккаби омехта ва роҳҳои сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ.....	147-151
ХУЛОСА.....	152-155
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	156
Рӯйхати адабиёт.....	157-174

НОМГУЙИ ИХТИСОРАҲО

Дев. каб. – Девони Кабир

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ГЗҲТ – Грамматикаи забони ҳозираи тоҷик

Ғ. – ғазал

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ОИЯ – Основы иранского языкознания

Ҷ. – Ҷилд

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуи таҳқиқ. Масъалаи калимасозӣ, муайян кардани сохту таркиби морфологии калимаҳо, дар заминаи маводи забонӣ ва бо кадом роҳ сохта шудани онҳо дар ҳама давраи замон аз ҷумлаи масъалаҳои меҳварии забон, хоссатан бахши морфологияи он мебошад. Дар забони тоҷикӣ паҳлуҳои морфологии калимаҳо аз бисёр ҷиҳатҳо омӯхта шуда, дар робита ба масъалаҳои алоҳидаи онҳо ҳам дар доираи забон ва дар доираи осори шоирону нависандагон таҳқиқоти ҷудогона ҳам анҷом дода шудаанд. Таҳқиқоти дар ин самт анҷомдодаи муҳақиқони соҳа ба ҳалли бисёр масъалаҳои мубрами калимасозӣ дар забони тоҷикӣ мусоидат намудаанд. Вале бо вучуди ин, ҳанӯз мушкилот дар ин самт ҷой доранд, ки бартараф намудани онҳо талаботи замон мебошад. Яке аз чунин масъалаҳои мубрам дар илми забоншиносии тоҷик таҳқиқи роҳҳои калимасозӣ, тарзу восита ва заминаи ташаккули гурӯҳҳои сохтори калимаҳо дар давраҳои муайни таърихи гузаштаи забон дар маҷмӯъ ё дар доираи осори ин ё он шоири ҷудогона ба шумор меравад. Масъалаи таҳқиқи сохту таркиби морфологии калимаҳо, тарзу восита ва заминаи ташаккули онҳо дар ғазалиёти Муҳаммад Ҷалолӣдини Балхӣ ҳам яке аз чунин масъалаҳои мубрам дар илми забоншиносии тоҷик ба шумор рафта, таҳқиқи амиқи он метавонад ба ҳалли ҷандин масъалаҳои забон дар самти калимасозии морфология ва дар самти муайян намудани сарчашмаҳои ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат намояд.

Дарача таҳқиқи мавзӯ. Калимасозӣ ба сифати мавзуи ҷудогона дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри гузашта пайдо шуда бошад ҳам, омӯзиши масъалаҳои ҷудогонаи он дар забони тоҷикӣ заминаи амиқи таърихӣ дорад. Қайдҳои аввалини забоншиносӣ доир ба калимасозӣ, роҳу усулҳои сохта шудани калимаҳо ва воситаҳои калимасоз дар забони тоҷикӣ дар фарҳангу луғатномаҳо ва таҳқиқоти

чудогонаи донишмандони форсу тоҷик зиёд ба мушоҳида мерасад. Қайдҳои забоншиносии мавҷуда арзиши баланди илмӣ доранд. Ба ҷуз фарҳангу луғатномаҳо, таълимоти мукаммали забоншиносӣ доир ба калимасозӣ дар асари «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ба мушоҳида мерасанд, ки дар ҳақиқат, ҷолиб мебошанд.

Сарчашмаи дигаре, ки дар таъри илми забоншиносии форсу нақши муҳим дорад, китоби «Чаҳор гулзор»-и Хоча Ҳасани Нисорӣ махсуб меёбанд. Дар ин китоб дар баробари дигар масъалаҳои марбут ба луғатшиносӣ ва наҳв, афкори амалию назарии ҷолиб доир ба сарфу калимасозӣ, тарзи сохта шудани калимаҳо, пасванду пешвандҳои калимасоз ва вазифаҳои онҳо дар ба гурӯҳҳои маъноӣ ва сохтории калимаҳо баён гардидааст. Дар ин сарчашмаи забоншиносӣ аксари он пешванду пасвандҳои калимасоз ва ҳатто шаклсозии забони тоҷикӣ, ки дар замони таълифи он маъмул буданд, батафсил мавриди таҳлил қарор дода шуда, қобилиятҳои калимасозии онҳо зикр карда шудааст.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар натиҷаи таҳаввулоти сиёсӣ иҷтимоӣ дар Россия ва Осиёи Миёна забоншиносии тоҷик ворида марҳилаи нав гардида, омӯзиши масъалаҳои забон ва забоншиносӣ дар заминаи меъёрҳои дар забоншиносии умумӣ муқарраргардида ба роҳ монда шуд. Дар натиҷа калимасозӣ ба сифати мавзӯи алоҳида мавриди баҳси илми забоншиносии тоҷик қарор гирифт. Дар омӯзиш ва таҳқиқи масъалаи калимасозӣ ва паҳлуҳои чудогонаи он саҳми як гурӯҳ забоншиносони ватанию хориҷӣ, аз қабili К.Г. Залеман, П. Ҳорн, В.С. Расторгуева, Т. Д. Чхеидзе, Ю. А. Рубинчик, А.З. Розенфелд, Л.С. Пейсиков, Д. Тоҷиев, Ш. Рустамов, Ш. Ниёзӣ, М.Н. Қосимова, Д. Хочаев, Д. Саймиддинов, Т. Н. Хаскашев, М. Турсунов, М. Муҳаммадиев, А. Мирзоева, А. Эшонҷонов, Қ. Тоҳирова, С. Ҳалимов, Ф. Амонова, Э. Шоев, М. Шукуров, С. Сабзаев, А. Ҳасанзода, О. Қосимов, С. Хоркашев (Раҳматуллозода), А. Ғаффоров, М. Олимҷонов, Ш.

Бобомуродов, М. Саломииён, Б. Аловуддинов ва дигарон басо бузург ба назар мерасад.

Забоншиносии муосири тоҷик ҳам бо фарогирии масъалаҳои зиёди таҳқиқшудаи худ дар доираи калимасозӣ дар таърихи илми забоншиносии тоҷик мавқеи муҳим дорад. Дар ин давра муҳаққиқони зиёде чун М.Н. Қосимова, С. Ҳалимов, О. Қосимов, А. Ҳасанзода, М. Саломииён, М. Олимҷонов, Ш. Кабиров, Х. Кабиров, Х. Табаров, А. Амлоев, М. Чумбаев, С. Низомова ва дигарон ба омӯзишу таҳқиқи масъалаҳои гуногуни калимасозӣ роҳу усулҳо ва тарзу воситаҳои сохта шудани калимаҳо машғул шуда, дар натиҷа асару мақолаҳои зиёди илмию таҳқиқотӣ таълиф гардидаанд.

Дар забони тоҷикӣ омӯзиши масъалаи калимасозӣ дар шакли таҳқиқоти ҷудогона бори аввал аз ҷониби забоншиноси шинохтаи тоҷик Ш. Ниёзӣ – “Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ” ва Ш. Рустамов – “Калимасозии исм дар забони тоҷикӣ” ба роҳ монда шуд. Саҳми ин забоншиносон ҳам дар муайян намудани роҳҳои калимасозӣ ва ҳам дар омӯзишу таҳқиқи калимасозии вандӣ дар забони тоҷикӣ басо бузург аст.

Забоншиноси тоҷик О. Қосимов, таҳқиқоти худро ба масъалаи калимасозии исм дар «Шоҳнома»-и А. Фирдавсӣ [1988] бахшида, дар он доир ба калимасозӣ, роҳҳо ва тарзу воситаҳои сохта шудани исмҳо дар асоси маводи «Шоҳнома» маълумот додааст. Ӯ дар баробари баррасии масъалаҳои марбут ба калимасозӣ, ба баромади калимаҳо низ диққат дода, доир ба пайдоиши як гурӯҳ калимаҳо бо така ба сарчашмаҳои гуногуни илмӣ назари хешро баён намудааст. Муҳаққиқи дигари тоҷик – Х. Табаров, хусусиятҳои луғавию морфологии забони ашъори Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртиро мавриди таҳлил қарор дода, доир ба паҳлуҳои гуногуни калимасозӣ таҳқиқот анҷом додааст [Табаров, 2000].

Доир ба калимасозӣ С. Низомова низ таҳқиқоти густарда анҷом додааст. Ӯ бештар ба омӯзиши калимасозии морфологӣ дар «Ҳамса»-и

Низомии Ганҷавӣ машғул шуда, нақши вандҳои калимасозро дар асоси маводи сарчашмаи зикршуда батафсил баррасӣ намудааст [С. Низомова, 2010].

С. Низомова тамоми анвои калимасозиро дар рисолаи доктории худ дар доираи насри бадеӣ ва публитсистии Садриддин Айнӣ таҳқиқ намуда, тамоми вандҳои калимасозро, ки дар ташаккули калимаҳо иштирок намудаанд, таҳлилу баррасӣ намудааст. Нақши вандҳои калимасоз, муродифоти вандҳои калимасоз, қолабҳои нави калимасозӣ, калимаҳои мураккаб ва омехта дар ин таҳқиқот мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст [С. Низомова, 2019].

А. Амлоев муҳаққиқи тоҷик, низ калимасозии исмро дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев баррасӣ намуда, мавқеи ҳар як воситаи калимасозро дар ташаккули исмҳо дар доираи таълифоти ин нависанда муайян намудааст [А. Амлоев, 2016].

Забоншиноси дигари тоҷик – М. Олимҷонов, дар як таҳқиқоти ҷудогонаи худ бо номи «Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил» калимаҳои мураккабро ба таври васеъ мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода, сохту таркиби морфологӣ ва роҳу усулҳои сохта шудани онҳоро дар маводи сарчашмаи зикршуда таҳқиқ намудааст [М. Олимҷонов, 2022].

Дар забоншиносии тоҷик доир ба паҳлуҳои забонии осори Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ҳам аз ҷониби муҳаққиқону забоншиносон таҳқиқоти зиёди забоншиносӣ анҷом дода шудаанд. Забоншиноси тоҷик М. Н. Қосимова дар асари худ – «Чор унсур: маъниофаринӣ, калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ»)), дар баробари дигар масъалаҳои луғатшиносӣ ба масъалаи калимасозӣ ҳам машғул шуда, дар асоси чор унсур: **об, оташ, хок ва бод**, масъалаи калимасозӣ ва қобилияти калимасозии калимаҳои **об, оташ, хок, боронро** баррасӣ намудааст. Инчунин, ӯ дар доираи як қатор мақолаҳои илмӣ худ ҷанбаҳои забонии осори Мавлоно Ҷалолиддини

Балхиро таҳқиқ намуда, аз ҷиҳатҳои гуногун забон ва услуби асари Мавлоно муайян намудааст [М. Қосимова, 2007].

Дар ҳамин росто, таҳқиқоти ба анҷомрасонидаи забоншинос С. Сабзаев низ дар омӯзиши ҷанбаҳои забони осори Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Ӯ дар рисолаи таҳқиқоти худ бо номи «Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ» доир ба хусусиятҳои имлоию китобатӣ, гурӯҳҳои маъноии калимаҳо, иқтибосот, калимаҳои лаҳҷавӣ, воҳидҳои фразеологию ифодаҳои маҷозӣ, роҳу усулҳои калимасозӣ ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ ашъори Мавлавӣ таҳқиқоти мукамал анҷом дода, доир ба калимасозӣ қайдҳои ҷолиб баён намудааст [С. Сабзаев, 2014].

Забоншиноси дигар, ки дар доираи осори Ҷалолиддини Балхӣ таҳқиқоти мукамали забоншиносӣ анҷом дода, ба кушодани бисёр масъалаҳои таҳқиқнашудаи он муваффақ ҳам шудааст, профессор Ш. Кабиров мебошад. Ӯ дар таҳқиқоти анҷомдодаи худ бо номи «Вижагиҳои хоси забони шеъри Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ» хусусиятҳои савтию наҳвӣ, корбурди вожаҳои омиёна, ибораҳои рехта ва зарбулмасалҳоро таҳқиқ намуда, дар робита ба калимасозӣ ҳам қайдҳои ҷолиб баён намудааст [Ш. Кабиров, 2008].

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои асосии дар диссертатсия таҳқиқшуда бо барномаҳои таълимии забоншиносӣ, махсусан таърих ва морфологияи забони тоҷикӣ, инчунин бо мавзӯҳои таҳқиқоти илмӣ иртиботи зич доранд. Натиҷа ва хулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимии соҳавӣ мавқеи муҳим касб менамоянд. Диссертатсия дар доираи самту бахшҳои алоҳидаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи забон ва типологияи факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба анҷом расонида шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии таҳқиқи анҷомдодашудаи илмиро муқаррар намудани сохту таркиби морфологии калимаҳо, тарзу воситаҳои ташаккул ва дар заминаи кадом роҳҳо ва қолабҳои сохтории калимасозӣ сохта шудани онҳо, таносубан бо ин муқаррар намудани ба кадом ҳиссаи нутқ мансуб будани гурӯҳҳои сохтории калимаҳо, муайян намудани роҳҳо ва қолабҳои сермаҳсули сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Муҳаммад Ҷалолиддини Балхӣ мебошад. Алоқамандона бо масъалаҳои зикршуда калимаҳои хосси аз ҷониби шоир дар доираи қоидаҳои маъмули калимасозии забон сохташуда муайян карда шуда, гурӯҳҳои сохторӣ ва таркиби морфологию ҳиссаинутқии онҳо нишон дода мешаванд.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои расидан ба мақсади ниҳой дар диссертатсия дар доираи ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ иҷрои вазифаҳои зерин дар назар дошта шудааст:

- бо таъя ба афкори назарии забоншиносони пешқадам таҳлилу баррасӣ намудани калимасозӣ ва роҳу усулҳои он ҳамчун падидаи забон;
- омӯзиш ва баррасии калимаҳо, гурӯҳҳои сохторӣ ва сохту таркиби морфологии онҳо;
- муқаррар намудани мавқеи усулҳои калимасозии морфологӣ дар ташаккули гурӯҳҳои сохтории калимаҳо;
- таҳқиқ намудани мавқеи пасванду пешвандҳои исмсоз дар созмони исмҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ;
- муқаррар намудани мавқеи вандҳои калимасоз дар ташаккули гурӯҳҳои сохтории сифатҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ;
- муайян намудани нақши пасванду пешвандҳои зарфсоз дар шаклгирии зарфҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ;

- муайян намудани мавқеи шоир дар офариниши калимаҳои нав ба воситаи пасванду пешвандҳои исмсоз, сифатсоз ва зарфсоз;
- бо таъя ба сарчашмаҳои илмӣ баррасӣ намудани калимаҳои мураккаб ва навҳои он дар забони тоҷикӣ;
- таҳқиқ намудани исмҳои мураккаби пайвасту тобеъ, қолабҳои сохторӣ ва таркиби морфологии онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ;
- омӯзиши сифатҳои мураккаби пайвасту тобеъ, сохту таркиби морфологӣ ва қолабҳои мавҷудаи онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ;
- баррасӣ намудани зарфҳои мураккаби пайвасту тобеъ, сохту таркиби морфологӣ ва таркиби ҳиссаинутқии онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ;
- дар алоҳидагӣ ба таври муфасссал баррасӣ кардани исмҳо, сифатҳо ва зарфҳои мураккаби омехта, тарзу восита ва заминаи ташаккули онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ;
- алоқамандона бо масъалаҳои дигар муайян намудани мураккабвожаҳои аз ҷониби шоир сохташуда дар ғазалиёти ӯ;
- таҳқиқ ва муайян намудани сохту таркиби морфологии калимаҳои мураккаб ва бо кадом роҳ ё роҳҳои калимасозӣ сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ;

Объекти таҳқиқ дар заминаи маводи ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ таҳқиқ намудани сохту таркиби морфологии калимаҳо, бо кадом роҳу усулҳо ва дар заминаи кадом қолабҳои калимасозӣ сохта шудани онҳо, аз калимаҳои мансуби кадом ҳиссаҳои нутқ таркиб ёфтагӣ ё дар заминаи калимаҳои кадом ҳиссаҳои нутқ сохта шудани исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ мебошад.

Предмет таҳқиқ. Предмети таҳқиқи диссертациониро пажӯҳиши ҳамаҷонибаи сохту таркиби морфологӣ, замина ва роҳу воситаҳои сохта шудани гурӯҳҳои сохтори калимаҳо, ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ

доштан, дар заминаи калимаҳои мансуби кадом ҳиссаҳои нутқ сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ва алоқамандона бо ин масъалаҳо муайян намудани калимаҳои дар заминаи қолабҳои мустаъмали калимасозӣ бавучудовардаи шоир мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Зимни таҳқиқи мавзӯ ҳамаҷун асосҳои назарии таҳқиқоти илмӣ таълифот ва афкори назарии як гурӯҳ муҳаққиқону забоншиносони хориҷӣ, аз қабили В.В. Виноградов [18], Л.С. Пейсиков [69;70] ва забоншиносони тоҷик – Б. Ниёзмӯҳаммадов [61;62], Ш. Ниёзӣ [61], Д. Саймиддинов [78; 79], М. Шукуров [110; 111], М. Мӯҳаммадиев [58; 60], Ш. Рӯстамов [73;74; 75; 76; 77], М.Н. Қосимова [48; 49; 50], С. Ҳалимов [101; 102], Д. Ҳоҷаев [95; 96; 97;98], С. Сабзаев [80; 81; 82], С. Хоркашев (С. Раҳматуллозода) [91; 92;93], Ш. Бобомӯродов [16; 17], С. Анварӣ [13], О.Ҳ. Қосимов [42;43;44], М. Саломӣён [152;153;154;155;156;157], Ж. Гулназарзода [25], Б. Аловиддинов [9] ва дигарон истифода шудаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Бо мақсади ҳалли масъалаҳои дар доираи мавзӯ муқарраргардида дар рафти таҳқиқ аз методҳои таҳқиқотии синхронӣю диахронӣ, муқоисавӣ, таҳлили сохторӣ, таҳлили таҷзияи ҳиссаинутқии таркиби морфологӣ истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Барои таҳияву таълифи диссертатсия маводи таҳқиқ аз девони ғазалиёти яке аз бузургтарин шоирони асри XIII-XIV-и форсу тоҷик Ҷалолиддини Балхӣ [Мавлоно, Ҷалолиддини Румӣ. Девони қабир (таҳияи Алии Мӯҳаммадии Хӯросонӣ). – Душанбе: Дониш, Ҷ. 1-3, 2007-2008 с.; Мавлоно, Ҷалолиддини Румӣ. Мунтахаби ғазалиёти (таҳияи Асрори Раҳмонфар ва Мубашшир Акбарзод). – Душанбе: Адиб, 2013. – 150 с. ва сомонии интернетии [https://www. haiderart.ganjoor.com](https://www.haiderart.ganjoor.com)] буда, мисолҳо аз дохили ғазалиёт интихобан оварда шудаанд.

Навгонии илмий таҳқиқ. Навгонии таҳқиқи диссертатсионӣ дар он аст, ки бори аввал сохту таркиби морфологии калимаҳо, тарзу восита ва заминаи ташаккули онҳо дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ба таври мушаххас таҳқиқ шуда, алоқамандона бо ин қолабҳои сохтории калимаҳо, нақши вандҳои калимасоз дар ташаккули онҳо, қолабҳои сохтории калимаҳои мураккаб, мансубияти ҳиссаинутқии ҷузъҳои таркибии онҳо ва калимаҳои дар доираи қолабҳои маъмули калимасозӣ бавучудовардаи шоир муқаррар карда шудаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Собит карда шуд, ки калимасозӣ яке аз муҳимтарин падидаҳои забонӣ буда, пайдоиши он дар забони тоҷикӣ решаи амиқи таърихӣ дорад. Он марҳилаҳои гуногуни ташаккулро тай намуда, дар рушду такомули таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муҳим дорад.

2. Дар забони тоҷикӣ роҳҳои гуногуни ташаккули калимаҳои нав мавҷуд буда, ҳар яке аз ин роҳҳо бо тарзу воситаи ба вучуд овардани калимаю маъноҳои нав дар забон аз яқдигар фарқ менамоянд ва роҳи алоҳидаи калимасозиро ташкил менамояд.

3. Калимасозии морфологӣ яке аз роҳҳои асосии ба вучуд овардани калимаҳо дар забони тоҷикӣ ба шумор рафта, ба воситаи он аз калимаҳои сода ё решагӣ қолабҳои гуногуни калимаҳои сохта ва аз калимаҳои мураккаб гурӯҳҳои гуногуни маъноии калимаҳои мураккаби омехта ба вучуд оварда мешаванд.

4. Дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ калимасозии вандӣ ё морфологӣ яке аз роҳҳои асосии ба вучуд овардани калимаҳо маҳсуб шуда, дар ташаккули гурӯҳҳои сохтории калимаҳои мансуби исм, сифат, феъл ва зарф, нақши муҳим доранд. Калимаҳои бо роҳи калимасозии морфологӣ сохташуда дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ дар қолабҳои **реша+пасванд** ва **пешванд+реша** сохта шуда, калимаҳои дар қолаби **пешванд+реша+ пасванд** сохташуда хеле кам мебошанд.

5. Аксари калимаҳои бо роҳи калимасозии морфологӣ сохташудае, ки дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба кор бурда шудаанд, калимаҳои дар забони зиндаи халқ сохташуда буда, гурӯҳи ғазоли калимаҳои таркиби луғавии забонро ташкил менамоянд. Дар баробари истифодаи густарда аз гурӯҳи калимаҳои зикршуда шоир дар асоси қолабҳои мавҷудаи калимасозии морфологӣ аз рӯйи тақозои қонуниятҳои шеърӣ ё заруратҳои дигар калимаҳои зиёде низ сохтаанд.

6. Калимаҳои мураккаб низ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ сохту таркиби ба худ хоси морфологӣ ва заминаю воситаҳои гуногуни ташаккул дошта, дар шаклҳо ва қолабҳои мухталифи сохторӣ ба мушоҳида мерасанд. Калимаҳои мураккаби дар ғазалиёти шоир истифодашуда аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ, асосан, ба гурӯҳи исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо мансубанд.

7. Калимаҳои мураккаб – мураккаби пайваст, тобеъ ва омехта бо тамоми қолабҳои сохториашон дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба мушоҳида мерасанд. Онҳо дар заминаи роҳҳои гуногуни калимасозии таърихан дар забони тоҷикӣ ташаккулёфта сохта шудаанд.

8. Калимаҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ дар муқоиса бо калимаҳои мураккаби пайваст аз ҳама бештар истифода шуда, таркиби морфологии онҳо ҳам дар муқоиса бо гурӯҳи калимаҳои дигар гуногун мебошанд ва аз ҷиҳати ҳиссаинутқӣ дар заминаи калимаҳои мансуби ҳиссаҳои нутқи бештар ташаккул меёбанд.

9. Калимаҳои мураккаби пайваст ва дараҷаи истифодаи онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ аз ҷиҳати оморӣ пас аз калимаҳои мураккаби тобеъ дар ҷойи дуюм меистанд. Онҳо ҳам дар заминаи гурӯҳҳои гуногуни маъноии калимаҳои мансуби як ҳиссаи нутқ ва ҳам бо роҳи такрор шудани як калимаи мустақил сохта шуда, аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳи исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо тааллуқ доранд.

10. Калимаҳои мураккаби омехта дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ то андозае камтар истифода шудаанд. Аксари калимаҳои мураккаби омехтае, ки дар ғазалиёти шоир истифода шудаанд, дар забони муосири тоҷикӣ ё дар сатҳи забони адабӣ ё ҳамчун калимаҳои истифода мешаванд.

11. Як гурӯҳ калимаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва омехтае дар ғазалиёти Мавлоно мавҷуданд, ки маҳсули офаридаи ҳуди шоир буда, дар осори шоирони дигар ё дар фарҳангу луғатномаҳои то имрӯз таълифгарда ба мушоҳида намерасанд. Доираи истифодаи онҳо дар осори шоир маҳдуд шуда, қисми зиёди онҳо калимасозе мебошанд, ки дар ғазалиёти шоир як маротиба истифода шудаанд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои диссертатсия метавонанд назарияи илми сарфу калимасозии забони тоҷикиро ҳам аз ҷиҳати таърихӣ ва ҳам дар забони муосир такмил диҳад. Бо назардошти он ки масъалаи асосии таҳқиқоти анҷомдодашударо омӯзиш ва баррасии гурӯҳҳои сохтории калимаҳо, сохту таркиби морфологӣ, қолабҳо, замина ва тарзу воситаҳои ташаккули онҳо ташкил менамояд, ҳулосаҳои аз ин таҳқиқот бадастомада метавонанд назарияи илми забоншиносиро тақвият бахшанд ва зимни таҳияи рисолаҳои илмӣ магистриву номзадӣ, дастуру барномаҳои таълимӣ, хондани курсу семинарҳои махсус аз морфология, калимасозӣ, грамматика дар факултетҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ истифода бурда шаванд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи, мундариҷа ва муҳтавои дииссертатсияи мазкур бо шиносномаи ихтисоси илмӣ 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабӣ дар асарҳои илмӣ дар таҳқиқ. Интиҳоб ва бандубасти илмӣ мавзӯ дар мувофиқа бо роҳбари илмӣ ва бевосита дар зери роҳнамоии ӯ сурат гирифтааст. Саҳми шахсии доктараб дар муайян намудани ҳадафу мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ, коркарди мавод,

таҳлилу баррасӣ ва хулосабарориҳои илмӣ мавзӯи таҳқиқшуда инъикос ёфтааст. Таҳқиқ аз ҷониби доктараб мустақилона анҷом дода шуда, дар илмӣ забоншиносии тоҷик паҷӯиши нав ба шумор меравад ва ба дорони муҷриятҳои хоси худ мебошад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мавзӯи диссертатсия актуалӣ буда, дар шӯрои олимони факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратчаласаи № 7 аз 12.04.2016) тасдиқ карда шудааст.

Муҳтаво ва натиҷаҳои диссертатсия дар семинари конференсияҳои илмӣ кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, семинари конференсияҳои сатҳи ҷумҳуриявӣ бахшида ба «Масъалаҳои муҷрият таърихи афкори забоншиносӣ» (Душанбе, 12.05.2017), «Забони адабии тоҷикӣ дар марҳилаи ташаккул (асрҳои IX-XI)» (Душанбе, 16.01.2018), «Масъалаҳои сарфӣ забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо» (Душанбе, 15.02.2019) ва дар конференсияҳои илмӣ солони устодону кормандони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (2016-2025) дар шакли маърузаҳои илмӣ пешниҳод гардидаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи таърихи забон ва типологияи ДМТ (суратчаласаи №9 аз 21 феввали соли 2025) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Вобаста ба мавзӯи дар диссертатсия таҳқиқшуда ва нуқтаҳои асосии он 7 мақола нашр шудааст, ки аз ин 5 мақолааш дар маҷаллаҳои таърихшиносии Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 2 боб, 32 ҷислу зерҷисл, хулоса ва ҷаҳришти осори илмиву бадеӣ иборат буда, 174 саҳифаи ҷопи компютерири дар бар гирифтааст.

БОБИ I

КАЛИМАСОЗИИ МОРФОЛОГӢ ВА МАВҚЕИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ ГУРӢХҲОИ СОХТОРИИ КАЛИМАҲО ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ

1. 1. Рочеъ ба мафҳуми калимасозӣ ва масъалаҳои марбут ба он

Калимасозӣ василаи асосӣ ва меҳвари такомули таркиби луғавии забон мебошад. Калимасозӣ ба ду маъно дар забоншиносии муосир қорбаст мешавад: танг ва васеъ. Ба маънои танги калимасозӣ пайдо шудани ҳар як моддаи нави луғавӣ дар назар аст. Масалан, калимаҳои об, нон, падар, модар, хона ва ғайра бо ин ё он маъно маъмуланд. Агар ин вожаҳои бо тарзу воситаҳои гуногун мафҳумҳои гуногунро ифода карда тавонанд калимасозӣ ба амал меояд. Калимасозӣ ба маънои васеъаш илм аст, ки тарзу воситаҳои гуногуни калимасозиро меомӯзад. Калимасозӣ ҳамчун илм объекти омӯзиши худро дорад, ки он омӯзиши калимасозӣ ва калимаи нав мебошад, ки ё ба воситаи тағири шакл ё ба воситаи тағири маъно мафҳуми навро ифода кардааст.

1.1.1. Калимасозӣ ҳамчун падидаи дохилии забон

Забон агар, аз як тараф, ҳамчун воситаи муҳобираю мубодилаи афкор дар амалишавии нутқи аъзои ҷамъият истифода шавад, аз тарафи дигар, он меҳвари маҷмуи падидаву ҳодисаҳо ба шумор рафта, аз рӯи зарурат ва эҳтиёҷоти ҷамъиятии одамон зухур намуда, мавҷудияти худро дар қорҷӯбаи муайян пайваста устувор нигоҳ медорад. Ҳар як зухурот ё падидае, ки дар забон зухур менамояд, мақсад ва вазифаи мушаххаси худро дошта, дар ин ё он сатҳ ё доираи масъалаҳои забон хусусияти меъёрсозӣ дорад. Яке аз чунин падидахое,

ки дар пойдории забон ва ташаккули таркиби луғавии он нақши калидӣ дошта, пайдоиши он дар забони тоҷикӣ собиқаи тулонии таърихӣ дорад, ин калимасозӣ ва роҳу усулҳои он мебошад: «Калимасозӣ усули махсуси дар доираи коидаҳои маъмули забон бо истифода аз имконоти дохилии он: пасванду пешванд ва миёнвандҳои калимасози ҳар як ҳиссаи нутқ, зада, такрор ва қолабҳои таърихан ташаккулёфтаи калимасозӣ ба вучуд овардани калимаҳои нав мебошад. Он ҳамчун сарчашмаи миллии ташаккули таркиби луғавӣ дар рушду такомули захираи луғавии забони тоҷикӣ, ба вучуд овардани калимаю мафҳумҳои нав ва ба ин васила қонеъ гардонидани талаботи ҷамъиятии соҳибзабонон ба забон дар робита ба ифодаи мафҳумҳои навзӯхур нақши муҳим дорад. Чуноне ки таҳлилҳои сохтории қабатҳои таърихии калимаҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ нишон медиҳанд, калимасозӣ дар забони тоҷикӣ падидаи таърихан ташаккулёфта маҳсуб шуда, роҳҳои калимасозие, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ роиҷанд, ханӯз дар замони устод Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ ва ҳатто қабл аз он ҳам маъмулу мустаъмал буда, баъзе аз ин усулҳои калимасозӣ дар сатҳи забони форсӣ ба ҳазораҳои қабл аз милод рафта мерасанд, ки инро аз таҳлили мундариҷаи сохтории калимаҳои мансуби қабатҳои таърихии забонамон: **гиребон**: **грива** – гардан ва пасванди -бон; **гӯсфанд**: **гав**, **гӯ** –ҳайвони судманд ва **спанд** – муқаддас; **хокистар**: хокаи сӯхтор; **хуршед**: **хур** – офтоб ва **шед** – рахшанда, тобон [Маҷидов Ҳ, 2007, 125; Аловиддинов Б, 2023, 56–57], **Қундуз**: **қун** – куҳан ва **дуз** – диж, кӯҳандиж; Баҳром: **varahran/vrata ranga**, **vrata** – Врата (худои барқ) **ranga** –кушанда, **vrata ranga** – Баҳром – кушандаи Врата; **Ғафур**: **ғағ** – *bagha* – худо ва **фур** – *puthra* – писар, *bagha puthra* – писари худо метавон ба хубӣ мушоҳида кард» [Ҳ. Маҷидов, 2007, 39].

Чунонки қабатҳои таърихии калимаҳои таркиби луғавии забон шаҳодат медиҳанд, калимасозӣ аз ҷумлаи падидаҳои таърихан

ташаккулёфтаи забони тоҷикӣ буда, вобаста ба сохтор ва табиати грамматикӣ он ба вучуд омадааст. Ақидаҳои аввалин доир ба калимасозӣ, тарзу восита ва роҳҳои сохта шудани онҳо дар забоншиносии тоҷик ханӯз қабл аз забоншиносии русу Аврупо пайдо шудаанд. Ин афкори забоншиносии донишмандони форсу тоҷик дар илми забоншиносии муосир ҳам арзиши баланди илмӣ дошта, дар силсилатаҳқиқотҳои анҷомдодаи забоншиносону муҳаққиқони тоҷик профессор Д. Хоҷаев, О. Додаров, Ф. Мирзоёров ва чандин нафари дигар доир ба онҳо қайду мулоҳизаҳо ва афкори назарии ҷолиб баён шудааст. Аз ҷумла, забоншиносии шинохтаи тоҷик Д. Хоҷаев дар яке аз мақолаҳои таҳқиқотӣ худ бо номи «Шамс Қайси Розӣ ва лафзи шеваи дарӣ» афкори забоншиносии дар «Ал-муъҷам»-и Шамс Қайси Розиро таҳлил намуда, ба таълимоти забоншиносии ӯ баҳои баланд додааст. Ба қавли профессор Д. Хоҷаев, Шамс Қайси Розӣ, дар баробари дигар масъалаҳои забоншиносӣ, ба масъалаи калимасозӣ ва воситаҳои ёвари калимасоз низ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, доир ба пасвандҳо ва хусуниятҳои калимасозию шаклсозии як гурӯҳи онҳо, аз қабيلي пасвандҳои -зор, -дор, -вор, -вар, -сор, -гар, -гор, -бон, -дон, -истон, -ор, -ҷӣ, -ӣ, -ҳо, -манд, -лох, -а, -ча, -ак, -ан, -сон, ур, -иш -гун, ум, -гин ва монанди инҳо маълумот додааст, моҳияти калимасозии онҳоро нишон додааст. Масалан, ӯ пасванди «-лох»-ро пасванди исмимақонсоз, пасванди «-гор»-ро иасванди бавучудоварандаи исмҳои ғойил ва пасванди пасванди «-гар»-ро пасванди бавучудоварандаи исмҳои ифодакунандаи касбу кор ҳисобидоаст, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ҳам бо ҳамон хусусият ва вазифаҳояшон машҳуранд [Хоҷаев, 2022, 149].

Забоншинос Д. Хоҷаев дар таҳқиқоти дигари худ бо номи «Қайдҳои сарфии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ» афкори забоншиносии ин донишманди тоҷикро таҳлил намуда, таърихи қадимаи калимасозӣ доштани вандҳоро дар забони тоҷикӣ таъкид менамояд. Дар ин

тахқиқот ӯ ба акфори забоншиносии Хоча Ҳасани Нисорӣ баҳои баланди илмӣ дода, дар бораи наздик ба 40 ванди калимасозу шаклсозии -осо, -нок, -ак, -аш, -ваш, -дор, -зор, -бор, -бар, -вар, -вор, -сор, -ор, -гар, -гор, ӣ, -чӣ, -хо, -ин, -шон, -гон, -фон, -дон, -бон, -истон ва монанди инҳо, ки дар китоби «Чаҳор гулзор» - оварда шудаанд, маълумот додааст [Хочаев Д., Додаров О., 2022, 195-216].

Қисми зиёде аз муҳаққиқон бар он назаранд, ки меъёрҳои дохилии сохтани калимаҳо дар забони тоҷикӣ ханӯз дар асри Х муайян гардида буд. Дар замоне ки ташаккулёбии забони адабии тоҷикӣ ба анҷом расид ва забони тоҷикӣ бо низомии сарфию нахвии худ ба гурӯҳи забонҳои аналитикӣ-синтетикӣ ворид шуд, низомии калимасозии он низ пурра ташаккул ёфта, дорои меъёрҳои сохтории худро соҳиб гардид. Агар ба низомии калимасозии забони тоҷикӣ амиқтар назар андозем, бароямон маълум мегардад, ки сохту таркиби морфологӣ ва роҳу усулҳои калимасозӣ дар забони имрӯзаи тоҷикӣ дар ҳамон шакле қарор доранд, ки ҳазор сол пеш вучуд доштаанд. Калимаҳо тавассути пешванду пасвандҳо, алоқаманд шудани решаҳо ва бо роҳу воситаҳои алоқии нахвӣ бунёд ёфта, гурӯҳҳои сохтории воҳидҳои ҳиссаинутқиро ба вучуд овардаанд.

Омӯзиши масъалаи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ таърихи чандинасра дошта бошад ҳам, таҳқиқи системаноки он дар забоншиносии имрӯзаи тоҷик ҳамчун бахши муҳимми морфология аз забоншиносии русу Аврупо сарчашма мегирад.

Пас аз он ки робитаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва илмӣ Осиёи Миёна дар охири асри IX ва аввали асри XX бо Россия густариш пайдо мекунад, низомии омӯзишу таълим ва илм ҳам дар ин сарзамин дигар шуда, дар раванди таҳлилу таҳқиқ ва илму маориф бо талаботи қорҳои илмӣ Россия ва дигар кишварҳои Аврупо батадрич мутобиқ гардонида мешавад. Дар ин росто, роҳҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ бо тақия ба забоншиносии русу Аврупо аз ҷониби муҳаққиқон

омӯхта шуда, роҳу усул ва чорчӯбаи он муқаррар карда шавад ҳам, асосан низоми таърихӣ калимасозӣ забони тоҷикӣ ба инобат гирифта мешавад.

Дар омӯзиш, таҳқиқ ва ҳал намудани масъалаҳои марбут ба калимасозӣ ва роҳҳои он дар забони тоҷикӣ саҳми олимону забоншиносон В.С. Расторгуева [1962], Л.С. Пейсиков [1964; 1973], Ш. Рустамов [1972; 1981], Ш. Ниёзӣ [1954], М. Турсунов [1953], М. Муҳаммадиев [1967], Қ. Тоҳирова [1967], С. Ҳалимов [1978], Ф. Амонова [1982], Э. Шоев [1984], М. Қосимова [203], Д. Саймиддинов [201], М. Шукуров [2005], А. Ҳасанзода [2008], С. Хоркашев (Раҳматуллозода) [2009-2010], Д. Хочаев [2011], Ш. Бобомуродов [1983; 2012], М. Саломиев [2016] ва монанди инҳо бузург аст.

1.1.2. Нигоҳе ба роҳу усулҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ

Истилоҳи **калимасозӣ** ифодагари мафҳуми кул буда, маҷмуи роҳу усулҳо ва падидаву равандҳои дохилизабониеро фаро мегирад, ки дар забон сабаби ба вуҷуд омадани калимаю маъноҳои нав мегарданд. Ин истилоҳ дар забон аксаран бо калимаи **роҳ ё усул** ҳамнишин шуда, дар қолаби истилоҳи таркибӣ дар шакли **усулҳои калимасозӣ ё роҳҳои калимасозӣ** истифода мешавад. Чуноне ки маълум аст, дар забони тоҷикӣ роҳҳои гуногуни калимасозӣ мавҷуд аст, ки дар марҳилаҳои гуногун дар забоншиносии тоҷик омӯхта ва муқаррар карда шудаанд. Таҳқиқоти аввалини илмӣ дар ин самт «Калимаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик»-и М.Т. Турсунов [1953] ва кори диссертатсионии Ш. Ниёзӣ «Калимасозии исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» [1964] ба шумор мераванд. Таҳқиқоти дар ин самт анҷомдодаи забоншиносон Ш. Рустамов «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [1972], М. Муҳаммадиев «Принсипҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ» [1972], Қ. Тоҳирова «Лексикаи забони тоҷикӣ» [1967]

низ дар забони тоҷикӣ аҳиммияти баланди илмӣ дошта, то кунун ҳамчун сарчашмаи муътамади илмӣ истифода мешаванд. Махз дар таҳқиқоти анҷомдодаи муҳаққиқону забоншиносони мазкур роҳҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ба таври системанок омӯхта шуда, муқаррар карда шудаанд.

Забоншиноси дигари тоҷик – М. Саломӣён дар таҳқиқоти анҷомдодаи худ доир ба баъзе пасвандҳои калимасоз ва хусусиятҳои услубии онҳо дар назм маълумот дода, вижагиҳои онҳоро дар сохтани калимаҳо мавриди таҳлилу баррасии васеъ қарор додааст. Аз ҷумла, ӯ чунин қайд менамояд: «Забони тоҷикӣ дар системаи забонҳои олам аз рӯйи хусусиятҳои грамматикаш ба гурӯҳи забонҳои аналитикӣ дохил мешавад ва аз ҳамин сабаб дар низоми калимасозии он решаи калима ва вандҳо нақши муҳим доранд. Ҳамзамон, калимасозӣ яке аз роҳҳои сарватманд гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ ба шумор меравад ва дар ин раванд шоирони адабиёти классикии форсу тоҷик хидмати бузурге кардаанд» [М. Саломӣён, 2010, 4].

Дар ҳамин росто, қайдҳои забоншиноси варзида А. Ҳасанзода низ дар робита ба калимасозӣ ва масъалаҳои ғанӯз дар ин самт ба таҳқиқ ниёздошта ҷолиби диққат мебошад, ки мегӯяд: «Вучуди вожаҳои нодир, калимасозии аҷиб, корбурди аносири луғавӣ бо мувозии гуногун, ба гунаҳои хосса мустаъмал гардидани онҳо, дар иҷрои маънову вазифаҳои ғайриодӣ корбаст шудани воҳидҳои луғавӣ, муайян кардани тақдирӣ минбаъдаи бархе аз чунин луғат аз ҷумлаи масъалаҳоеанд, ки то ҳол нигарони паҷуҳиши ҷиддиву доманадор ҳастанд» [Ҳасанов А., 2008, 42].

Забоншинос Ш. Рустамов таносуб ва алоқии зич ва ногустастии калимасозиро бо луғатшиносӣ, махсусан бахши маъношиносии он ва грамматика ба назар гирифта, барои аниқу дақиқ ва мантиқан дуруст мушаххас намудани роҳи усулҳои калимасозӣ чунин қайд менамояд: «Калимасозӣ бо лексикология, семасиология ва грамматика алоқии

зич дорад ва таҳлили дурусти он вақте имконпазир мегардад, ки маънои луғавӣ ва грамматикии калима дар ягонагӣ ба ҳисоб гирифта шавад» [Ш. Рустамов, 1972, С. 14].

Дар забоншиносии тоҷик то кунун роҳҳои гуногуни калимасозӣ нишон дода шудааст. Бештари забоншиносон шаш роҳи калимасозиро, ки дар дастури воситаҳои таълиӣ дарҷ гардидаанд, ҷонибдорӣ намудаанд. Ба ин шаш усули калимасозии аз ҷониби аксари забоншиносон эътирофшуда, калимасозии морфологӣ, синтаксисӣ-морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, луғавӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-семантикӣ, калимасозӣ бо усули ихтисора дохил мешаванд [ЗАҲТ, 1983, 128-131].

Муҳаққиқи тоҷик Ш. Бобомуродов се роҳи калимасозӣ: морфологӣ, лексикӣ-синтаксисӣ, морфологӣ-синтаксисиро эътироф намуда, дар мавриди калимасозии лексикӣ-семантикӣ қайд мекунад, ки ин роҳи калимасозӣ ба сермаъноии калима ва ҳодисаи омонимия алоқаманд буда, роҳи алоҳидаи калимасозӣ ҳисобидани он чандон дуруст нест [Бобомуродов Ш., 2012, 15].

Муҳаққиқи дигар С. Низомова, ки калимасозии морфологиро дар осори насрии устод Садриддин Айнӣ мавриди таҳқиқ қарор додааст, дар робита ба роҳҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ афкори назарии хешро баён намуда, илова бар шаш роҳи мавҷудаи калимасозӣ: 1) калимасозии морфологӣ; 2) калимасозии синтаксисию морфологӣ; 3) калимасозии морфологию синтаксисӣ; 4) калимасозии луғавию синтаксисӣ; 5) калимасозии луғавию-семантикӣ; 6) ихтисора, роҳи ҳафтумро бо номи «усули таркибсозии феълҳо» қайд намудааст [С. Низомова, 2019, 7].

Ахиран, дар забони тоҷикӣ китоби ҷудогонае бо номи «Роҳҳои калимасозӣ дар забони муосири тоҷикӣ» аз ҷониби муҳаққиқи тоҷик – Б. Аловиддинов, аз ҷоп баромад, ки дар он мавҷудияти 11 роҳи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ бо овардани мисолу далелҳои мушаххас

нишон дода шудааст. Дар ин воситаи таълимӣ, ки ҷанбаи қавии таҳқиқотӣ низ дорад, на роҳи алоҳидаи калимасозӣ, балки роҳи мақсадноки гунасосӣ будани аббревиатсия ё ихтисоркуниро қайд намуда, бо овардани мисолҳои мушаххас онро собит намудааст. Дар китоби мазкур роҳҳои калимасозии мавҷудай забони тоҷикӣ ба тариқи зайл зикр гардидаанд: 1) калимасозии морфологӣ; 2) калимасозии мураккаби морфологӣ; 3) калимасозии лексикӣю синтаксисӣ; 4) калимасозии морфологию синтаксисӣ; 5) калимасозии лексикӣю семантикӣ; 6) калимасозии фонетикӣ; 7) калимасозии фонетикӣю морфологӣ; 8) калимасозии такрор; 9) калимасозии гунаҳои фонетикӣ; 10) калимасозии тақлидии овозӣ; 11) таркибозӣ ва таркибозии синтаксисӣю семантикӣ.

Бо мақсади равшани андохтан ба моҳият ва муҳтавои ҳар як роҳи калимасозӣ бо таърифи сарчашмаҳои мавҷудай илмӣ роҳҳои калимасозии зикршударо ба таври мухтасар мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем.

1.1.3. Шарҳи мухтасари роҳҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ

Калимаҳо дар забон бо роҳҳои гуногун дар заминаи воситаҳои мухталифи забонӣ сохта мешаванд. Ҳар як роҳи калимасозӣ ба хусусиятҳои алоҳида ва натақрор соҳиб буда, замина ва шароити ба худ хоси зоҳиршавӣ дорад. Масалан, васлшавии пасванду пешвандҳо ба калимаҳои решагӣ шароитро барои зоҳиршавии калимасозии морфологӣ фароҳам менамояд. Ё дар марҳилаҳои дуру дароз ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани таркибу ибораҳо ба пайдоиши калимасозии лексикӣю синтаксисӣ сабаб мегардад. Ва ё дар доираи яке аз маъноҳои иловагии гурӯҳи муайяни калимаҳо ба вучуд омадани калимаи нав имкони шакл гирифтани роҳи дигари калимасозиро бо номи калимасозии лексикӣю семантикӣ фароҳам мекунад. Ҳамаи инҳо

бо табиат ва хусусиятҳои хосси худ роҳи алоҳидаи калимасозиро ба вучуд оварда, шарҳу тавзеҳи ҷудогонаро талаб менамоянд.

Калимасозии морфологӣ. Калимасозии морфологӣ яке аз роҳҳои асосии калимасозӣ буда, раванди ба воситаи пасванду пешвандҳо аз калимаҳои сода ба вучуд овардани гурӯҳи ҷудогонаи калимаҳоро меноманд [Ҳалимов, Шукурова, 1988, 30]. Дар забони тоҷикӣ дар калимасозии мазкур чор қолаби ба вучуд овардани калимаҳо мавҷуд аст:

1) реша+пасванд: гулзор, кӯҳсор, гунаҳгор ҳавасманд, намнок, сангӣ, барқвор, падарона, ҳоло;

2) пешванд+реша: ҳамкор, ҳамсол ҳамшаҳр, боадаб, бесабр, нотавон, баромад, даромад, варомад, барвақт, дарҳол;

3) пешванд+реша+пасванд: ҳамкорӣ, бесаброна, ноогоҳона, нооромӣ, бесаводӣ;

4) реша+пасванд+пасванд: кӯҳистонӣ, нобиноӣ, санҷишӣ, тафтишӣ [Аловиддинов Б., 2023, 61-63].

Калимасозии мураккаби морфологӣ. Калимасозии мураккаби морфологӣ низ қоидаҳои ба худ хос дорад. Дар ин усули калимасозӣ калимаҳо аз рӯйи маъно бо ҳам мувофиқат карда, барои ифода кардани як мафҳуми нисбатан мураккаб якҷо шакл мегиранд ва аз ҷиҳати сохт калимаҳои мураккабро ба вучуд меоранд. Калимаҳои мураккабе, ки бо ин роҳ сохта мешаванд, қаблан дар шакли ибора ё таркиб вучуд надоранд. Онҳо ягон навъ заминаи муқаддамотии синтаксисии ташаккул надоранд ва танҳо дар заминаи мутобикати мантиқии маъноҳои калимаҳо бо якдигар дар ҳолати даркорӣ шакл мегиранд [Аловиддинов Б., 2023, 64-68].

Ба чунин гурӯҳи калимаҳои мураккаб, ки якбора аз рӯйи мувофиқати маъноҳояшон сохта мешаванд калимаҳои **сергап, сердаромад, ҳақшинос, ҷашмрас, тиррас, қадринос, заминдор,**

забондон, зиндаёд, хонашин, сармашк, сартарош, китобфурӯш, суратгир, намакшинос ва монанди инҳо дохил мешаванд.

Калимасозии лексикию синтаксисӣ низ яке аз роҳҳои асосии бой гардидани таркиби луғавии забон аст. Мувофиқи ин роҳи калимасозӣ таркибу ибораҳо ба калимаҳои мураккаб табдил меёбанд: «Калимасозии лексикию синтаксисӣ раванди дар зерӣ таъсири омилҳои гуногун (афтидани зада аз ҷузи аввали ибора ва ҳазф шудани банди изофӣ) ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани таркибу ибораҳо ва ё дар заминаи онҳо ба вуҷуд омадани калимаҳои навро меноманд, ки дар забон тадриҷан амалӣ мешавад. Ин усули калимасозӣ дар забони тоҷикӣ яке аз роҳҳои асосии бой гардидани таркиби луғавӣ ба шумор меравад» [Аловиддинов Б., 2023, 69].

Дар китоби «Роҳҳои калимасозӣ дар забони муносири тоҷикӣ» дар доираи калимасозии лексикию синтаксисӣ ду роҳи ба калимаҳо табдил ёфтани таркибу ибораҳо нишон дода шудааст, ки ҳар кадоме дорои табиат ва моҳияти ба худ хос мебошад. Дар роҳи якуми калимасозии лексикию синтаксисӣ гоҳо бо тағйир ёфтани ҷойи ҷузъҳои таркибу ибораҳо ва гоҳо бидуни он тақрибу ибораҳо ба калимаҳои мураккаб табдил меёбанд. Мисол: чашми гурусна – **чашмгурусна**, хонаи меҳмон – **меҳмонхона**, сари баланд – **сарбаланд**, ширу ҷой – **ширҷой**, фатиру маска – **фатирмаска**.

Дар мавриди дуюм мафҳумҳо аввал дар шакли ибора ба вуҷуд меоянд, бо мурури замон умумиистеъмол мешаванд ва батадриҷ ҷузи асосии онҳо афтида, маънои он ба ҷузи дуюм мегузарад. Дар ин ҳолат ҷузи дуюм ҳам ба шахс ё иҷрокунандаи амал далолат менамояду ҳам ба аломату хусусият ва шуглу касби он. Мисол: ҳайвони даранда – **даранда**, одами камбағал – **камбағал**, шахси донишманд – **донишманд**, мавҷудоти паранда ё хазанда – **паранда ё хазанда**, шахси ҳамсафар – **ҳамсафар**.

Калимасозии морфологию синтаксисӣ. Дар лаҳзаи нутқ ё ҳолатҳои муайян калимаҳои хосси як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаҳои нутқи дигар мегузаранд, ки ин роҳи ба вучуд омадани калимаҳои нав дар забон роҳи калимасозии морфологию синтаксисӣ номида мешавад: «Дар ин маврид калимаҳо ибтидо дар доираи қонуниятҳои дохилии як ҳиссаи нутқ ташаккул ёфта, бо сабаби мунтазам истеъмол шуданашон дар нутқ доираи кӯчиши маъноӣ ва умумияти онҳо бо калимаҳои дигар ҳиссаҳои нутқ зиёдтар мешавад ва ба ҳиссаи дигари нутқ мегузаранд. Дар забони тоҷикӣ аз ҳама бештар гурӯҳҳои муайяни лексикӣ грамматикӣ зарфҳо ва сифатҳо дар доираи ин ду ҳиссаи нутқ имкони ба якдигар гузаштан доранд. Зеро калимаҳои мансуби ҳар дуи ин ҳиссаҳои нутқ хусусияти аломатифодакунӣ дошта, дар семантикаи онҳо як навъ умумияти хусусиятҳои маъноӣ ба мушоҳида мерасад» [Аловиддинов Б., 2023, 78-81].

Мисол: корди **тез** ва **тез** роҳ гаштан, **шабона** кор кардан ва кори **шабона**, **тақ-тақи** дар ва дар **тақ-тақ** куфта шуд.

Ҳамчунин, бо роҳи калимасозии морфологию синтаксисӣ раванди ба исм гузаштани калимаҳои мансуби дигар ҳиссаҳои нутқ низ ба мушоҳида мерасад. Масалан, калимаҳои **дида**, **шунда**, **гуфта**, **фаҳмида**, ки дар асл феъли ҳол мебошанд бо роҳи калимасозии мазкур ба исм гузаштаанд. Ё калимаҳои **камина** ва **банда**, ки дар асл исм мебошанд, дар забони имрӯзаи тоҷикӣ **тез-тез** ба ҷойи ҷонишини **ман** ҳамчун ҷонишин истифода мешаванд [Ҳалимов, Шукурова, 1973, 88].

Дар китоби «Роҳҳои калимасозӣ дар забони муосири тоҷикӣ» қайд карда мешавад, ки сифатҳои **сарватманд**, **ҷохил**, **донишманд**, **хоҳишманд**, **бенаво** ва сифатҳои феълии **ҷӯянда**, **хонанда**, **ёбанда**, **фурӯшанда**, **бинанда**, **хазанда**, **даранда**, **ичроқунанда**, **чаранда**, **хӯранда**, **гиранда**, **диҳанда** на бо роҳи калимасозии морфологию синтаксисӣ, балки бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ ба гурӯҳи исмҳо гузаштаанд [Аловиддинов Б., 2023, 80-81].

Калимасозии лексикию семантикӣ. Калимаҳо дар забон хусусияти умумиистеъмоли касб намуда, бо мурури замон сермаъно мешаванд ва яке аз маъноҳои иловагии ин гурӯҳ калимаҳо ба хусусиятҳои мустақили маъноӣ соҳиб шуда, ба калимаи мустақил табдил меёбад. Инро калимасозии лексикию семантикӣ меноманд: «Калимасозии лексикию семантикӣ ё луғавию маъноӣ раванди сермаъно шудани калима ва марҳила ба марҳила ба мафҳумҳо ва калимаҳои алоҳида табдил ёфтани маъноҳои иловагии ҳамагон як калимаро меноманд, ки дар марҳилаҳои тулонӣ амалӣ мешавад. Мисол: **доира** – тасвири мунаввар; **доира** – асбоби мусикӣ; **доира** – ҳавза, марказ (доираи адабӣ), **доира** – гурӯҳ (доираи муайяни одамон), **доира** – шакли геометрӣ» [Аловиддинов Б., 2023, 82].

Калимасозии фонетикӣ гуфта, бо ҳам муттаҳид шудани миқдори муайяни овозхоро дар зерин таъсири зади ягона меноманд, ки сабаби пайдоиши аввалин гурӯҳҳои сохтори калимаҳо – калимаҳои решагӣ, мегардад: «... калимасозии фонетикӣ раванди дар зерин таъсири зади ягона ба як тартиби муайян бо ҳам алоқаманд ва муттаҳид шудани овозҳо ва дар ин замина шакл гирифтани аввалин гурӯҳи сохтори воҳидҳои маънодори забон – калимаҳои решагиро, меноманд. Калимасозии фонетикӣ дар сатҳи забон аввалин падидаи забониест дар рости пайдоиш ва ташаккули калимаҳои решагӣ. Он паҳнғаштатарин роҳи калимасозӣ дар забон ба шумор рафта, дар созмони воҳидҳои тамоми ҳиссаҳои нутқ ғаъл ба назар мерасад» [Б. Аловиддинов, 2023, 93].

Калимасозии фонетикю морфологӣ. Дар забони тоҷикӣ ҳолатҳоро зиёд мушоҳида кардан мумкин аст, ки дигар шудани ҷойи зади дар таркиби калима ё тағйир ёфтани оҳанги талаффузи он дар калимаҳои якҷиҷой сабаби аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи нутқи дигар гузаштан мешавад. Ин ҳолатҳо бошанд, заминаро барои пайдоиши роҳи алоҳидаи калимасозӣ бо номи калимасозии фонетикю

морфологӣ фароҳам намудаанд. Калимасозии фонетикию морфологӣ асосан аз исму сифатҳо феълҳоро ва аз асосҳои шаклҳои феълӣ исмҳо ва сифатҳоро ба вучуд меорад [Алоvidдинов Б., 2023, 93].

Дар намунаи мисолҳои **ором** – **ором** (-ид), **огоҳ** – **огоҳон** (-ид), **хорош** – **хорош** (-ид), **хурӯш** – **хурӯш** (-ид), **хисоб** – **хисоб** (-ид) бо роҳи калимасозии фонетикию морфологӣ аз сифату исмҳо феълҳо ба вучуд оварда шуда, мавқеи зада дар ҳиҷоҳои онҳо бо хатча дар зери ҳиҷое, ки ҳангоми исму сифат ва феъл будан задаро қабул менамояд, ишора шудааст. Баръакси мисолҳои мазкур, дар мавриди **даромад** – **даромад**, **нишаст** – **нишаст**, **сӯзон** – **сӯзон**, **ҳандон** – **ҳандон**, **гурезон** – **гурезон**, **кушод** – **кушод**.

Калимасозии такрор. Бо роҳи такрор шудани калимаҳо ба вучуд омадани калимаҳои нав калимасозии такрор номида мешавад: **рах-рах**, **реш-реш**, **тор-тор**; **гурӯҳ-гурӯҳ**, **даста-даста**, **села-села**, **рама-рама**, **қабза-қабза**, **дона-дона**, **коса-коса**, **канда-канда**, **бурро-бурро**, **тоқа-тоқа**, **ду-ду**, **се-се** [Алоvidдинов Б., 2023, 101-106].

Калимасозии гунаҳои фонетикӣ гуфта, дар заминаи гунаҳои фонетикӣ калима ба вучуд омадани калимаи навро меноманд, ки дар забони тоҷикӣ таърихи тулонӣ дорад [Алоvidдинов Б., 2023, 107-108].

Мисол **шоҳ** (подшоҳ) – **шаҳ** (домод, ҷуфти арус), **пойгоҳ** (майдон) – **пойгаҳ** (мусобиқа), **мачмуа** (мунтахаби ашъор) – **мачмаа** (комплекс).

Калимасозии тақлидии овозӣ гуфта, дар заминаи тақлид ба овозҳои гуногуни табиат ба вучуд овардани калимаҳои навро меноманд, ки дар ифода кардани мафҳумҳое, ки бунёди садоӣ ё овозӣ доранд, нақши муҳим доранд. Бо роҳи калимасозии тақлидии овозӣ калимаҳо дар ду шакл – дар шакли такрор ва дар шакли таркибҳои муназзами овозии ғайри такрор, ба вучуд оварда мешаванд. [Алоvidдинов Б., 2023, 108-112].

Мисол: **хур-хур**, **ғуд-ғуд**, **қуд-қуд**, **зирик-зирик**, **шарак-шарак**, **чак-чак**, **ҳанг-ҳанг**, **ғур-ғур**; **гулдурӯс**, **ғичирӯс**, **ҷарангӯс**, **вағӯс**.

Чи тавре ки маълум аст, дар забони тоҷикӣ роҳҳои гуногуни ба вучуд омадани калимаю мафҳумҳои нав вучуд дорад ва дар доираи як рисолаи таҳқиқотӣ баррасӣ намудани онҳо дар доираи осори як навишанда ё шоир аз имкон берун аст. Бо дарназардошти ин, дар қисматҳои таҳлилии қор мо, асосан, калимасозии морфологиро ва дар боби дуюм калимаҳои мураккабро алоқамандона бо сохту таркиби морфологӣ ва роҳҳои сохта шудани онҳоро дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ баррасӣ менамоем.

1.2. Калимасозии морфологӣ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Калимасозии морфологӣ, чуноне ки қаблан ҳам ишора шуд, яке аз роҳҳои асосии ташаккули гурӯҳҳои нави сохторӣ ва маъноии калимаҳо дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Зухури ин усули ташаккули калимаҳо дар забони тоҷикӣ таърихи қадима дошта, заминаҳои рушди он ба марҳилаҳои ибтидоии пайдоиши забони тоҷикӣ рафта мерасанд. Дар забони тоҷикӣ дар асрҳои миёна калимасозии морфологӣ ё вандӣ яке аз роҳҳои асосии ташаккули калимаҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба шумор мерафт, ки назари худро надошт. Далели ин гуфтаҳо дар осори то ибтидои асри XX таълифнамудаи шоирону донишмандон ва мутафаккирони форсу тоҷик ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Яке аз чунин мутафаккирон донишмандоне, ки бо эҷоди осори гаронбаҳои худ машҳури олам гашта, падидаҳои забонии калимасоз дар созмони унсурҳои лексикӣ осори ӯ нақши муҳим доранд, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мебошад. Ин шоир ва мутафаккир бо эҷоди осори гаронбаҳои худ, аз як тараф, беҳтарин ғояву ақидаҳои пандуахлоқӣ, ишқию фалсафӣ ва ирфонӣ тассаввуфро ба инсоният эҳдо намуда бошад, аз тарафи дигар, ба воситаи ин осори худ беҳтарин дурдонаҳои забони тоҷикиро бо асолати таърихи худ маҳфуз доштааст. Бо така ба

осори Мавлоно метавон тамоми паҳлуҳои забони гузаштаи тоҷикиро ҳам дар сатҳи фонетика ва ҳам дар сатҳи луғатшиносию сарф ва ҳам дар сатҳи нахву услуб ба таври бояду шояд мушаххас намуд. Чуноне ки дар робита ба қобилияти вожаофарию таркибсозӣ ва нигорандагии услубии Мавлоно муҳаққиқи забони форсӣ – Муҳаммад Ҳусайни Ямин қайд намудааст: «Забони Мавлоно забони рамзу роз аст. Баён ва паёми вай ба забонии порсии дарӣ, ки аз қудратмандии бузурги вожапардозӣ ва таркибсозӣ бархурдор аст, ба вачҳи расо сурат гирифтааст» [Муҳаммад Ҳусайни Ямин, 1386 хуршедӣ, С. 35].

Осори гаронбаҳои Муҳаммад Ҷалолиддини Балхӣ, тавре ки мушоҳидаҳои пешакӣ ва қайдҳои муҳаққиқону донишмандони соҳа нишон медиҳанд, ба хусусиятҳои зиёди морфологӣ соҳиб мебошанд. Яке аз ин хусусиятҳои морфологӣ, ки дар осори ин мутафаккир таҷассум ёфтааст, ин падидаҳои гуногуни калимасозӣ, хоссатан калимасозии пасвандию пешвандӣ, мебошад.

1.2.1. Калимасозии пешвандӣ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Пешвандҳо морфемаҳои ёридиҳандае мебошанд, ки бо калимаҳо васл шуда, ҳам гурӯҳи сохторӣ ва ҳам маъноӣ луғавӣ онҳоро тағйир медиҳанд ва маъноӣ онҳоро дигар накарда, шакли грамматикӣ калимаҳоро ба вучуд меоранд: «Пешвандҳо алфозе ҳастанд, ки дар аввали вожа меоянд ва мафҳуми ҷадиде ба онҳо мебахшанд, дар баъзе аз маворид навъи дастури калимаро иваз мекунанд, яъне масалан, ном (исм) ба сифат ё сифатро ба ном (исм) табдил мекунанд» [Ғ. Аҳмад, Ҳ. Анварӣ, 1375, С. 229].

Пешвандҳо маъмулан шаклсоз ва калимасоз мешаванд, аммо дар забони тоҷикӣ ин гурӯҳ морфемаҳо, асосан, хусусияти калимасозӣ доранд. Пешвандҳо ҳам дар ташаккули таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ нақши муҳим доранду ҳам аз ҷиҳати пайдоиш заминаи амиқ

таърихӣ. Ба ҳаққонияти ин гуфтаҳо қайду ишораҳои баъзе муҳаққиқони соҳа шаҳодат медиҳанд: «Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар исмсозӣ танҳо як пешванд иштирок мекунад. Пешвандҳои дигари қадимӣ бо асосҳо як шуда рафтаанд ва ҳоло ҳамчун морфемаи алоҳида аз асосҳояшон ҷудо карда намешаванд. Чунончи, дар калимаҳои **о-воз о-**, **пайкар пай-**, (аз *pati*-и қадима), **подшоҳ под-** (аз *pati*), **намуна на** (аз *ni*-), **фармон фар-** (аз *fra*-) аслан пешванд бошанд ҳам, бо асосашон як шудаанд ва пешванду асос дар якҷоягӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаи сода ба шумор мераванд» [Ш. Рустамов, 1972, С. 125].

Тамоми ҳиссаҳои мустақили нутқ дар забони тоҷикӣ дорои пешвандҳои калимасозии хосси худ мебошанд. Онҳо таносубан дар як ҳиссаи нутқ зиёд мебошанду дар ҳиссаи нутқи дигар хеле кам. Барои равшаниӣ бештар андохтан ба мавқеи пешвандҳои калимасозии ҳар як ҳиссаи нутқ онҳоро аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем.

1.2.1.1. Калимасозии пешванди исмсозии **-ҳам** дар ғазалиёти

Чалолиддини Балхӣ

Пешванди **-ҳам** яке аз пешвандҳои асосии исмсоз маҳсуб шуда, дар забони тоҷикӣ хеле сермаҳсул мебошад. Мисол: **ҳамсол, ҳамсафар, ҳамсар, ҳамсинф, ҳамшаҳр, ҳамқисмат, ҳамсабақ, ҳамкор, ҳампаймон, ҳамсоя, ҳамдеҳа, ҳамкасб, ҳамдам, ҳамнафас, ҳамроз, ҳамсоя, ҳамхона, ҳамдиёр, ҳамсӯхбат** ва ғайра.

Қайдҳои муҳаққиқони тоҷик дар робита ба таърихи мавҷудият ва мавқеи пешванди калимасозии **-ҳам** дар ташаккули исмҳо хеле ҷолиб буда, дарҷ намудани намунае аз онҳо ба мақсад мувофиқ аст: «Нақши пешванди исмсозии **ҳам-** дар калимасозии исм басо калон буда, дар забон роҳи дарозеро тай кардааст ва ба тағйиротҳои зиёд дучор

шудааст. Пешванди ҳам- бо исмҳо омада маъноӣ «ҳамбудӣ, баробарӣ, монандӣ ва якҷоя будани чизро бо чизи дигар баён мекунад» [Ш. Рустамов, 1972, 125].

Дар фарҳангу луғатномаҳо бошад, ин пешванд гоҳо ҳамчун унсури созанда ва замкунандаи маъноҳои алоҳида ба калимаҳои сохтани худ ва гоҳо ҳамчун морфемаҳои суратдиҳандаи калимаҳои мураккаб шарҳу тафсир шудааст. Чунончи, дар луғатномаи «Бурҳони котеъ» ҳамчун шакли кӯтоҳшудаи калимаи ҳаммонанд **همانند** [Бурҳони котеъ, 2364], дар «Фарҳанги Онандроч» [2607], «Фарҳанги Амид» [2497], «Луғатномаи Деххудо» [162] ва «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба маъноӣ монандии ду чиз, шабоҳат доштани чизе ба чизи дигар тафсир шудааст. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» бошад, калимаҳое, ки бо пешванди ҳам сохта шудаанд, мураккаб номида шудааст: «**ҲАМ** **هم**.... чузъи пешини баъзе калимаҳои мураккаб *ба маънии* дар як кор ё чиз шарик будани ду кас ё ду чиз: ҳамзабон, ҳамкор, ҳамнишин; ба (бо) ҳам бо якдигар, дар як ҷо, ҳамроҳ» [ФТЗТ, 2008. – Ҷ. 1, С. 485].

Пешванди ҳам-, чи тавре ки муҳаққиқону забоншиносон ишора намудаанд, дар забони тоҷикӣ ҳамчун пешванди исмсоз шинохта шудааст. Он исмҳоро месозад, ки тобиши маъноӣ ҳамроҳӣ, шарикӣ ва муносибати дутарафаи шахс ва предметҳоро ифода менамоянд, чун **ҳамроҳ, ҳамсоя, ҳамхона, ҳамдиёр, ҳамсухбат** ва монанди инҳо.

Дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ пешванди исмсози – ҳам- дар калимасозӣ аз аҳаммияти воле бархурдор буда, ба таври фаровон мавриди истифода қарор гирифтааст. Калимаҳое, ки ба воситаи пешванди ҳам- аз онҳо калима сохта шудааст, асосан, гурӯҳҳои гуногуни маъноӣ исмҳоро ташкил менамоянд, вале гоҳо ба ҳиссаҳои дигари нутқ васл шуда, калима сохтани пешванди мазкур ҳам ба мушоҳида мерасад.

Пешванди **ҳам-** + **исм**. Қисми зиёди калимаҳо бо истифода аз пешванди **ҳам-** дар қолаби пешванди **ҳам-** + **исм** сохта шудаанд: **ҳамроҳ, ҳамрах, ҳамкоса, ҳамкиса, ҳамроз, ҳамзабон, ҳамдаст, ҳамбозу, ҳамзону, ҳамбар, ҳамоғӯш, ҳамовоз, ҳампар, ҳампӯшт, ҳамсар, ҳамсухан, ҳамранг, ҳамсоя, ҳамхона, ҳамдил, ҳамчон, ҳамдард, ҳамдоғ, ҳамдам, ҳамкиштӣ, ҳамто, ҳамгона, ҳамдигар, ҳамхӯ:**

Мо ҳама аз аласт **ҳамдастем**,

Оқибат, шукр, боз пайвастем!

Мо ҳама **ҳамдилему ҳамроҳем**,

Ҷумла аз як шароб сармастем! [I, 5, ғ. 640].

Зи ишқи ту зи хонумон буридам,

Ба дарди ишқи ту **ҳамхона** гаштам [I, 2, с. 74].

Ҳамхона гурехт аз нафирам

Ҳамсоя гурехт аз фиғонам. [I, 2, с. 46].

Пешванди **ҳам-** дар ғазалиёти Мавлоно хусусиятҳои зиёди калимасозӣ дошта бошад ҳам, аксари калимаҳои бавучудовардаи онро гурӯҳи исмҳои ташкил менамоянд, ки аз ягон ҷиҳат ба шахс, касбу кор мансубияти ӯ далолат менамоянд. Ба ибораи дигар, онҳо аксаран исмҳои шахс мебошанд. Чуноне ки корбасти калимаҳои **ҳамкиса, ҳамкоса, ҳамзабон, ҳамсоя, ҳамқадах** дар мисраъҳои зерини Мавлоно, ки маҳз ба туфайли пешванди мазкур аз калимаҳои **киса, коса, забон, соя, қадах** сохта шудаанд, шаҳодат медиҳанд:

Дарвеш Фаридун шуд, **ҳамкисаи** Қорун шуд,

Ҳамкосаи султон шуд, то бод, чунин бодо! [I, 4, 36].

Ай забонҳо баркушода бар дили бирбудае,

Лаб фурӯ бандед, к-ӯро **ҳамзабоне** дигар аст [I, 4, 71].

Маъшуқи ту **ҳамсояи** деворбадевор,

Дар бодия саргашта шумо дар ҷӣ ҳавоед? [I, 4, 125].

Камтарин соғари базми хуши ӯ шуд Кавсар,

Дили чун шишай мо **ҳамқадахи** эшон бод [I, 4, 136].

Гуфтамаш: «Чунӣ? Дило», ӯ гиря-дар шуд ҳой-ҳой,
Аз фироқи мохрӯи **ҳамнишону** ҳамнишин [I, 5, ғ. 719].
Бо рӯи ҳамчун моҳи худ, бо лутфи мискинҳои худ,
Моро ту кун **ҳамроҳи** худ, чизе бидеҳ дарвешро! [I, 4, 30].
Дарвеш Фаридун шуд, **ҳамкисаи** Қорун шуд,
Ҳамкосаи султон шуд, то бод, чунин бодо! [I, 4, 33].
Ту подшаҳию ҷумла ушшоқ
Ҳамранги ту подшаҳнажоданд [I, 4, 129].
Ай дарего, рози мо бо **ҳамдигар**,
К-ӯ дигар касро чунин **ҳамроз** кард [I, 4, 138].

Гурӯҳи дигари калимаҳое, ки дар ғазалиёти Мавлоно аз онҳо ба воситаи пешванди **ҳам-** исмҳои ифодакунандаи мафҳумҳои марбути шахс сохта шудааст, шаклҳои асоси замони ҳозираи феълҳо мебошанд. Дар ин ҳолат аксаран асоси замони ҳозираи феълҳо, пеш аз он ки бо пешванди **ҳам-** васл шуда, исмҳои навро ба вучуд оранд, бо дигар роҳҳои калимасозӣ ба гурӯҳи исмҳо гузашта, баъдан бо маънои исмиаш дар ҳамбастагӣ бо пешванди мазкур гурӯҳи махсуси исмҳои шахсро ба вучуд меоранд, вале гоҳо ҳолатҳои истисноиро ҳам дар ин росто мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, феъли нишастан дар шакли асоси замони ҳозирааш ҳеҷ имкони ба гурӯҳи исмҳо гузаштан надорад. Исми сохтани **ҳамнишин** ба воситаи пешванди **ҳам-** асоси замони ҳозираи феъли мазкур –**нишин**, сохта шудааст. Дар мавриди васл шудани пешванди мазкур ба ин асоси замони ҳозираи феъл, ба таври ҳамзамон мавқеи зада ҳам дар он тағйир ёфта, аз он исми шахс ба вучуд оварда мешавад. Вале калимаи мансуби исми шахси **ҳамсӯз**, ки ба воситаи пешванди **ҳам-** аз асоси замони феъли сӯхтан –**сӯз**, сохта шудааст, таҳаввулоти зикршударо дар ниҳоди ин асоси феълӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Асоси замони ҳозираи феъли сӯхтан аввал ба гурӯҳи исмҳои маънӣ гузашта, ба маънои дард, машаққат,

азоб, сарнавишти бад соҳиб гаштааст ва баъдан бо пешванди мазкур
васл шуда, калимаи алоҳидаро ба вучуд овардааст. Мисол:

Дар ҳавбаву дар тавба чун моҳии бар тоба,
Ин паҳлуву он паҳлӯ бар тоба **ҳамсӯзам** [I, 1, 324].

Ғайри ишқат роҳбин чустем, нест,
Қуз нишонат **ҳамнишин** чустем, нест [I, 3, 712].

Ба пеши рӯҳ нишин, з-он ки ҳар нишаст туро,
Ба хулқу хӯву сифатҳои **ҳамнишин** кашадо. [I, 4, 46].

Дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ҷо-ҷо истифодаи
калимаи бо пешванди ҳам- сохташудаи ҳамгин ба мушоҳида мерасад.
Қайд кардан бамаврид аст, ки калимаи **ҳамгин** шакли тағйирёфтаи
калимаи **ҳамгун** ва ё **ҳамгуна** буда, дар таркиби мисраъҳои шеърҳои
Мавлоно шояд бо муқтазои вазн дар ин шакл истифода шудааст.

Дар ишқ гаштам фоштар в-аз **ҳамгинон** қаллоштар
В-аз дилбарон хушбоштар, мастон саломат мекунанд!
[I, 5, ғ.533].

Ҳамӯш кун, к-ӯ намеҳоҳад зи ғайрат,
Ки дар дарё дарорад **ҳамгинонро** [I, 5, ғ.73].

1.2.1.2. Калимасозии пешвандҳои сифатсоз дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Сифатҳо дар муқоиса бо исмҳо дорои пешвандҳои бештар
мебошанд. Пешвандҳои мансуби сифатҳо, асосан, пешвандҳои
калимасоз буда аз гурӯҳҳои гуногуни маъноии калимаҳои мансуби
ҳиссаҳои мухталифи нутқ сифатҳоро ба вучуд меоранд. Ба гурӯҳи
пешвандҳои сифатсоз пешвандҳои **бо-, ба-, бар-, бе-, но-, то-, дар-**
дохил мешаванд. Пешвандҳои мазкур ҳам дар сатҳи забони зиндаи
халқ ва ҳам дар доираи осори шоиру нависандагон мавқеи гуногуни

корбаст дошта, таносубан бо якдигар сермахсул ё каммахсул мешаванд.

Пешванди бо- (ба-) бо исмҳо васл шуда, сифатҳои аслиро месозад, ки ба аломате ва ё хусусияте соҳиб будани ашёву ҳодисаҳоро нишон медиҳанд. Ин пешванд дар созмони калимаҳо –сифатҳо, то андозае каммахсул буда, дар бештари ҳолатҳо, хусусан дар забони зиндаи халқ, ба ҷои он гунаи дигари он дар шакли **ба-** истифода мешавад. Бо ин пешванд сохтани сифатҳо дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ то андозае камтар ба назар мерасад. Бо вучуди ин, ӯ кӯшиш намудааст, барои риояи вазну қофияи мисраъҳо дар баробари гурӯҳи дигари калимаҳо, аз калимаҳои ба воситаи пешванди **бо-** сохташуда моҳирона истифода намояд: **боборон, босадаф, босуф, боэсор, ботамкин, бохабар, бобарг, босар, бохеш, бомурод, бонаво, боҳавлтар, боқимат, бохатар, боақл, боимкон, боҳайбат, бокушод, бочамол, бозавқтар, бодард, бодин, ботараб, бачо, бахуш, бабарг** ва ғайраҳо. Мисол:

Ай кафзанам, мухтил машав в-ай мутрибам, коҳил машав,

Рӯзе бихоҳад узри ту, он шоҳи **боэсори** ман [I, 2, 505].

Ман сӯфии **босуфам**, ман омири маъруфам,

Чун шаҳна бувад он кас, к-ӯ бошад дар зиндон?! [I, 3, 143].

Дил **бачо** дор дар он талъати **боҳайбати** ӯ,

Гар ту мардӣ, ки рухаш қиблагаҳи мардон аст [I, 3, 229].

Бо завқ мискин Рустаме, бе завқ Рустам пурғаме,

Гар завқ набвад, ёри чон, чонро чӣ **ботамкин** кунад? [I, 4, 108].

Шоир дар таълифи осори худ, хусусан девони ғазалиёташ, аз сифатҳои сохтае, ки дар забони зиндаи халқ сохта шуда, ҳам дар замони ҳудаш умумиистеъмол буданд ва ҳам дар замони имрӯза хусусияти умумиистеъмолӣ доранд, хеле зиёд ба кор бурдааст. Истифодаи чунин сифатҳо дар мисраъҳои зерини шоир далели ин гуфтаҳост:

Аё дарвеши **ботамкин**, сабукдил гард, зутар, хин,
Миёни базми мардон шин, ки эшон ҷумла риндонанд [I, 4, 117].

Мутрибо, ин парда зан, к-он ёри мо маст омадаст,
В-он ҳаёти **босафои бовафо** маст омадаст [I, 4, 77].

Ҷоно, ҷамоли рӯҳ басте хубу **бофар** аст.

Лекин ҷамолу ҳусни ту худ чизи дигар аст [I, 4, 86].

Морфемаи **ба-**, ки, дар асл, гунаи дигари пешванди бо- мебошад, дар ташаккули сифатҳои аслии дар забони имрӯзаи тоҷикӣ хеле ғаъол буда, дар калимасозии сифатҳо дар ғазалиёти Мавлоно ба мушоҳида намерасад. Аз ин ҷо чунин хулоса кардан мумкин аст, ки гунаи мазкур дар забони тоҷикӣ баъдтар пайдо шуда, аз сабаби дар муқоиса бо пешванди бо- суфтатару содатар буданаш қобилияти бештари калимасозиро ба худ касб намудааст.

Калимасозии пешванди бе- ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ. Пешванди **бе-** пешванди сифатсоз буда, ҳангоми васл шудан бо калимаҳо сифатҳоеро ба вучуд меорад, ки маънои тихӣ будан, оғӣ будан ва маҳрум будан аз чизе, аломате, ё ҳолатеро ифода менамоянд. Пешванди мазкур дар забони тоҷикӣ қобилияти зиёди сифатсозӣ дошта, метавон ба воситаи он сифатҳои зиёдеро ба вучуд овард. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар ғазалиёти худ аз сифатҳое, ки ба воситаи пешванди сифатсози мазкур сохта шудаанд, бештар истифода намудааст. Сифатҳои сохтае, ки дар забони зиндаи халқ ба воситаи пешванди мазкур сохта шудаанд, дар мундариҷаи матни ғазалиёти Мавлоно мавқеи муҳим доранд ва хеле зиёд истифода шудаанд. Масалан, сифатҳои **беҳабар, бемакон, бедаст, бепой, бебаҳо, беқарор**, ки дар порчаҳои шеърӣ дар зер овардашуда истифода шудаанд, дар забони имрӯза ҳам калимаҳои умумистеъмодро ташкил менамоянд:

Ман зи ту **беҳабар** наям дар дами дам супурдано!».

Пеш ба сачда мешудам паст хамида чун шутур [I, 4, 34].

Маконҳо **бемакон** гардад, замонҳо ҷумла кон гардад,

Чу ишқи ӯ диҳад ташриф як лаҳза диёреро [I, 4, 34].

Бичаҳ аз чо, чӣ меёбӣ, чаро **бедасту бепойӣ**?

Намедонӣ, зи худхуд чӯ раҳи қасри Сулаймонро?! [I, 4, 35].

Бирав, ай дили сабукрав, ба Яман, ба дилбари ман,

Бирасон салому хидмат ту ақиқи **бебаҳоро** [I, 4, 43].

Дар ҳавоят **бекарорам** рӯзу шаб,

Сар зи поят барнадорам рӯзу шаб [I, 4, 58].

Яке аз гурӯҳи калимаҳое, ки дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ ба воситаи пешванди **бе-** аз онҳо гурӯҳҳои гуногуни маъноии сифатҳои асли сохта шудаанд, ин гурӯҳи исмҳои маънӣ мебошанд. Пешванди мазкур бо гурӯҳи зиёди исмҳои ифодакунандаи мафҳумҳои абстракт ё маънӣ васл шуда, сифатҳои аслии дорои маъноҳои гуногунро ба вучуд овардааст. Сифатҳои **беадаб, беадад, беакл, беамон, беасл, бебаҳра, бебаҳо, бебок, бевафо, бегуҳар, бегунаҳ, беғам, бедард, бедармон, бедандон, беёр, безиён, безор, беисбот, беишк, беиклим, беимсол, бекина, бекор, беканор, (бекарон), бекусуф, бекарор, бемарг, бемиқдор, бемисол, бемурод, бемунтаҳо, беназир, бенишон, бенамоз, бенаво, бенеш, беор, беранг, беранҷ, бесабр, бесабаб, бетавба, бетаркиб, бетоқат, беталаб, бефар, беҳабар, беҳаёл, беҳумор, беҳатар, беҳусуф, беҳушиҷӯй, бечора, бечон, бечиноят, бечихат, бешукр** ва садҳо калимаҳои дигари ба инҳо монанд ва истифодаи онҳо дар ғазалиёти Мавлоно Чалолиддини Балхӣ баёнгари воқеияти гуфтаҳои болост. Мисол:

Бикшо даҳони х(в)адро, он қанди **беададро**,

Узр ар намепазирӣ, ман ишва мепазирам! [I, 2, 272].

Ӯ моҳи **беҳусуф** аст, хуршеди **бекусуф** аст,

Ӯ хамри **беҳумор** аст, ӯ суди **безиён** [I, 2, 432].

Беҳадду беканорӣ, н-ойӣ ту дар канор,

Ай баҳри **беамон**, ки туро зинҳор нест [I, 4, 90].

Софи ӯ **бедурд** буду роҳаташ **бедард** буд,

Гулшани беҳор буду нӯши ӯ бенеш буд [I, 1, 254].

Мағӯ, он сарви моро ту назирӣ,

Ки моҳи мо ба хубӣ беназир аст [I, 4, 70].

Гурӯҳи дигари калимаҳое, ки ба воситаи пешванди сифатсози **бе-** аз онҳо сифатҳои гуногун сохта шуда, дар ғазалиёти Мавлоно ба таври васеъ истифода шудаанд, ин гурӯҳи исмҳои моддӣ мебошанд. Аксари сифатҳое, ки аз чунин гурӯҳи исмҳо сохта шудаанд, калимаҳое мебошанд, ки дар забони зиндаи халқ сохта шуда, хусусияти умумиистеъмоли доранд. Сифатҳои **беборон, бедахан, бедил, бекас, бекумош, беливо, бемаркаб, бепо, бесар, бесипар, бесадаф, беустод, беховар, беҳор, беҳичоб, бечашм** ва монанди инҳо.

То мулки ишқ дидем, сархайли муфлисоне,

То нақди ишқ дидем, туччори **бекумошем** [I, 2, 83].

В-ар сифоти дил гирифтӣ дар сафар,

Ҳамчу дил **бепо** биё, **бесар** биё [I, 1, 36].

Дуррҳои босадафро сӯйи дарё роҳ нест,

Гар чунон дарё-т бояд, **бесадаф** дурдона бош [I, 3, 133].

Мағзҳо омехта бо қоҳи тан,

Тан бихуфту донаҳо **бекоҳ** шуд [I, 4, 140].

Дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ аҳёнан ҳолатҳоеро низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки пешванди сифатсози **бе-** на бо исмҳо, балки бо ҷонишинҳои нафсию таъкидӣ ва сифатҳо васл шуда, таносубан бо онҳо гурӯҳи алоҳидаи сифатҳоро ба вучуд меорад. Сифатҳои **беҳуд, беором** ва **беҳеш** аз ҳамин гурӯҳи калимаҳои нодир дар ғазалиёти шоир мебошанд:

Он касеро мефиребӣ, к-аз камина ҳарфи ӯ,

Обу оташ **беҳуду** хоку ҳаво маст омадаст [I, 4, 77].

Соқӣ, ба сӯйи ҷом рав, ай посбон, бар бом рав,

Ай ҷони **беором**, рав, к-он ёр хилватҳо шуд [I, 4, 107].

Шоҳи мо аз пардаи бурҷон чу худро ҷилва кард,

Чони мо **бехеш** шуд, зеро ки шах **бехеш** буд [I, 5, ғ. 855].

Он хочаро аз нимшаб беморие пайдо шудааст,

То рӯз бар девори мо **бехештан** сар мезадаст [I, 5, ғ. 321].

Ай дил, шикоятҳо макун, то нашнавад дилдори ман,

Ай дил, наметарсӣ магар аз ёри **безинҳори** ман?! [I, 2, 146].

Калимасозии пешванди сифатсози но- дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ. Пешванди **но-** пешванди сермахсули сифатсоз буда, дар созмони сифатҳои асли метавонад иштирок намояд. Пешванди мазкур бо калимаҳои мансуби ҳиссаҳои гуногуни нутқ – исмҳо, сифатҳо ва асоси замони ҳозираи феълҳо, васл шуда, таносубан бо маънои онҳо гурӯҳҳои гуногуни сифатҳоро ба вучуд меорад. Бо дарназардошти он ки пешванди **но-** пешванди сермахсул мебошад, сермахсулии он дар ташаккули сифатҳо дар ғазалиёти Мавлоно бараъло мушоҳида мешавад.

Яке аз гурӯҳи сифатҳое, ки дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ ба воситаи пешванди **но-** сохта шудаанд, сифатҳое мебошанд, ки аз гурӯҳҳои гуногуни маъноии исмҳо сохта шудаанд. Ба чунин гурӯҳи сифатҳо сифатҳои **нопарво, нопадид, ноком, ноумед, ночиз, номахал, ноусто, ношитоб, нотамом, нофарҷом, ноҳақ, ноҳангом, носур, ноэмин, номахрам, номард** ва монанди инҳо дохил мешаванд.

Лутфи шоҳон гарчи густохат кунад,

Ту зи густохии **ноҳангом** тарс [I, 5, ғ. 1209].

Хуршед афтад дар камӣ аз нури ҷони Одамӣ,

Кам пурс аз **номахрамон**, он ҷо, ки маҳрам кам занад [I, 5, ғ. 528].

Гар сари ту ҳаст хуб аз сари сар эмин мабош,

Бош **ноэмин**, ки ноэмин ҳаме ёбад амон [I, 5, ғ. 194].

Гурӯҳи дигари сифатҳои дар ғазалиёти Мавлоно Чалолиддини Балхӣ истифодашудае, ки ба воситаи пешванди **но-** сохта шудаанд, сифатҳое мебошанд, ки аз гурӯҳҳои дигари маъноии сифатҳо сохта шудаанд. Пешванди мазкур ҳангоми васл шудан ба сифатҳо маънои

онҳоро тағйир дода, шакли инкор ё антонимии онҳоро ба вучуд меоранд: Сифатҳои **ноғӯё, ночӯё, нопаддо, нопок, номунаққаш, номуборак, ноаҳл, нобино, нодуруст** ва амсоли инҳо аз ҳамин қабил мебошанд:

Тасвирҳои **нохушу** андешаи ракик,

Аз табъи суи бодаду ин нест сӯи дӯст [I, 4, 86].

Даруни хеш агар хоҳадат дили **нопок**,

Зи аблаҳию харӣ мекашад ба зиндонат [I, 4, 90].

Худпарастӣ **номуборак** ҳолатест,

К-андар ӯ имони мо инкори мост [I, 4, 80].

Ту ҷӯёиву **ноҷӯё**, чу мағнотис, ай Мавло,

Ту гӯёиву **ноғӯё**, чу устурлобу мизонӣ [5, ғ. 2547].

Аҳёнан ҳолатҳоро низ дар ғазалиёти Мавлоно мушоҳида кардан мумкин аст, ки пешванди **но-** ба асосҳо ва шаклҳои феълӣ васл шуда, вобаста ба маънои онҳо сифатҳоро ба вучуд меорад. Мисол: **нодон, нодошт, нотавон** ва ғайра. Мисол:

Гуфтам, ки **нотавонаму** ранчурам аз фироқ,

Гуфто: Бигир, ҳин ки гаҳи эътизор нест [I, 4, 90].

Коҳилу **нодошт** будам, ком даровард маро,

Тӯтии андешаи ӯ ҳамчу шакар хв (а)рд маро [I, 5, ғ. 44].

Пешванди **дар-** дар ташаккули сифатҳо нақши ғайри феъл дошта, хеле кам ба мушоҳида мерасад. Маъмулан, пешванди мазкур бо асосҳои феъл омада, аз онҳо сифат месозад. Дар ғазалиёти Мавлоно танҳо калимаи **даргузар** истифода кардааст.

Даргузар омад ҳаёлаш, гуфт чон: « Ин аст ӯ!

Подшоҳи шаҳрҳои ломакон, ин аст ӯ [I, 2, 332].

Пешванди бар- каммаҳсул буда, аз исм, сифат ва зарф сифат месозад. Сифатҳое, ки ба воситаи ин пешванд сохта мешаванд, аломатро вобаста ба маънои калимаи решагии таркиби он ифода менамоянд. Дар ғазалиёти Мавлоно хеле кам, вале ҳолатҳои гуногуни

сифатсозии он ба мушоҳида мерасад, ки дар се калимаи пайдонамудаи мо – **барқарор**, **баркор** ва **бархӯрдор**, таҷассум ёфтаанд. Мисол:

Қарори зиндагонӣ он нигор аст,

К-аз ӯ он беқарорӣ **барқарор** аст [I, 4, 67].

Ҳарчанд, ки кӯҳ **барқарор** аст,

Валлах, ки қарори мо надорад [I, 4, 130].

Соқӣё, аз дасти ту бас дастҳо аз даст шуд,

Масти ту аз дасти ту пайваста **бархурдор** бод [I, 4, 133].

То ошики он ёрам, бекораму **баркорам**,

Саргаштаву побарҷо монандаи паргорам [I, 2, 254].

Ҳарчанд, ки кӯҳ **барқарор** аст,

Валлах, ки қарори мо надорад [I, 4, 130].

Соқӣё, аз дасти ту бас дастҳо аз даст шуд,

Масти ту аз дасти ту пайваста **бархурдор** бод [I, 4, 133].

Калимаи **барқарор**, ки ба маънои устувор ва қоим истифода мешавад, ба воситаи пешванди **бар-** аз сифати **қарор** (ба маънои ором соқит, беҳаракат) сохта шудааст. Сифати аслии **баркор** бошад, тавассути пешванди мазкур аз исми **кор** сохта шуда, ба маънои серкор истифода шудааст. Аммо калимаи **бархӯрдор**, ки ба маънои **бонасиб баҳравар** истифода шудааст, аз асоси замони гузаштаи феъли хӯрдан – **хурд**, ба воситаи пешванди **бар-** ва пасванди **-ор** дар вобастагӣ ва алоқамандии ин ду морфемаи ёвар бо якдигар сохта шудааст.

Як гурӯҳ сифатҳое мавҷуданд, ки дар шакли таркибӣ ба воститаи пешвандҳо ва ё пешвандгунаҳои сифатсоз сохта шуда, дар ин маврид морфемаи калимасозро қабул менамояд ва барои чузъи дуҷум ҳам баробар тааллуқ дорад. Чуноне ки дар ин бора забоншиносии тоҷик – М. Саломӣён, қайд менамояд: «Хели дигари сифатҳо аз ду калимаи синонимӣ ё мазмунан ба ҳам наздик иборат буда, яке аз онҳо морфемаи сифатсозро қабул менамояд ва он ба ҳар ду чузъ умумӣ мебошад. Дар натиҷа таркиби сифати ҳамчузъ ташкил мешавад.

Вазифаи ин гуна морфемаҳои муттаҳидкунандаро префикс, суффикс ва ё калимаҳои мустақилмаъно адо мекунанд» [Саломӣён, 2016, С. 75].

Мисол: **босабру таҳаммул, босабру қарор, бофикру андеша...**

Аммо тарзи ташаккули ин гурӯҳ сифатҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ, табиати ба худ хос дошта, ҳар ду сифатҳои дохили сифатҳои таркибӣ пешвандҳои сифатсозро қабул менамоянд. Шояд барои риояи вазну қофия бошад, шоир кӯшиш намудааст, ки чунин гурӯҳи сифатҳоро бо пешвандҳояшон истифода намояд. Мисол:

Биёед, ки имрӯз **баикболу бапирӯз**,

Чу ушшоқи навомӯз бар он ёр бигардем! [I, 2, 79].

Дар Табрези Шамси дин ҳаст баландтар шачар,

Шоду **бабаргу бонаво** з-он шачарам ба ҷони ту [I, 1, 113].

Мутрибо, ин парда зан, к-он ёри мо маст омадаст

В-он ҳаёти **босафои бовафо** маст омадаст [I, 5, ғ. 362].

Пешванди сифатсози **бе-** ҳам дар ташаккули чунин сифатҳои умумичузъ нақши ғаёл дорад. Мисол: **беҳадду беканор, бенақшу нигор, бебаргу наво, бемислу беашбоҳ, беясору беямин:**

Беҳадду беканорӣ, н-ойӣ ту дар канор,

Ай баҳри беамон, ки туро зинҳор нест [I, 1, 127].

Дар тирашаб чун Мустафо меарав, талаб мекун сафо,

К-он шаҳ зи меъроҷи шабе **бемислу беашбоҳ** шуд [I, 2, 323].

Дар ғазалиёти Мавлоно мавридҳоеро низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки сифатҳо ҳангоми дар шакли таркибӣ истифода шуданашон танҳо чузъи аввал пешванди сифатсозро қабул карда, чузъи дуюм онро қабул намекунад, вале барои он дар назар дошта мешавад: **беақлу дин, беҳадду канор, бенақшу нигор, бебаргу наво** ва ғайра. Мисол:

Чу абруро чунин кардӣ, ҷӣ сураҳои Чин кардӣ?

Маро **беақлу дин** кардӣ бар он нақшу бар он хуро [I, 1, 30].

Бути **бенақшу нигорам**, ҷузи ту ёр надорам,

Туи ороми дили ман, мабар аз ман қарорам [I, 5, ғ. 1617].

Бо пешвандҳо сохта шудани ҷонишинҳо. Аз гурӯҳи пешвандҳо танҳо пешванди **ҳам-** аст, ки дар ташаккули шумораи маҳдуди ҷонишинҳо иштирок менамояд. Дар гурӯҳи чунин ҷонишинҳое, ки ба туфайли пешванди мазкур сохта шудаанд, ҷонишинҳои **ҳамин, ҳамон, ҳамчунин, ҳамдигар** дохил мешаванд. Ҷонишинҳои зикршуда дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ сарфи назар аз миқдоран маҳдуд буданашон, хеле зиёд истифода шудаанд.

Аз дили **ҳамчу** оҳанам деу парӣ ҳазар кунад,

Чун дили **ҳамчу** обро ишки ту оҳанин кунад [I, 5, ғ. 555].

Суханам масту дилам масту ҳаёлоту ту маст,

Ҳама бар **ҳамдигар** афтодаву дар ҳам нигарон,

Ҳама бар **ҳамдигар** азбаски бимоланд даҳан,

Он ҳаёлот ба ҳам даршиканад ў зи фиғон! [I, 5, ғ. 1996].

Ай руҳи ҷонфазои ў, баҳри Худо, **ҳамон, ҳамон,**

Мутриби дилрабои ман, баҳри Худо, **ҳамин, ҳамин** [I, 5, ғ. 2132].

1.2.1.3. Калимасозии пешвандҳои феълсоз дар ғазалиёти

Ҷалолиддини Балхӣ

Феъл мураккабтарин ҳиссаи нутқ дар забони тоҷикӣ буда, тарзу восита ва заминаҳои ба худ хосси ташаккул дорад. Дар низоми сохтори гурӯҳҳои феълӣ феълҳои сода ва таркибӣ бартарӣ дошта, феълҳои сохта дар забони тоҷикӣ хеле кам мебошанд ва калимасозии морфологӣ дар доираи ин ҳиссаи нутқ сахми ночиз дорад. Ҳам воситаҳои ёвари морфологии калимасозии феълӣ дар забони тоҷикӣ миқдоран хеле кам мебошанду ҳам онҳо имконияти маҳдуди калимасозӣ доранд. Аз ҷумла, чанд пешванди феълсоз – **дар-, андар-, бар-, боз-, во-, фур-**, дар забони тоҷикӣ мавҷуд аст, ки имрӯз дар таркиби феълҳо ба мушоҳида мерасанд. Забоншинос ва муҳаққиқи

точик – С. Сабзаев дар таҳқиқоти доир ба забон ва сабки осори Мавлоно Чалолиддин Балхӣ анҷомдодаи худ дар робита ба калимасозии пешвандӣ дар феълҳо андешаронӣ карда, дар доираи феълҳо чанд морфема – паз, пай, пар, паро, паж-ро ҳамчун пешванди феълсоз зикр менамояд ва барои тасдиқи гуфтаҳои худ феълҳои **пазируфтан, пайвастан, пардохтан, пажмурданро** ҳамчун намуна меорад [С. Сабзаев, 2014, 435-439]. Мисолҳои овардашуда дурустии фикри ин муҳаққиқро тасдиқ менамояд, вале пешвандҳои зикрнамудаи ӯ дар забони имрӯзаи тоҷикӣ қобилияти калимасозии худро гум кардаанд ва ба унсурҳои ҷудонопазири феълҳои зикршуда табдил ёфтаанд. Дар ғазалиёти Мавлоно мо шӯҳиди ба воситаи пешвандҳои дар-, андар-, бар-, боз-, во-, пар-, паро-, пай-, паз-, паж- сохта шудани феълҳо шудем.

Пешванди **дар-**, асосан, бо феълҳо омада, дар баробари тағйир додани сохтори ибтидоии феъл ба онҳо хусусиятҳои гуногуни маъноӣ зам менамояд. Он бо феълҳои омадан ва овардан васл шуда, дар баробари сохт, маънои онҳоро ҳам тағйир мебахад: **даромадан, даровардан:**

Баромад бар шаҷар тӯтӣ, ки то хутбай шакар гӯяд,

Ба булбул кард ишорат гул, ки то ашъор баргӯяд [I, 4, 117].

Ай ғам, чӣ хирарӯй, охир маро нагӯй,

Андар дарам дарафтӣ, чун ӯ дарам **дарояд** [I, 4, 142].

Пешванди **дар-** дар аксари ҳолатҳое, ки феълҳои сохтаро дар ғазалиёти Мавлоно ба вучуд овардааст, бе тағйир додани маънои онҳо шакли ак андоза муаддабонаи онҳоро ба вучуд овардааст. Он ҳангоми васл шудан бо феълҳои сода ба онҳо тобишҳои маъноии адабӣ зам намуда, маънои пешакии оҳоро нигоҳ доштааст. Дар ғазалиёти шоир феълҳои зиёдеро пайдо намудан мумкин аст, ки бо ин пешванд сохта шудаанд: **дарандешӣ, дарафтод, дарандоз, дарафкан, дарафзой, дарбарад, дарбоф, дарбофт, дарбохтан, дарбанд, дарбастӣ, дардӯз,**

дардамидан, дардех, даргузар, даргузашт, дарёб, дарёфтам, дарзадӣ, даркашам, даркашидӣ, дармонданд, дарнех, дарнигар, дарнаравад, даромезам, даровардем, даровар, даровезем, дарошомад, дарчунбон, дарчустам ва ғайра.

Шӯр дарафкандаву пинҳоншуда,

Ў намаки умру намакдони мост [I, 5, ғ. 344].

Навбати кӯхнафурушон даргузашт,

Навфурӯшонему ин бозори мост [I, 5, ғ. 765].

Чун дона шуд афканда, бардасту дарахте шуд,

Ин рамз чу дарёбӣ афканда шавӣ бо мо [I, 5, ғ. 1224].

Бутон бас дидаам, чоно, валекин не чунин зебо,

Туйи пайванду хешам, кунун дар хеш дарчустам! [I, 5, ғ. 534].

Мавлоно Балхӣ, инчунин, аз пешванди дар- ва пешвандҳои шаклсози инкории на-, ма-, ме-, би- шаклҳои гуногуни феълҳоро ба вучуд овардааст, ки ҳолиб мебошанд: дарнамеғунчад, дарнарафтӣ, дарнапарӣ, дарнакашам, дарнаниҳӣ, дарнағунҷӣ, дарнарасад, дармедузд, дармепарӣ, дармекаш, дарбингарам ва ғайра. Мисол:

Амонате, ки ба нух чарх дарнамеғунчад,

Ба мустаҳик бисупорам, чи хуш шавад ба Худо [I, 5, ғ. 267].

Бист чу хуршед агар тобад андар шаби ман,

То ту қадам дарнаниҳӣ, худ саҳаре менашавад [I, 5, ғ. 1732].

Ҳар чо, ки бипаррӣ ту, вайрон шавад он маҷлис,

Ай хоб дар ин маҷлис то дарнапарӣ имшаб [I, 1, 306].

То зи ҳарифони ҳасад чашми баде дарнарасад,

Каф ба кафи ёр диҳам, дар канафи ғор равам [I, 5, ғ. 773].

Пешванди андар- пешванди каммаҳсул буда, ҳангоми васл шудан ба феълҳо ба онҳо, асосан, обурунги баландӣ бадеӣ зам менамояд. Феълҳое, ки бо ин пешванд сохта шудаанд, дар муқоиса бо феълҳое, ки ба воситаи пешванди дар- сохта шудаанд, дар ғазалиёти Мавлоно камтар мавриди истифода қарор гирифтаанд: **андаррабояд**,

андаровезад, андарнағунчӣ, андардех, андаррафтем, андароем,
андаргузар, адаромезад, андаромад, андарфитад, андарзан,
андарфитодем, андаррабуд ва андаровар:

Омад баҳори чонҳо, эй шохи тар, ба рақс о,

Чун Юсуф **андаромад**, Мисру шакар ба рақс о! [I, 1, 156].

Чуз вай кӣ бошад, к-аз аҷал **андаррабояд** кулли мо?!

Сад чон барафшоном бар ӯ, гӯям: «Ҳанийиян марҳобо!» [I, 1, 35].

Май **андардех**, тихидастам чӣ дорӣ?

Ки аз хуни чигар пур гашт чоном [I, 3, 312].

Пешванди **бар-** бо феълҳои доштан, **омадан ва овардан** пайваست шуда, сохту маънои онҳоро дигар мекунад, вале дар бештари мавридҳо бо феълҳои дигар васл шуда, ба маънои онҳо тобишҳои такрори амалро зам менамояд. Пешванди мазкур дар забони тоҷики ҳам хусусияти калимасозӣ ва ҳам хусусиятҳои гунасосии услубӣ дорад. Он қобилияти маҳдуди калимасозӣ, вале имкони зиёди ба вучуд овардани гунаҳои услубии феълҳоро дошта, бо ҳар ду хусусиятҳои худ дар калимасозии феъл дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба мушоҳида мерасад. Мисол:

Шамси Табрешӣ, туйӣ хуршед андар абри ҳарф,

Чун **баромад** офтобат, маҳв шуд гуфторҳо [I, 4, 41].

Ай фасли боборони мо, **баррез** бар ёрони мо,

Чун ашки ғамхорони мо дар ҳаҷри дилдорони мо [I, 5, ғ. 30].

Дил рӯй сӯйи чон кард, к-ай ошику в-ай пурдард,

Бар равзани дил **баррав**, дар хонаи худ маншин! [I, 3, 54].

Ҳала, **барчаҳ**, ҳала, **барчаҳ**, ки зи хуршед сафар бех,

Қадам аз хона бадар нех, ҳамагонро ба сафар бар! [I, 5, ғ. 1083].

Барпарад он дил, ки параш шаҳ шикаст,

Бар сари ин чарх, к-аш ишкаст нест?! [I, 5, ғ. 513].

Ба паҳлуям нишин, **барчафс** бар ман.

Раҳо кун нозу он хӯҳои пешин [I, 2, 590].

Як қисми асосии феълҳои дар ғазалиёти Мавлоно ба воситаи пешванди **бар-** сохташударо феълҳое ташкил менамоянд, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ҳам ҳамчун гурӯҳи феъли калимаҳои сатҳи забони адабӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Мисол:

Хомӯш, ки сармастам, **барбаст** касе дастам,
Андеша парешон шуд, то бод, чунин бодо! [I, 1, 112].

Боре, дилам аз марду зан **барканд** меҳри хештан,
То ишқ шуд ҳолу амаш, к-ас-сабру мифтоҳ-ул-фараҷ. [I, 5, ғ. 576].

Бархостам аз раҳат чу гарде,
Бар хоки раҳи ту бозгардам [I, 3, 421].

Зулф **барафшону** дар он ҳалқа каш.
Ҳалқи дусад ҳалқарабояндаро [I, 4, 51].

Пешванди **боз-** бо феълҳо пайваст шуда, бидуни тағйир додани маънои он ба мазмуни феълҳо тобишҳои маъноии такрори амалро илова менамояд. Пешванди мазкур пешванди сермахсули феълсоз буда, дар ғазалиёти Мавлоно нисбат ба ду пешванди зикршуда камтар мавриди истифода қарор гирифтааст: **бозгашт**, **бозгӯ**, **бозгир**, **бозгардӣ**, **бозбинад**, **боздихад**, **боздеҳ**, **бозкаш**, **бозравам**, **бозситонад**, **бозрав**, **бозпар**, **бозовард**, **бознаёмад**, **бозраҳон**, **бозчустам**, **бозхон**, **бозомадем**, **бозояд**, **бозхоҳанд** ва монанди инҳо. Мисол:

Мутрибо, асрори моро **бозгӯ**,
Қиссаҳои ҷонфазоро **бозгӯ**!
Мо даҳон барбастаем имрӯз аз ӯ,
Ту ҳадиси дилкушоро **бозгӯ**! [I, 5, ғ. 2227].
Чунки сарзер шавад, тавба кунад, **бозояд**,
Неку бад нек шавад, давлати ту султон бод! [I, 2, 342].
Мо ду-се каси нав мурда, мунтазири он парда,
Зинда шавем аз талқин, **бозраҳем** аз такфин [I, 5, ғ. 1820].
Шахро ту шикоре шаву кам гир шикоре,
К-ишкори туро бози аҷал **бозситонад** [I, 5, ғ. 645].

Пешванди во- пешванде мебошад, ки шумораи ниҳоят маҳдуди феълҳоро ба вучуд меорад. Хангоми васл шудан бо феълҳо пешванди мазкур маънои онҳоро тағйир дода, ба онҳо маънои ҳаракат ба сӯи предмет ва тобишҳои дигари маъноиро зам менамояд: **хӯрдан** — **вохӯрдан** (рӯ ба рӯ шудан), **намудан** — **вонамудан** (нишон додан), **растан** — **ворастан** ва ғайра.

Пешванди мазкур аксари феълҳоеро, ки дар ғазалиёти Мавлоно ба вучуд овардааст, маънои онҳоро тағйир намода, танҳо ба онҳо тобиши иловагии маъноӣ зам намудааст: *вогардад, вогирифтан, вогашт, вокушод, вомакаш, вомекушояд, вомондам, вонамо, вонигар, вонамояд, вонамудан, вонавардам, вопурс, вораҳонад, вораҳад, ворастӣ, вораҳӣ, вошӯям, вочуста*, ва ғайра.

Назар аз сӯхтагон **вомагир**, к-аз назарат,

Чи Кавсар асту даво дафъи сӯзро, ай дил?! [I, 5, ғ. 1359].

То дидаҳо гузора шавад аз ҳичобҳо,

То **вораҳад** зи хонаву мону зи бому дар [I, 5, ғ. 1120].

Назар кардам бар ӯ, яъне ки **вопурс**,

Ки бе рӯйи чу моҳам чун будӣ дӯш? [I, 2, 353].

Чу масти дидани ӯям, ду даст аз шарм **вошӯям**,

Бигирям, дар раҳаш гӯям, ки эй мавло, ого, пӯсӣ [I, 5, ғ. 2542].

1.2.1.4. Калимасозии пешвандҳои зарфсоз дар ғазалиёти

Чалолиддини Балхӣ

Зарфҳо ҳамчун гуруҳи калимаҳои ифодакунандаи аломати амалу ҳаракат чун дигар ҳиссаҳои мустақили нутқ ба миқдори муайяни пешвандҳои калимасоз соҳиб буда, ба туфайли онҳо аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ гурӯҳҳои мухталифи зарфҳо ба вучуд оварда мешаванд.

Пешвандҳои зарфсоз ба мисли пешвандҳои сифатсозанд: **бе-, но-, ба-, бо-, бар-, дар-, то-**.

Тибқи қайду ишораҳои забоншиносии тоҷик – С. Сабзаев, дар ашъори Мавлоно пешвандҳои зарфсозе, ки дар ташаккули воҳидҳои ин ҳиссаи нутқ нақш доранд, пешвандҳои **бе-, но-, ба-, дар- ва во-** махсуб мешаванд [С. Сабзаев, 2014, 439].

Пешванди **ба-** бо исмҳо ва сифатҳо васл шуда, дар ғазалиёти Чалолитдини Балхӣ дар зарфҳои гуногунро сохтааст:

Дар ҳалқаи ошиқон **баногаҳ** хабар афтод,
К-аз бахт яке моҳруҳе хуб дарафтод [I, 5, ғ. 641].
Кам гашт дили мискин андар сари зулфи ӯ,
Бошад, ки **бадид** омад, бисёр бишӯредаш [I, 5, ғ. 1229].
В-он дона, ки афтод дар ин ҳовани ушшоқ,
Ҳар сӯй ҷаҳад, лек **баночор** бисояд [I, 5, ғ. 653].
Эй бирӯида **банохост** ба монанди гиё
Чун туро нест намак хоҳ бирав, хоҳ биё [I, 1, 273].

Пешванди **но-** аз исм (бештар) ва асосҳои феълӣ (камтар) зарфи тарз ва сабаб месозад: **ногоҳ, нохост, ношумур**.

Дар ғазалиёти шоир низ ҳамагӣ ду зарфи бо пешванди мазкур сохташударо пайдо намудем: **ночор, ногоҳ**:

Гар айши аввал пир шуд, сад айши нав тавфир шуд,
Чун зулфи ту занҷир шуд, девонагӣ **ночор** шуд [I, 5, ғ. 531].
Чу дониستم, ки селобе маро **ногоҳ** бирбояд,
Чу киштиам дарандозад, миёни қулзунӣ пурхун [I, 5, ғ. 1855].

Пешванди **дар-** аз исмҳои **замон, ҳол** ва асоси замони ҳозираи феъли **рафта** (**рав**) зарфи тарз ва замон сохтааст. Ин пешванд дар калимасозӣ каммаҳсул аст: **дарзамон, даррав, дарҳол**.

Ай шоҳи ишқпарвар, монанди шири модар,
Ай шир, ҷӯш **даррав**, ҷони падар, ба рақс о [I, 4, 44].
Заҳр андар коми ошиқ шаҳд гардад **дарзамон**,
З-он шакарҳое, ки рӯяд ҳар дам аз найҳои ишқ [I, 5, ғ. 1308].
Бе меҳри ту гар гуле бибӯям,

Дарҳол бисӯз ҳамчу хорам [I, 5, ғ. 1562].

1.3. Калимасозии пасвандҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Пасвандҳо унсурҳои ёвари грамматикӣ мебошанд, ки дар охири калимаҳо васл шуда сохтор ва маънои онҳоро тағйир медиҳанд ва ё ба маънои онҳо таъсир нарасонда, шакли грамматикӣ калимаҳоро ба вучуд меоранд. Пасвандҳо дар доираи ҳиссаҳои нутқ вазифаҳои гуногун дошта, дар маҷмӯъ вобаста ба ин вазифаҳои базиммадошташон онҳо ба ду гурӯҳи калон: 1) пасвандҳои калимасоз ё маъносоз; 2) пасвандҳои шаклсоз, тасниф карда мешаванд. Дар забони тоҷикӣ исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо дорои пасвандҳои калимасоз ва шаклсоз буда, феълҳо дар шакли бандак дорои пасвандҳои шаклсоз мебошанд. Бо дарназардошти ин, дар ин фасл калимасозии пасвандҳои калимасозии хосси исму сифат ва зарф дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода мешавад.

1.3.1. Калимасозии пасвандҳои исмсоз дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Исм дар забони тоҷикӣ дорои пасвандҳои зиёд буда, қисми зиёди онҳоро пасвандҳои калимасоз ташкил менамояд. Ба гурӯҳи чунин пешвандҳои калимасозии хосси исм пасвандҳои **ҳам-, -истон, -гор, -гар, -гоҳ, -ҷӣ, -ор, -иш, -ок, -а, -лоҳ, -ур, -зор, -сор, -вор, ӣ (-гӣ, -вӣ)** дохил мешаванд.

Пасвандҳои исмсоз вобаста ба дараҷаи калимасозияшон сермахсул, каммахсул ва бемахсул мешаванд. Вазифаи асосии ҳар як пасванд бо он муайян карда мешавад, ки вай ба калимаи сохтааш чӣ гуна маъно мебахшад. Пасвандҳои исмсозии забони тоҷикӣ хеле бисёр ва

гуногунвазифа мебошанд. Ҳар як пасванд мавқеи махсуси истифода дорад. Пасвандҳое, ки исми шахс месозанд ва ин исмҳо чун истилоҳ корбаст мегарданд [ЗАХТ, 136].

Пасванди –ӣ дар исмсозӣ сермахсул аст. Он аз исм ва сифату зарфҳо калимаҳои нав месозад. Суффикси –ӣ дар калимасозии исм, насабу таҳаллус, номҳои ҷуғрофӣ, сифат, сифати феълӣ, зарф истифода мешавад ва дар забони адабии ҳозираи тоҷик оморфема ба шумор меравад. Суффикси исмсозии –ӣ аз суффикси –ih, вале суффикси сифатсозии –ӣ аз суффикси –ig пайдо шудааст. [ОИЯ. Среднеперсидский яз. 1981, 66].

Ба гуфтаи Ш. Рустамов суффикси –ӣ қатъи назар аз маъноии таърихияш, вазифаҳои зиёди грамматикӣ дорад, вай натавонад исм, балки сифат, зарф ва сифати эҳтимолии феъл сохта метавонад. Ин суффикс ҳатто дар доираи ҳуди исм муштарақвазифа мебошад: вай ҳам фамилия, ҳам таҳаллус, ҳам исми шахс, ҳам номи предмет, ҳам исми макон, ҳам исмҳои гуногуни абстракт месозад [Ш. Рустамов, 1981, 118].

Забоншинос О. Қосимов дар таҳқиқоти хеш оид ба калимасозӣ дар «Шоҳнома» дар хусуси пасванди –ӣ ибрози назар намуда, менависад, ки аксарияти забоншиносон ду пасванди –ӣ-ро нишон додаанд. Якум, ин пасванд ифодагари исмҳои номуайян буда, бо «ё-и масдарӣ» ном мебаранд. Дуюм, пасванди –ӣ дар бунёди сифатҳои нисбӣ иштирок карда, «ё-и нисбӣ» номида шудааст [О. Қосимов, 1988, 82-83].

Забоншинос Ғ. Мирзоев муҳолифи мавҷудияти ду пасванди –ӣ буда, чунин андеша дорад: «Барои гурез аз омезиши калимаҳои бо –ӣ ва –ӣ сохташуда ё онҳоро як чиз шуморидан лозим аст, ё ин ки масъалаи мазкурро амиқтар тадқиқ намудан лозим аст» [Ғ. Мирзоев, 1987, 184].

Дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ ба воситаи пасванди **-ӣ** исмҳои зиёд сохта шудаанд. Ин пасванд, дар забони тоҷикӣ сервазифа буда, аз исмҳои сифати нисбӣ ва аз сифатҳои исми месозад. Дар ин ҷо мо мавқеи пасванди мазкурро ҳамчун пасванди исмӣ дар доираи ғазалиёти Мавлоно баррасӣ менамоем, ки ба таври фаровон истифода шудааст, ки мо онҳоро ба таври зайл гурӯҳбандӣ кардем:

Рав, ту **чабборӣ** раҳо кун, хок шав, то бингарӣ,

Зарра-зарра хокро аз Холиқи чаббор маст [I, 4, 76].

Беш мағӯ ҳуччату бурҳон, ки ишқ

Дар **хамӯшӣ** ҳуччату бурҳони мост [I, 4, 100].

Ба шоҳи **ниҳонӣ** расидӣ, ки нӯшат,

Майи осмонӣ чашидӣ, ки нӯшат [I, 4, 98].

Мастӣ афзун шудасту метарсам,

К-ин суханро маҷоли ҷавлон нест [I, 4, 99].

Бе ту на **зиндагӣ** ҳушам, бе ту на **мурдагӣ** ҳушам,

Сар зи ғами ту чун кашам? Бе ту ба сар намешавад [I, 4, 115].

Он офтоби ҳубӣ чун бар замин битобад,

Он дам замини ҳокӣ беҳтар зи осмон аст [I, 4, 83].

Чуноне ки аз мавқеи истифодаи исмҳои **чабборӣ**, **хамӯшӣ**, **ниҳонӣ**, **мастӣ**, **зиндагӣ**, **мурдагӣ** дар ғазалиёти Мавлоно, ки ба воситаи пасванди **-ӣ** сохта шудаанд, маълум аст, пасванди мазкур, асосан, аз сифатҳои аслии исмҳои маъниро месозад. Калимаи чаббор, ки аслан, сифат буда, яке аз маъноҳояш золим, ҷабркунанда мебошад, дар доираи ҳамин маъно аз ин калима ба воситаи пасванди **-ӣ** калимаи чабборӣ ба вучуд оварда шудааст, ки маънояш зулм, бедодгарӣ мебошад. Дар мисраи дуюми байти мазкур ин калима ба маънои асосиаш (барқароркунанда) истифода шудааст. Калимаҳои боқимонда ҳам аз сифатҳои **хамӯш**, **ниҳон**, **мастӣ**, **зинда**, **мурда** ба воситаи пешванди мазкур сохта шудаанд. Айнан ба ҳамин монанд исмҳои

биноӣ, шодӣ, касодӣ, покӣ, ки дар мисраъҳои зерин истифода шудаанд, аз сифатҳои асли ба воситаи ин пасванд сохта шудаанд:

Зи **биноӣ** бигардидӣ, магар хобе дигар дидӣ?

Чӣ хурдӣ ту, ки қорура пур аз хилту русуб омад? [I, 4, 118].

Нагӯям ёрро: шодӣ, ки аз **шодӣ** гузаштаст ӯ,

Маро аз ғарти ишқи ӯ зи **шодӣ** ор меояд [I, 4, 119].

Тану ҷон аз паси пире зи висолаш чу ҷавон шуд,

Ҳамаро баъди касодӣ чӣ харидор баромад [I, 4, 135].

Он ишқ, ки аз **покӣ** аз рӯҳ ҳашам дорад,

Бишнавар, ки чӣ меғӯяд, бингар, ки чӣ дам дорад [I, 4, 119].

Дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддин Балхӣ як гурӯҳ исмҳои ба воситаи пасванди **-ӣ** сохташудаеро пайдо кардан мумкин аст, ки аз он гурӯҳ сифатҳои аслие сохта шудаанд, ки дар як маврид ба гурӯҳи исмҳо гузашта, ҳамчун исм ба қор бурда мешаванд ва дар мавриди дигар ҳамчун сифат. Ин гурӯҳ сифатҳо одатан сифатҳои мебошанд, ки аломату хусусияти одамонро аз рӯйи касбу қор, ҳислат, синну сол ва дигар аломатҳои зоҳирию ботинии он ифода қарда, имкони бештари ба гурӯҳи исмҳо гузаштан доранд. Пасванди **-ӣ** ба ин гурӯҳ сифатҳо васл шуда, аз рӯйи маъноӣ сифатиашон исмҳоро ба вучуд меоранд. Ба ин гурӯҳ сифатҳо сифатҳои **наққош, фаррош, пир, ҷавон** ва **монандӣ** ва монади инҳо дохил мешаванд, ки ба воситаи пасванди мазкур аз онҳо исмҳои дорои маъноҳои мухталиф ба вучуд оварда мешавад. Калимаҳои наққош ва фаррош аслан, калимаҳои иқтибосии арабӣ буда дар қолаби ғазол сохта шудаанд. Калимаҳои дар ин қолаб сохташуда аксаран хусусияти аломатифодакунӣ доранд, ки калимаҳои мазкур ҳам ба ҷунин хусусият соҳиб мебошанд. Мисол:

Не об **наққошӣ** кунад, не бод **фаррошӣ** кунад,

Не боғ **хушбошӣ** кунад, не абри найсон нам занад [I, 5, ғ. 1019].

Мурдор ҷонӣ мешавад, **пирӣ ҷавонӣ** мешавад,

Мис зарри конӣ мешавад дар шаҳри мо ниъмулбадал [I, 5, ғ. 1334].

Пасванди **-ӣ** дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ қариб аз тамоми гурӯҳҳои маъноии сифатҳо исм сохтааст, ки инро аз намунаи мисраъҳои шеърӣ дар зер овардашуда ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст: **меҳрубонӣ, хайронӣ, парешонӣ, ростӣ, хушкӣ, латифӣ, сусти, лоғарӣ, фарбеҳӣ, пирӣ, чавонӣ, шодӣ, дилшодӣ, далерӣ, зиракӣ, некӣ, сиёҳӣ, сурхӣ, тундӣ, тезӣ, талхӣ, равшанӣ:**

Сиёҳӣ менамояд лашкарӣ ғам,

Зафар деҳ шодии соҳибаламро! [I, 1, 405].

Ҳама шаб аз **парешонӣ** чунон будам, ки медонӣ,

Валек ин дам зи **хайронӣ**, каримо, аз дигар растам [I, 3, 321].

Он шакари чу барфи ӯ в-он асали шигарфи ӯ,

Аз сари лутфу **нозуки** аз мағасе чӣ мешавад? [I, 2, 548].

Дар забон як гурӯҳ калимаҳое низ мавҷуданд, ки, аслан, сифат буда, дар доираи ду ҳиссаи нутқ – сифат ва зарф ба таври баробар истифода мешаванд. Дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ якчанд калимаи дигареро низ пайдо намудем, ки аз ҳамин гурӯҳ калимаҳо ва қисман зарфҳо сохта шудаанд: **дурӣ, наздикӣ, болоӣ, поёнӣ, камӣ, зудӣ, пастӣ ва ғайра.**

Хуршед афтад дар **камӣ** аз нури чони одамӣ,

Кам пурс аз номаҳрамон, он ҷо, ки маҳрам кам занад.

[I, 5, ғ. 527].

Ай дамат Исо, дам аз **дурӣ** мазан,

Ман ғуломи он, ки дурандеш нест [I, 1, 467].

Мавлоно Балхӣ бо истифода аз ҷонишини шумо ба воситаи пасванди **-и** исм сохтааст, ки дар забон ҳодисаи нодир аст: *шумоӣ*

Шуморо бешумо меҳонад он ёр,

Шуморо ин **шумоӣ** маслиҳат нест [I, 5, ғ. 363].

Пасванди -гар аз ҷумлаи пасвандҳои қадимаи забони тоҷикӣ буда, дар забни форсии миёна дар шакли **-gar** дар истифода будааст (Саймиддинов, 2001, 149). Он пасвандест, ки маъмулан исмҳои шахсро месозад. Пасванди мазкур пасванди сермахсул буда, имкони ба вучуд овардани калимаҳои зиёдро дорад. Доир ба мавқеи пасванди «чӣ»-ро танг кардани пасванди **-гар** муҳаққиқи машҳури тоҷик – М. Шакурӣ, дар ҷунин фарзияро баён намудааст: «Мо бовар дорем, ки то андозае маҳдуд шудани амали **-чӣ** ва ба ин вазҳ афзудани роли дигари воситаҳо, аз ҷумла ғаёл шудани суффикси **-гар**, тамоюли пурсамаре дар инкишофи забони адабиёт... Аммо дар ёд доштан лозим аст, ки имкониятҳои **-гар** бепоён аст. Бо ин суффикс калимаҳои аҷиб сохта шудаанд. Аз навъҳои гуногуни исм бо **-гар** калимаи нав сохтан мумкин аст» [М. Шакурӣ, 1991, 170].

Дар ғазалиёти Мавлоно низ калимаҳои зиёдеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба воситаи пасванди **-гар** сохта шудаанд. Аксари кулли калимаҳои ба воситаи пасванди мазкур сохташудае, ки мо аз ғазалиёти Мавлоно пайдо намудем, исмҳои мебошанд, ки шахсро аз рӯи касбу ҳунар ва шӯғлашон ифода менамоянд: **охангар, заргар, мисгар, шишагар, оинагар, суратгар, саногар, кафшгар, табакгар, халвогар, навҳагар, нозгар** ва ғайраҳо:

Шамъи олам буд лутфи **чорагар**,

Шамъро парвона карди оқибат [I, 4, 81].

Ту хидмати ҷонон кунӣ, сарро чаро пинҳон кунӣ?

Зар ҳар даме хуштар шавад аз захм, к-он **заргар** занад. [I, 4, 112].

Суратгари наққошам, ҳар лаҳза бӯте созам

В-онгаҳ ҳама бӯтҳоро дар пеши ту бигдозам [I, 5, ғ. 1462].

Карона нест санову **саногарони** туро,

Кадам зарра, ки саргаштаи санои ту нест [I, 2, 175].

Пасванди -й ба гурӯҳи исмҳои шахс, ки ба воситаи пасванди **-гар** сохта шудаанд ва бо мазмуни худ ҳам ба инсон ё иҷрокунандаи амал ва

хам ба аломату хусусияти он аз рӯйи касбу шуғлаш далолат менамоянд, васл шуда, гурӯҳи исмҳои абстракт ё маъниро ба вучуд меоранд, бо истифода аз он аз исму сифат ва сифати феълӣ исми маънӣ сохта шудааст. Дар ғазалиёти Мавлоно исмҳое, ки бо ин усул сохта шудаанд, хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд. Мисол: *хандагарӣ* (*хандахариш*), *рақсгарӣ* (*рақскунӣ*), *талабгарӣ* (*талаб кардан*), *қисматгарӣ* (*қисмат кардан*), *нолагарӣ*, *оҳангарӣ*, *заргарӣ*, *ситамгарӣ*, *шишагарӣ*, *фитнагарӣ*, *ҳалвогарӣ*, *лӯлигарӣ*, *шевагарӣ* ва монанди инҳо. Мисол:

Машкан дили марди муштариро,

Бигзор раҳи **ситамгариро** [I, 4, 40].

Эй бас фарозу шеб, ки кардам **талабгарӣ**,

Гаҳ лавҳи дил бихондаму гаҳ нафси кофарӣ [I, 3, 313].

Мо ба Сулаймон хушем, деу парӣ гӯ, мабош,

Хусни ту аз ҳад гузашт, **шевагарӣ**, гӯ, мабош [I, 5, ғ. 1273].

Ҳиндуи турраат чи расанбоз лӯлиест,

Лӯлигарии турраи таррорам орзуст [I, 1, 342].

Пасванди -гор пасванди исмсози каммаҳсул буда, исмҳои шахс ва ғайришахси абстракт ё маъниро ба вучуд меорад. Дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ калимаҳое, ки ба воситаи ин пасванд сохта шудаанд, ба мушоҳида мерасанд, аммо камтар. Мо ҳам намунаи исмҳои шахс ва ҳам исмҳои ғайришахсиро, ки ба воситаи ин пешванд сохта шудаанд, пайдо намудем. Аз ҷумла, исмҳои **гунаҳгор**, **комгор**, **ситамгор**, **чафогор**, **талабгор**, **тарсгор**, **рӯзгор**, **паргор** ва монади инҳо, ки дар ин миён аз ҳама бештар исмҳои рӯзгор ва паргор бештар мавриди истифода қарор гирифтааст.

Чун зи хони фазл рӯза бишканам,

Ид бошад рӯзгорам рӯзу шаб [I, 4, 59].

Ба шаҷар бар, ҳала баргӯ, масали фохта ку-ку,

Ки **талабгор** бад-ин хӯ назанад каф ба хабар бар! [I, 2, 657].

Гуфт, ки ай низори ман, хаставу **тарсгори** ман,
Ман нафӯрушам аз карам бандаи худхаридаро [I, 5, ғ. 46].
Биёед, биёед ба гулзор бигардем,
Бар ин нуқтаи иқбол чу **паргор** бигардем [I, 5, ғ. 1473].

Пасванди **-бон**. Морфемаи мазкур дар забони муосири тоҷикӣ маънои луғавии худро аз даст дода, ба гурӯҳи пасвандҳои исмсоз гузаштааст. Ин пасванд дар таркиби калимаҳои бавучудовардаи худ ба мафҳуми касбу кори шахс далолат карда, дар ғазалиёти Мавлавӣ ба воситаи он калимаҳои зиёде сохта шудааст: **боғбон, бўстонбон, гармобабон, дарбон, зарабон, киштибон, мизбон, посбон, пуштибон, раҳбон, роҳбон, хонабон, шутурбон** ва амсоли инҳо.

Шабравон аз шоҳи ақлу **посбон** он сӯ шаванд,
Лек он ҷонро аз он сӯ посбоне дигар аст [I, 4, 76].
Мисоли **боғбононам**, ниҳода бел бар гардан,
Барои хӯшаи хурмо ба гирди хор мегардам [I, 2, 273].
Ки суратҳои дил чун меҳмонанд,
Ки меоянду ман чун **хонабонам** [I, 2, 332].
Хоҳам, ки шаб торӣ шавад, пинҳон биёям пеши ту,
Аз рӯйи ту равшан шавад шаб пеши **раҳбонони** ман [I, 2, 517].
Мекашам аз Миср шакар сӯйи Рум,
Гарчи **шутурбону** қаторем нест [I, 5, ғ. 506].

Дар ғазалиёти Мавлоно чанд калимаеро пайдо намудем, ки ба воситаи пасванди **-бон** сохта шуда, бар ҳилофи қоидаҳои маъмул, гурӯҳи исмҳои ғайришахс мебошанд. Ин нишондиҳандаи он аст, ки пасванди мазкур на танҳо исмҳои шахсро, балки аҳёнан метавонад исмҳои ғайришахсро низ ба вучуд оварад. Калимаҳои **заррабон, нардбон, бодбон** аз ҳамин қабил исмҳои ғайришахс мебошанд, ки дар мисраҳои зерин истифода шудаанд:

Мегардад тан дар кад ба ҷойи забони худ,
Дар пардаи он мутриб к-ӯ зад **заррабони** ман [I, 2, 566].

Ақлу ишқу маърифат шуд **нардбони** боми Ҳақ,
Лек Ҳақро дар ҳақиқат нардбоне дигар аст [I, 1, 737].

Чу ўро пай канӣ, дар дам чу киштӣ раҳ равад бепо,
Зи мавчи баҳри бепоён набуррад **бодбони** дин! [I, 3, 514].

Пасванди **-ор** пасванди каммаҳсули исмсоз буда, аз асоси замони гузаштаи феълҳо исмҳои маъниро ба вучуд меорад. Дар ғазалиёти Мавлоно исмҳои гуногуни аз асоси замони гузаштаи феълҳо ба воситаи ин пасванд сохташуда ба мушоҳида мерасанд: **сӯхтор, гуфтор, рафтор, харидор** ва ғайра:

Сурма кашид ин ҷаҳон боз зи **дидори** мо,
Гашт ҷаҳон тозарӯй, чашми бадаш дур бод! [I, 4, 145].

Мағзи мо пурбод боду машки мо пуроб бод,
Боди моро в-оби моро ишқ **пазруфтор** бод [I, 4, 133].

Саросар ҳама айбем, бидидию харидӣ,
Зиҳӣ колаи пурайб, зиҳӣ лутфи **харидор** [I, 2, 17].

Қаландар ҳаст дар киштӣ нишаста,
Равон дар роҳу аз **рафтор** фориг [I, 2, 401].

Калимаҳои **кирдор, мурдор, падидор** ва **дастор, зангор, пиндор** ва **кирдор**, ки дар охири худ пасванди **-ор** доранд ба гурӯҳи калимаҳои рехта дохил мешаванд. Зеро онҳо ё асли сохтории худро аз даст додаанд ё аз асоси замони гузаштаи кадом феъл сохта шуданашон маълум нест. Чуноне ки таҳлилҳо ҳам нишон медиҳанд, пасванди **-ор** пасванде мебошад, ки танҳо аз асоси замони гузаштаи феълҳо исмҳои маъниро месозад. Қобилияти аз дигар гурӯҳ калимаҳо калима сохтан надорад. Мисол:

Мекашад ҳар каргасе аҷзотро ҳар ҷонибе,
Чун на **мурдорӣ** ту, балки бози ҷононӣ, чаро?! [I, 1, 116].

Гарав кардӣ ба май дастору чубба,
Сазои чуббаву **дастор** ин аст [I, 1, 116].

Он сурхқабое, ки чу маҳ пор баромад,

Имсол дар ин хиркаи **зангор** баромад [I, 5, ғ. 639].

В-он ғусса, ки мегӯй, он чора накардам дӣ,

Ҳар чора, ки **пиндорӣ**, он низ ғураи бошад [I, 4, 123].

Пасванди **-а (-я)** дар аввалин сарчашмаҳои забоншиносии замони шуравии тоҷик ҳамчун пасванди калимасоз, сермахсул ва муштараквазифа нишон дода шудааст. Пасванди мазкур дар калимасозии забони тоҷикӣ таърихи қадима дошта, дар чандин сарчашмаҳо зикр гардидааст [ниг. ба Л. С. Пейсиков, 1973; Ш. Рустамов, 1972; О. Қосимов, 1988, 87; Шамси Қайси Розӣ, 1991, 198].

Забоншиносии тоҷик – Ш. Рустамов, доир ба сервазифагӣ ва дар доираи чанд ҳиссаи нутқ қобилияти калимасозӣ доштани пасванди **-а** чунин қайд менамояд: «Пасванди **-а** сермаъно, синоморфема, оморфема ва серистеъмол аст. Сермаъноии суффикси **-а** танҳо дар исмозии ҳуди он, вале оморфемагии он на фақат дар дохили исм, балки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад» [Ш. Рустамов, 1972, 40].

Пасванди **-а** муштаракан дар доираи чанд ҳиссаи нутқ хусусияти калимасозӣ дошта, яке аз сермахсултарин морфемаи ёвар дар низоми вандҳои калимасозии забони тоҷикӣ махсуб мешавад, дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ низ калимаҳои зиёдеро пайдо намудан, мумкин аст, ки бо ин пасванд сохта шудаанд.

Пасванди **-а** дар доираи исмҳо, пеш аз ҳама, пасвандест, ки аз як гурӯҳи маъноии исмҳо исмҳои дигарро ба вучуд меорад: **гӯша**, **гӯшвора**, **дуда**, **мансуба**, **даста**, **кишта**, **чарха**, **чанбара**, **чашма**, **шира**, **шоха** ва амсоли инҳо:

Як дастаи гул ку, агар он боғ бидидед?

Як гавҳари чон ку, агар аз баҳри Худоед? [I, 4, 126].

Киштаи шаҳват палид, **киштаи** ақл аст пок,

Фақр зада хаймае з-он суи поку палид [I, 4, 146].

Як кавсара пур дорам зи сухун,

Чон мешунавад, ту гӯш макун [I, 2, 711].

Дидаи ақл масти ту, **чархаи** чарх пасти ту,

Гӯши тараб ба дасти ту, бе ту ба сар намешавад [I, 5, ғ. 553].

Шохаҳо сармасту раксонанд аз боди баҳор,

Ай суман, мастӣ куну ай сарв, бар савсан бизан! [I, 2, 682].

Гурӯҳи дигари калимаҳои ба воситаи пасванди **-а** сохташудаеро, ки мо дар ғазалиёти Мавлоно мушоҳида кардем, исмҳое мебошанд, ки аз сифатҳои асли сохта шудаанд. Мисол: **сабза, бунафша, шӯра, савора, талха;**

Бечора замин, ки **шӯра** бошад,

В-ин абри карам бар ӯ наборад [I, 5, ғ. 699].

То **сабза** гардад **шӯраҳо**, то равза гардад **гӯраҳо**,

Ангур гардад **гӯраҳо**, то пухта гардад хоми мо [I, 1, 213].

Аз гиряи осмон чӣ рӯяд?

Гулҳову **бунафшаи** мураттаб [I, 5, ғ. 297].

Чанд калимаи дигаре низ дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ истифода шудаанд, ки ба воситаи пасванди **-а** аз шумораҳо сохта шудаанд: **яка, ҳафта, чила, панча, шаша, даҳа, сада:**

Ай умри азиз, умри мо бош!,

Не **ҳафта**, на маҳ, на сол хоҳем [I, 3, 289].

Гар тифли шере **панча** зад бар рӯи модар ногаҳон,

Ту душмани худ нестӣ, бар вай манех ту **панчаро** [I, 5, ғ. 10].

Шаша мегиру рӯзи ошӯро,

Ту натонӣ ба Карбало будан [I, 2, 502].

Як гурӯҳи дигари калимаҳои ба воситаи пасванди **-а** сохташудаеро, ки дар ғазалиёти Мавлоно истифода шудаанд, исмҳое мебошанд, ки аз асоси замони ҳозира ва гузаштаи феълҳо сохта шудаанд. Мисол: **бӯса, нола, ханда, гиря; дида, гуфта, зода, баста:**

Хамӯш кун ҳамчу ишқ, ай **зодаи** ишқ,

Агарчи гуфт фарзанди азим аст [I, 4, 67].

Он нафасе, ки бо худӣ, **бастаи** абри ғуссайй,
В-он нафасе, ки бе худӣ, маҳ ба канор оядат [I, 4, 62].
Ёре, ки надод **буса** аз ноз,
Ў **буса** бичусту ман надодам [I, 2, 467].
Гӯш тӯй, **дида** тӯй в-аз ҳама бигзида тӯй,
Юсуфи дуздида туй, бар сари бозор биё [I, 5, ғ. 115].
Мутриб қадах раҳо кун, з-ин гуна **нолаҳо** кун,
Ҷоно яке баҳо кун, он чинси бебаҳо [I, 5, ғ. 190].

Пасванди -ак (-як) сермахсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад. Забоншинос Ш. Рустамов вазифаи пасванди -ак-ро дар калимасозӣ шарҳ дода, онро чун пасванди «сермаъно, синоморфема, оморфема» қайд кардааст [Ш. Рустамов, 1981, 41].

Ш. Бобомуродов хусусияти сервазифагии пасванди мазкурро ба инобат гирифта, чунин ибрози ақида намудааст: «Маъноӣ луғавӣи калима ин пасвандро сервазифа гардониданд. Дар калимаҳои *баргак, сӯзанак* агар пасванди –ак ба вазифаи монандӣ омада бошад, дар *калимаҳои сарак, мардумак, гавҳарак* ҳарду морфема дар ифодаи маъно баробар хизмат мекунанд. Ҳамин пасванд дар калимаҳои талҳак, шӯрак, качак, ширинак тобиши нави маъноӣ медиҳад» [Ш. Бобомуродов, 2012, 16].

Дар ғазалиёти Мавлоно Балхӣ низ ин пасванд ба таври густурда истифода шудааст: **дастак, аспак, зинак, ёрак, пояк, чояк, абрешимак, китфак, касак, шахсак, гулак, рӯзак, себак, кампирак, чӯбак, фалсавияк, яғмобак;**

Ҳар **касақеро касаке**, ҳар чигареро ҳавасе,
Лек кучо то ба кучо, ман зи ҳавои дигарам [I, 3, 256].
Себаке ним сурху нима зард,
Заъфарон лоларо ҳикоят кард [I, 5, ғ. 1345].
Мазан **чӯбак** дигар чун посбонон,
Ки ҳаст ин моҳиёро посбон об [I, 5, ғ. 867].

Чанд ба дил бигуфтামаш: «Хун бихӯру хамӯш кун».

Дил **китфак** ҳамезананд, ки ту хамӯш, ман карам! [I, 2, 264].

Ту **шахсаки** чӯбинӣ, гар **пештарақ** шинӣ,

Сад Дачлаи хун бинӣ, оҳиста, ки сармастам! [I, 5, ғ. 2490].

Фалсавияк кӯр шавад, нур аз ӯ дур шавад,

З-ӯ надамад сунбули дайн, чунки накорӣ санамо [I, 5, ғ. 42].

Пасванди **-ча** ҳамчун морфемаи шаклсоз ба калима васл шуда, хурдию навозишро ифода намояд. Чунин калимаҳо гоҳо бо мурури замон бо аз байн рафтан ё сушт шудани маънои хурдӣ дар онҳо ба калимаҳои нав табдил меёбанд. Дар ғазалиёти Мавлоно ба воситаи пасванди мазкур калимаҳои зиёд сохта шудаанд: **бозича, боғча, олуҷа, одамча, мӯрча, хонача, дарича, тапонча, поча** ва ғайра.

Рустами Дастану ҳазорон чу ӯ,

Бандаву **бозичаи** дастони мост [I, 1, 385].

Дон, ки аз паҳлуи ӯ в-аз пушти ӯ

Пур шаванд **одамчагон** андар заман [I, 2, 654].

Паси **даричаи** дил сад дари ниҳонӣ буд,

Ки баста буд Худо, бандаи Худо бикшод [I, 2, 344].

Бар руҳи даф чанд **тапонча** бизан,

Дам деҳ, он нойи сиголандаро [I, 1, 122].

Пасванди **-арӣ** бемахсул буда, дар ғазалиёти Мавлоно бо ин пасванд танҳо калимаи **ангуштарӣ** сохта шуда, истифода гардидааст:

Гар бишуд **ангуштарӣ**, ангушти ӯ ангуштарист,

Парда буд **ангуштарӣ**, к-ай чашми бад бар вай мазан [I, 2, 621].

Пасванди **-ол** пасванди бемахсул буда, дар таркиби микдори ниҳоят маҳдуди калимаҳо дида мешавад. Ин пасванд бо калимаҳо васл шуда, сохтори онҳоро дигар кунад ҳам, ба маънои онҳо қариб ягон таъсир намерасонад. Дар ғазалиёти Мавлавӣ ҳамагӣ ду калима пайдо гардид, ки бо пасванд сохта шудаанд: **дунбол, чангол**.

Аё касе, ки дарафтодай ба **чанголаш**,

Зи чанги дӯст раҳидан тамаъ мадор, мадор! [I, 3, 466].

Дунболи шер гирӣ, кай бекабоб монӣ,

Кай бенаво нишинӣ, чун соҳиби амири [I, 5, ғ. 2954].

Пасванди **-дон** пасванди исмсоз буда, ба гурӯҳи муайяни исмҳо васл шуда, исмҳои ифодакунандаи макони онҳоро месозад. Яъне пасванди мазкур пасванди бавучудорандаи исмҳои макон мебошад. Ин пасванд ба гурӯҳи пасвандҳои сермахсули исмсоз дохил шуда, дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муҳим дорад. Мавқеи ғаъли калимасозии пасванди **-дон** дар ғазалиёти Мавлоно ҳам бараъло ба мушоҳида мерасанд: **занахдон, ойинадон, кохдон, наргисдон, намакдон, новадон, оташдон, рангдон, хокдон, хонадон, ҳарамдон, ҳурумдон, чашмадон, чуръадон, чароғдон, шамъдон, ширдон.**

Гар шаҳна бигирадмон, орад ба чаҳу зиндон,

Бар чоҳи **занахдонаш** обе бичарем охир [I, 2, 12].

Косаи азроқ паёпай шудааст,

Кисаи иқбол **ҳарамдони** мост!...

Шӯр дарафкандаву пинҳоншуда,

Ў намаки умру **намакдони** мост! [I, 5, ғ. 504].

Чӣ дорад дар дил он хоҷа, ки метобад зи рухсораш?!

Чӣ хурдаст ӯ, ки мепечад ду **наргисдони** ҳаммораш [I, 2, 145].

Омад баҳори ошиқон, то **хокдон** бўстон шавад,

Омад нидои осмон, то мурғи ҷон паррон шавад! [I, 1, 582].

Пасванди **-гоҳ//гаҳ** аслан, калимаи мустақилмаъно буда, бо мурури замон маънои мустақили лексикӣ худро гум карда, дар забони муосири тоҷикӣ ба пасванди сермахсул табдил ёфтааст ва аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад [Ш. Рустамов, 1981, 132].

Калимаҳои бо пасванди **-гоҳ** сохташуда аксаран исмҳои мебошанд, ки ба макон ва замон далолат мекунанд. Мавлоно

Чалолиддини Балхӣ дар вожасозӣ бо истифода аз пасванди мазкур калимаҳои зиёдеро ба вучуд овардааст.

Пасванди **-гоҳ** асосан бо исмҳо васл шуда, гурӯҳҳои нави маъноии калимаҳоро дар доираи ин ҳиссаи нутқ ба вучуд меорад: **коргоҳ, боргоҳ, даргаҳ, домгаҳ, кушоишгоҳ, қурбонгоҳ, камаргоҳ, ғалбергаҳ, лашкаргоҳ, хирмангоҳ, хиргоҳ, ҳавлигоҳ, бусагоҳ, маъдангоҳ, коргаҳ, бутгаҳ, захмгоҳ, чарогоҳ, хирмангоҳ, тарабгоҳ, тахтгоҳ, хаймагоҳ, назаргоҳ, замингоҳ, соягаҳ, сиёсатгоҳ, думгаҳ, бозигаҳ, иқболгоҳ, манзилгоҳ, тахтгоҳ, ҳашргоҳ, навбатгоҳ, ганҷгаҳ, сачдагаҳ, чашмагаҳ, хилватгоҳ, чилвагаҳ, қиблагаҳ, дастгаҳ, чойгаҳ, яғмогоҳ ва монанди инҳо.**

Агар чашмам бихусбад то **сахаргоҳ**,

Зи чашми худ шавам безор имшаб [I, 4, 56].

Дар пардаи дил бингар, сад духтари обистон,

З-он **ганҷгаҳи** дилҳо, з-он **сачдагаҳи** мастон [I, 2, 558].

Тахтгаҳи насли шумо шуд димоғ,

Тахт бувад **чойгаҳи** Қайқубод! [I, 5, ғ. 1003].

Дил бачо дор дар он талъати боҳайбати ӯ,

Гар ту мардӣ, ки рухаш **қиблагаҳи** мардон аст.

Чумларо об-дар андозу дар он оташ шав,

К-оташи чихраи ӯ **чашмагаҳи** ҳайвон аст [I, 1, 584].

Чун замин нестем **яғмогоҳ**,

Эмину хуш чу осмон гардем [I, 5, ғ. 1762].

Бо шумори маҳдуд дар ғазалиёти Мавлоно калимаҳоеро низ пайдо намудем, ки аз сифатҳо ба воситаи пасванди **-гоҳ** сохта шудаанд: **оромгоҳ, хилватгоҳ;**

Хомӯш шуд олам ба шаб, то чувт бошӣ дар талаб,

Зеро ки бонгу арбада ташвиши **хилватгоҳ** шуд [I, 4, 107].

Зиҳӣ, **оромгоҳи** чумла қонҳо,

Аҷаб афтод ҳусну меҳрубонӣ [I, 5, ғ. 2704].

Дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ ба воситаи пасванди **-гоҳ** аз асоси замони ҳозираи феъли **гузаштан** – **гузар**, исми ифодакунандаи мафҳуми макон ё масир сохта шудааст, ки имрӯз ҳам мавриди истифода қарор дорад:

Гузаштам бар **гузаргоҳе** бидидам посбонеро,

Нишаста бар сари бOME, ки бартар з-осмонастӣ [I, 5, ғ. 2519].

Пасванди **-зор** калимасозии хосси исмҳо буда, бо гурӯҳи муайяни исмҳо васл шуда аз онҳо исмҳои ифодакунандаи мафҳуми макон ва фаровониро ба вуҷуд меорад. Пасванди мазкур, асосан, бо исмҳои ифодакунандаи номи растанию дарахтон ва умуман наботот, васл шуда макон ва фаровонии онҳоро ба вуҷуд меорад. Дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ чандин калимаҳоро мо пайдо намудем, аз исмҳои ифодакунандаи номи растанию дарахтони гуногун сохта шудаанд. Чунончи: **суманзор, бунафшазор, марғзор, гулзор, дилзор, киштзор, алафзор, лолазор, корзор, тарёкзор, гандумзор, хорзор, сабзазор**:

Аз он оташ бирӯйидаст **гулзор**

В-аз он гулзор оламҳои **дилзор** [I, 2, 26].

Имрӯз **бунафшазору** лола,

Аз сангу кулӯх бардамидаст [I, 5, ғ. 243].

Ҳало, эй сорбон уштур бихобон,

Аз ин хуштар кучо бошад **алафзор**?! [I, 2, 21].

Зикр қардан ба маврид аст, ки дар забони паҳлавӣ пасванди **-зор** бо ҳарфе навишта мешудааст, ки мумкин аст ба сурати **-чор, -чор, ва -зор** хонда шавад: **коричор, коричор, коризор** – ҷойи ҷанг, дар форсӣ – **корзор** [Парвиз Хонларӣ, 1372, 33].

Пасванди **-истон//стон** ба гурӯҳи пасвандҳои исмсоз дохил шуда, исмҳои ифодакунандаи мафҳуми маконро ба вуҷуд меорад. Пасванди мазкур дар сохтани исмҳо сермахсул буда, дар ғазалиёти Мавлоно Калимаҳои зиёде ба мушоҳида мерасанд, ки аз калимаҳои гуногун ба воситаи ин пасванд сохта шудаанд: **баҳористон, лоластон, кофаристон,**

обистон, хористон, дабистон, гулистон, шакаристон, намакистон, сарвистон, ғарибистон, гӯристон, кӯхистон, заъфаронистон, торикистон, тобистон, себистон, найистон, шӯристон, шабистон, нахлистон:

Рӯйи ту гулистону лаби ту шакаристон,

Дар сояи ин ҳар ду ҳама гулшакар оем [I, 2, 311].

Ай рӯйи мо чун заъфарон аз ишқи ту лоластони ӯ,

Ай дил, фурӯ рафта ба сар чун шона дар гесӯи ӯ [I, 3, 26].

Рӯз хандон дар руҳи айнуляқин,

Кофаристони гумонро шаб шуда [I, 3, 191].

Як даме чашмаи хуршед кунад.

Як даме ҷумла **шабистон** кунадам,..

З-он ситонам шакари ӯ шабу рӯз,

То лақаб ҳам **шакаристон** кунадам [I, 5, ғ. 1677].

Дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ чанд калимаи бо пасванди **-истон** сохташудаеро пайдо намудем, ки, ба назари мо, калимаҳои сохтаи шоир мебошанд. Онҳо на дар фарҳангу луғатномаҳо ва на дар осори шоирони дигар ба мушоҳида мерасанд. Калимаҳои **айбистон, ғайбистон, дуристон, користон, нигористон, ситамистон, хуфтаистон** аз ҷумлаи чунин калимаҳо буда, баёнгари маҳорати Мавлоно дар офаридани калимаю ифодаҳои нав мебошанд:

Як даме санг занад бишканадам,

Як даме шоҳи **дуристон** кунадам [I, 5, ғ. 1677].

Ай хушо рӯзо, ки мо маъшукро меҳмон кунем,

Дида аз рӯйи нигораш **нигористон** кунем [I, 2, 378].

Чӣ **користон**, ки дорӣ андар ин дил,

Чӣ бутҳо менигори андар ин дил? [I, 2, 221].

Чун расад санҷақи ту бар **ситамистони** ҷаҳон,

Зулм кутаҳ шаваду кӯчу қилон бархезад [I, 5, ғ. 781].

Пасванди **-сор** пасванде мебошад, ки бештар хусусияти исмсозӣ дошта, исмҳои ифодакунандаи макон ва фаровониро ба вуҷуд меорад. Пасванди мазкур дар ба вуҷуд овардани исмҳо то андозае каммаҳсул буда, калимаҳои камтарро ба вуҷуд меорад: *сангсор, шохсор, рухсор, намаксор, кӯҳсор, чашмасор*.

Чу ситора шаби торик пайи маҳ гарданд,

Чун маҳи чордах **рухсори** мунаввар гиранд [I, 5, ғ. 777].

Гоҳ аз нӯги қалам савдо-ш нақше мекашид,

Гоҳ аз сурнойи ишқаш ақли мискин **сангсор** [I, 2, 672].

Пас ҷавобам дод ӯ, к-аз ту аст ин кори мо,

Ҳар чи гӯӣ, во диҳад чун садо **кухсори** мо [I, 4, 48].

Пасванди **-сор** дар бештари мавридҳо исми макон месозад, вале дар калимаи **сангсор** исми маънии ифодакунандаи амали муайянро ба вуҷуд овардааст. Ё дар калимаҳои **хоксор, шармсор** аз исм сифат сохта, дар калимаҳо **сабуксор, зираксор** маънои сифатҳои сабук ва зиракро тақвият додааст. Сифатҳои сохтаи **сабуксор** дар мисраҳои зерин бо роҳи калимасозии лексикӣ семантикӣ ба исм гузаштааст:

Худ шиносад ҷойи худ мурғи **зираксори** мо,

Баъди мо пайдо кунӣ дар замин осори мо [I, 4, 48].

Ратли гарон ҳам Ҳақ диҳад баҳри **сабуксорони** мо!

Бар хоку дашти бенаво гавҳарфишон кард осмон [I, 4, 32].

Пасванди **-лох** бемаҳсул буда, танҳо бо чанд калима омада, макон ва фаровонии онҳоро нишон медиҳад. Ш. Ниёзӣ вазифаи калимасозӣ ва дараҷаи истеъмоли ин пасвандро зикр намуда, дар робита ба он чунин қайд менамояд: «Суффиксҳои **-сор** ва хусусан **-лох** чун созандаи исми макон танҳо дар якчанд калима дида шудаанд. Суффикси **-лох** суффикси маҳдуд мебошад» [Ш. Ниёзӣ, 1954, 23].

Дар ғазалиёти Мавлоно танҳо калимаи **санглох** бо пасванди мазкур истифода шудааст:

Гар зи ҳар чизе билангӣ, дур шав,

Роҳи дуру **санглоху** ланг-ланг [I, 2, 134].

Ҳин шиша боз ҳаҷр расидӣ ба **санглох**,

К-ин шишаам танг шуд хушдор бишканӣ

З-ин **санглохи** ҳаҷр сӯйи сабзасори васл,

Гар зудтарак наронӣ, ночор бишканӣ [I, 5, ғ. 2999].

Пасванди **-када**. Бояд кайд намоем, ки муаллифони китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» пасванди мазкурро дар радифи унсурҳои калимасозии исмҳо надоваранд. Ин амал шомил ба далели маъноии луғавии худро нигоҳ доштан ва дар қомусҳои баъдӣ чун исми када, хона, маҳал, маскан [ФЗТ, 525] шарҳ ёфтани он вобаста буда бошад.

Бо мурури замон доираи маъноии луғавии калимаи **-када** маҳдуд гардида, он ҳамчун пасванд дар сохтани исмҳои мисли **деҳкада**, **оташкада**, **буткада**, **донишкада** ва ғайра истифода мешавад.

Дар ғазалиёти Мавлавӣ калимаҳои бо пасванди **-када** сохтанишудаи **майкада**, **оташкада**, **зиёраткада**, **буткада** истифода шудааст:

Чун-к халиле будаам, ошики **оташкадаам**,

Ошики чону хирадам, душмани нақши васанам [I, 1, 257].

Ҳар тарафе сар зада мардуму деҳу дада,

Лек дар ин **майкада** пойнадоранд, по [I, 1, 175].

Кори ҷаҳон харчи шавад, кори ту ку, бори ту ку?

Гар ду ҷаҳон **буткада** шуд, он бути айёри ту ку? [I, 5, ғ. 2144].

Пасванди **-но** каммаҳсул буда, аз сифат исми макон сохтааст: **дарозно**, **тангно**.

Чу дархури тақи дулдул набуд арсаи ақл,

Зи **тангнои** хирад тохт сӯйи арсаи «қул» (I, 2, 231).

Валлоҳ, зи даври Одам то рӯзи растаҳез,

Кӯтах нагашту кам нашуд ин **дарозно** (V, 191, ғ. 201).

Пасванди **-иш** сермаҳсул буда, аз асоси замони ҳозираи феъл исми

амал месозад. Дар исмҳое, ки суффикси -иш сохтааст давомнокии амал низ ифода меёбад» [Грамматика, 1985, 116].

Забоншинос Ш. Ниёзӣ пасванди мазкурро қадимтарин пасванди калимасоз зикр намуда, бар он андеша аст, ки **-иш** шакли дигаркардаи пасванди -ишт (болиш// болишт) аст [Ш. Ниёзӣ, 1954, 148].

Дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ бо пасванди **-иш** вожаҳои зиёде дучор меоянд, ки баъзеашон хосси эҷоди ҳуди шоиранд. Калимаҳои ба воситаи пасванди мазкур сохташудае, ки дар ғазалиёти Мавлоно исфтифода шудаанд: **бахшиш, бахшоиш, биниш, бориш, вазиш, варзиш, гардиш, гӯиш, дониш, деҳиш, кашиш, кушоиш, кӯшиш, нолиш, нозиш, навозиш, осоиш, пурсиш, пӯшиш, равиш, раҳиш, ситоиш, сабзиш, сӯзиш, созиш, таркиш, тапиш, тобиш, халиш, хориш, чашиш, ҷунбиш, шӯриш** метавон калимаҳои **нозиш, раҳиш, халиш, чашиш**ро маҳсули офаридаи шоир ҳисобид. Мисол:

Чандин **чашиш** аз баҳри чӣ? То ҷони тангат хуш шавад,

Чандин **кашиш** аз баҳри чӣ? То даррасӣ дар авлиё [I, 1, 68].

Бе касбу бе **кӯшиш** ҳама, чун дег дар **ҷӯшиш** ҳама,

Бе пардаву **пӯшиш** ҳама, дил пеши ҳукмаш чун сипар.

[I, 5, ғ. 1018].

Дар он **ҷӯшиш**, бигӯ, **кӯшиш** чӣ бошад?

Чӣ мелофанд аз сабр ин сабурон? [I, 5, ғ. 1902].

Ориф аз **варзиши** асбоб бад-он коҳил шуд.

Ки ҳамон бесабабӣ шуд сабаби бесабабон [I, 3, 193].

Аз партаве, ки афтад дар чашмҳо зи рӯяш,

Хориш чӣ афтад аз вай дар чашмҳои кӯрон? [I, 1, 562].

Пасванди **-о** каммаҳсул буда, исму сифат месозад. Дар ғазалиёти Мавлоно ҳамагӣ чанд калима – **пазиро, паҳно, дарозо** пайдо намудем:

Мурғи дили ошиқон боз пари нав кушо,

К-аз қафаси сина ёфт олами **паҳно**и ишқ [I, 3, 26].

Ҷони ман бо ахтарони осмон,

Ракс-раксон гашта дар пахнои чарх [I, 2, 336].

Ай Худо, чонро **пазиро** кун зи зарқи поки хеш,

То намонад чун сагон мурдор хар лукмапазир. [I, 5, ғ. 1071].

1.3.2. Калимасозии пасвандҳои сифатсоз дар ғазалиёти

Чалолиддини Балхӣ

Калимасози пасвандӣ дар доираи сифатҳо яке аз навъҳои махсуси роҳи морфологии калимасозӣ буда, ба воситаи пасвандҳои махсуси сифатсоз амалӣ карда мешавад. Пасвандҳои сифатсозро тибқи назарияи калимасозӣ ва доираи истеъмол ба се гурӯҳ: сермахсул, каммахсул ва бемахсул ҷудо карда мешаванд [ЗАҲТ, 1973, 192; С. Ҳалимов, К. Шукурова, 1988, 66]

Пасвандҳои сифатсоз дар забони тоҷикӣ дар ташаккули таркиби луғавӣ нақши муҳим дошта, қобилияти калимасозии онҳо дар ғазалиёти Мавлоно Чалолиддин Балхӣ ба ҳубӣ мушоҳида мешавад.

Пасванди **-ӣ** (**-гӣ**, **-вӣ**), чуноне ки қаблан ҳам ишора шуд, пасванде мебошад, ки аз сифатҳо исм ва аз гурӯҳҳои маъноии исмҳо сифатҳои нисбиро ба вуҷуд меорад. Ин пасванд дар калимасозӣ, хусусан дар созмони сифатҳо, яке аз унсурҳои ҷаҳли калимасозро дар ғазалиёти Мавлоно ташкил менамояд. Он бо исмҳо васл шуда, гурӯҳҳои гуногуни маъноии сифатҳоро ба вуҷуд меорад: **аръарӣ**, **торӣ**, **бахорӣ**, **хокӣ**, **ҳарҷой**, **хусравӣ**, **яздонӣ**, **кӯхӣ**, **найсонӣ**, **зимистонӣ**, **аҳадӣ**, **зарӣ**, **заррагӣ**, **хонагӣ**, **тахтагӣ**, **машотагӣ**, **сагӣ**, **исавӣ**, **мӯсавӣ**, ва амсоли инҳо. Мисол:.

Аз аслами **шайтонӣ** шуд нафси ту раббонӣ,

Иблис мусулмон шуд, то бод, чунин бодо! [I, 4, 37].

Чу мурғи **хонагӣ**, к-аз авҷ паррад,

Чу шогирде, ки беустод бошад [I, 4, 128].

Қомати **аръарият** қомати мо дуто кард,

Нодирии закану зулфи чу зуннор магир [I, 2, 54].

Машкан дили марди муштариро,

Бигзор раҳи **ситамгариро**...

Махмури туам, ба дасти ман деҳ,

Он чоми шароби **гавҳариро**...

Бигзор саломи сарсариро.

Ай сокии рӯҳ, аз дари Ҳақ

Магзор ҳаққи **бародариро**.

Ай Нӯҳи замона, ҳин, равон кун.

Ин киштии табъи **лангариро**.

Ай ноиби Мустафо, бигардон

Он соғари зафти **кавсариро**.

Пайғом зи нафхи сур дорад,

Бикшой лаби **паямбариро**.

Ай сурхсабоғати аламдор,

Бикшо пару боли **чаъфариро** [I, 4, 40].

Дар ғазалиёти Мавлоно ҳолатҳои зиёдеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки сифатҳои нисбии ба воситаи пасванди **-ӣ** сохташуда ба осонӣ ба гурӯҳи исмҳо гузашта, дар таркиби матни ғазал ҳамчун исми маънӣ ба кор бурда шудаанд. Масалан, калимаҳои **парвонагӣ, паймонагӣ, ҷодувӣ, охувӣ, тоҷирӣ, соҳирӣ**, ки аз исмҳои **парвона, паймона, ҷоду, оху, тоҷир, соҳир** ба воситаи пасванди мазкур сохта шудаанд, дар таркиби мисраъҳои зерин ҳамчун исм истифода шудаанд:

Ақл бозоре надиду **тоҷирӣ** оғоз кард,

Ишқ дида з-он суи бозори **ӯ** бозорҳо [I, 4, 41].

Фармой ба ҳиндувони ҷоду,

К-аз ҳад набаранд **соҳириро** [I, 4, 40].

Сарафроз аст кӯҳ, лекин надонад зарра пошидан,

Чӣ гӯям бозро, лекин кучо **парвонагӣ** кардан...

Тӯйи паймонаи асрор, гӯшу чашмро барбандад.

Натонад косаи сӯроҳ худ **паймонагӣ** кардан [I, 3, 639].

Ай сахт гирифта **чодувиро**,

Шерӣ бинмуда **охувиро** [I, 1, 101].

Пасванди **-ин** пасванди сифатсоз буда, аз гурӯҳҳои гуногуни исмҳо сифатҳои нисбиро месозад [Грамматика, 1985, 142]. Пасванди мазкур дар дастуру воситаҳои таълимӣ пасванди сифатинисбисоз ҳисобида шудааст, вале мисолҳои бо ин пасванд сохташудае, ки мо дар ғазалиёти Мавлоно пайдо намудем, қисми зиёдашон сифати асли мебошанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки ин пасванд, на танҳо сифатҳои нисбиро, балки сифатҳои аслиро ҳам метавонад ба вучуд оварад. Масалан: **нангин, ширин, рангин**.

Як гурӯҳи сифатҳо, ки дар ғазалиёти Мавлоно ба воситаи пасванди **-ӣ** сохта шудаанд, сифатҳое мебошанд, ки аз исмҳои маънӣ ва сифатҳои такроран ба исм гузашта сохта шудаанд: **шармин, ишқин, нангин, зулмин, рангин, хашмин, чангин, дурӯғин, ростин, хуморин**.

Дидаатро чун назар аз дидаи боқӣ расид,

Дидаат **шармин** шавад аз дидаи фонӣ чаро? [I, 5, ғ. 137].

Чу аксию **дурӯғинӣ**, ҳама баръакс мебинӣ,

Чӣ кардӣ машварат бо зан, хилофи зан кун, ай нодон [I, 2, 544].

Ҳаст моро ҳар замоне аз ниғори **ростин**,

Лукмае андар даҳону дигаре дар остин [I, 5, ғ. 1252].

Дар ишқ кучо бошад монанди ту **ишқине**,

Шоҳон зи ҳавои ту дар хирқаи **далқине** [I, 3, 543].

Гурӯҳи дигари сифатҳои бо пасванди **-ин** сохташудаеро, ки дар ғазалиёти Мавлоно истифода шудаанд, сифатҳое ташкил менамоянд, ки аз исмҳои маънӣ сохта шудаанд: **гургин, гаргин, ниҳолин, хокин, дафин, далқин, сарвин, симин, сангин, оташин, заррин, оҳанин, пӯстин, камин, чӯбин, хасин, шакарин, хунин, пашмин** ва амсоли инҳо. Мисол:

Гӯсолаи **зарринро** он қавм парастид,

Гӯсолаи **гургинам**, гар ишқ бинапрастам [I, 2, 290].

Аз он лаби **шакаринат** ба чойи дурӯғ,

Ба чойи фотиҳаву кофҳову ёсин аст [I, 2, 253].

Пур зи шохи заъфарону пур зи насрин, ёд дор,

Илтимоси **оташинам** сӯйи гардун меравад [I, 2, 37].

Пасванди **-она (-ёна, -гона, -вона)** пасванди сермахсул мебошад. Он бо калимаҳои мансуби ҳиссаҳои гуногуни нутқ алоқаманд шуда, калимаҳоеро ба вучуд меорад, ки аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳи сифатҳо ё зафҳо мансубанд. Ин пасванд, асосан, дар ҳолате сифатҳои нисбиро ба вучуд меорад, ки бо исмҳо васл шавад. Он бо исмҳо васл шуда сифатҳои нисбиеро месозад, ки метавонанд ба осонӣ ба гурӯҳи зарфҳо гузаранд. Дар ғазалиёти Мавлоно яке аз қисмҳои муҳими калимаҳои мансуби сифатҳои нисбиро сифатҳои ташкил менамоянд, ки ба воситаи масванди мазкур аз исмҳои гуногун сохта шудаанд. Мисол: **шабона, туркона, соқиёна, шохона, мулукона, хуршедона, ошиқона, ёрона, мардона, посбонона, охувона** ва ғ.

Ду чашми **охувона**-ш шергир аст,

К-аз бар ман равон борони тир аст [I, 3, 335].

Ай ҳасрати сарви сахӣ эй равнақи шоханшаҳӣ

Хоҳам, ки ёронро диҳӣ як ёрии **ёронае** [I, 5, ғ. 2452].

Кӯлоҳи **посбонона**, қабои посбонона,

Вале к-аз ҳой-ҳойи ӯ ду олам дар амон астӣ [I, 2, 280].

Ба таври нодир аз шумораҳо сохта шудани сифатҳои нисбӣ дар ғазалиёти Мавлоно ба мушоҳид мерасад: **ягона** (якона), **дугона**, **сегона**:

Ман дар аҷаб афтодам аз он кутби **ягона**,

К-аз назараш ҷумла вучудам ҳама чон кард [I, 3, 123].

Ин **ягона** на **дугонаст**, ки аз вай бираҳад,

Ба салому ба ташаҳхуд нараҳад чон зи шахуд [I, 5, ғ. 790].

Мастони Худо гарчи ҳазоранд, якеанд,

Мастони Ҳаво ҷумла **дугонасту сегонаст** [I, 5, ғ. 332].

Пасванди **-нок** аз исмҳо сифати аслии месозад. Забоншинос – А. Зоҳидов, қайд менамояд, ки пасванди мазкур дар забони тоҷикӣ пасванди каммаҳсул ва камистеъмол мебошад [А. Зоҳидов, 2009, 17], аммо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ сифатҳои зиёдеро пайдо намудем, ки бо ин пасванд сохта шудаанд: **арафнок, шакарнок, адабнок, ишқнок, тарабнок, гилнок, нурнок, хобнок, фикрнок, сахмнок, дарднок, айбнок, ғамнок, намнок:**

Султони **арафнок** будаи маҳраи асрор,

То сирри таҷаллии азал ҷумла баён кард [I, 1, 192].

Маро ёри **шакарнокам**, агар биншонд дар хокам,

Ҷароғам дорад он муфлис, ки ёри мухташам дорад [I, 1, 268].

Суратат **сахмноке**, ҳолатат **дардноке**,

Ғардиши осӣҳо дорию печи аркам [I, 2, 416].

Бандаи **айбнокро** бимарон,

Раҳмати хешро аз ӯ бимапӯш [I, 5, ғ. 1291].

Пасванди **-манд** пасванди сифатсози сермаҳсул буда, аз исмҳои гуногуни моддию маънӣ сифатҳои аслие сохта мешавад, ки ҳислат, ҳосият ва ҳолати ашро ифода менамоянд. Ин пасванд дар забони порсии миёна дар шакли *mand* ва *omand* зикр ёфта, масубияти аломату хусусияти сифатро ба шахс мефаҳмонад [Л. С. Пейсиков, 1973, 185].

Дар ғазалиёти Мавлоно бо истифода аз пасванди **-манд** сифатҳои зиёде оварда шудааст, ки услубан ба вижагиҳои хос соҳиб буда, як қисми онҳоро калимаҳои офаридаи шоир ҳисобидан мумкин аст: **хушманд, васвасаманд, захманд, авфманд, ҳочатманд, қавмманд, баноманд, хирадманд, хунарманд, муздманд, хашмманд, меҳрманд, ишқманд, силсиламанд, орзуманд** ва ғайра. Аз миёни калимаҳои мазкур бо эҳтимоли зиёд сифатҳои **васвасаманд, захманд, авфманд, қавмманд, баноманд, муздманд, хашмманд, меҳрманд, ишқманд, силсиламанд**ро маҳсули офаридаи Мавлоно шуморидан мумкин аст.

Чӣ касам ман, чӣ касам ман, ки бисе **васвасамандам...**,

Гаҳ аз он сӯй кашандам, гаҳ аз ин сӯй кашандам.

На чунон масту харобам, ки хурад оташу обам,

Ҳамагӣ ғарқи чунунам, ҳамагӣ **силсиламандам** [I, 2, 385].

Бар минбари баланде, донои **хушманде**,

Бар пойи минбари ӯ мукаррару мукаррар [I, 2, 69].

Михораш он-к **ҳочатмандашон** кард,

Зи хавфу хирсашон карда назар ӯ [I, 3, 59].

Чашму дили ушшоқ чунон пур шуд аз он ҳусн,

То қиссаи хубон, ки **баноманд**, барафтод [I, 1, 551].

Пасванди **-ваш** чузъи пасини калимаҳои сохта ба маънии шабех, монанд: **моҳваш**, **париваш** [ФЗТ, 2008, 273] пасванди бемахсул буда, дар ғазалҳои Мавлоно низ камтар ба назар мерасад: **моҳваш (махваш)**, **намадваш**, **хуршедваш**, **чалиповаш**, **девонаваш**, **хуфтаваш**, **султонваш**, **абрваш**, **гадоваш**, **савдоваш**, **чонваш** ва ғайра. Мисол:

Ман **абрваш**, ӯ **моҳваш**, ӯ рӯзу ман ҳамчу шабаш,

Ӯ чону ман чун қолабаш ҳайрон аз он хубию фар [I, 2, 6].

Аз қолаби **намадваш** рафт оинаи хирадх (в)аш

Чандон ки хоҳӣ, акнун мезан ту ин намадро [I, 1, 152]..

Гаҳ хушу гаҳ нохуш, чун Ҳалил андар оташ,

Ҳам шаҳу ҳам **гадоваш**, чун Бироҳими Адҳам [I, 2, 416].

Дами ту, дами ту, дами **чонваши** ту,

Майи ту, майи ту, майи чун зари ту [I, 5, ғ. 2254].

Ҳалқаи он чаъди ӯ, силсилаи пойи кист?

Зулфи **чалиповашаш** офати имони кист? [I, 1, 328].

Пасванди **-гун** низ маънии монандӣ ва ҳамрангиро ифода карда, дар ғазалиёти шоир дар созмони калимаҳо каммахсул мебошад: **гулгун**, **майгун**, **дигаргун**, **обгун**, **нилгун**, **садгун**, **лаългун**, **бозгун**, **норгун**:

Сухан мақлуб мегӯям, ки карда-ст,

Чаҳони **бозгуна** **бозгунам** [I, 2, 333].

Чӯе аҷоиб андарун, гаҳ об ронӣ гоҳ хун,
Гаҳ бодаҳои **лаългун**, гаҳ ширу гаҳ шахди шифо [I, 1, 44].

Садгун гирах аст бар дилу нест

Чуз бодаи чон гирехкушое [I, 3, 450].

Пасванди **-вар**, аслан пасванди сифатсоз буда, гурӯҳи сифатхоеро месозад, ки метавонанд ба осонӣ ба гурӯҳи исмҳо гузаранд.. Дар ғазалиёти Мавлоно шумораи сифатҳои ба воситаи ин пасванд сохташуда то андозае кам ба мушоҳида мерасанд: **сарвар** (исм), **суханвар**, **дидавар**, **номвар**, **забонвар**, **муждавар**:

Яке тӯтии **муждавар**, яке мурғи хушовозе,

Чӣ бошад гар ба сӯйи мо кунад ҳар рӯз парвозе? [I, 3, 297].

То боғи гулситони ҷамоли ту дидаем,

Чун сарв сарбаланду **забонвар** чу савсанем [I, 3, 312].

То боғи гулистони ҷамоли ту дидаем,

Чун сарв сарбаланду **забонвар** чу савсанем [I, 5, ғ. 1711].

Гарчи маст афтода будам аз шароб,

Гашт як-як мӯй бар ман **дидавар** [I, 5, ғ. 1096].

Бас, ки забон ин дам маъзул шуд,

Бас, ки ҷаҳон ҷони **суханвар** гирифт [I, 3, 336].

Гарчи надорам ба ҷаҳон **сарваре**,

Дарди сари беҳуда борем нест [I, 4, 101].

Пасвандҳои **-осо**, **-со**, **-сон** пасвандҳои бемахсул буда, дар ғазалиёти Мавлоно калимаҳои ба воситаи онҳо сохташуда хеле кам ба мушоҳида мерасанд: **нукраосо**, **наҳангосо**, **абирсон**, **мушксо**:

Яке чон диҳад он дарё, ҳама оташ **наҳангосо**,

Агар дорӣ чунин ҷоне, равонаш кун, равонаш кун [I, 2, 550].

Дар чунбиш андар овард зулфи **абирсонро**,

Дар рақс андар овард ҷонҳои сӯфиёнро [I, 2, 154].

Зи ҳар гӯр каф-каф ҳамебурд хоке,

Ба бинию мечуст аз он **мушксой** [I, 3, 688].

Пасванди **-онӣ** низ пасванди сифатсози бемахсул буда, дар калимасозӣ хеле кам ба мушоҳида мерасад. Он бо исмҳо васл шуда, сифати нисбӣ месозад. Дар ғазалиёти Мавлоно шумораи маҳдуди калимаҳоеро пайдо намудем, ки ба воситаи ин пасванд сохта шудаанд: **рӯхонӣ, сипохонӣ, хусравонӣ**:

Ғанист чашми ман аз сурмаи **сипохонӣ**,

Зи хоки Табрез ўро магар нисор кунед [I, 2, 128].

Биниҳад кулоҳ аз сар хуми хоси **хусравонӣ**,

Бичаҳад зи маҳр соқӣ, чу ман аз хумор гўям (I, 3, 183).

Ба ҳаққи ғунчаву гулҳои лаъли **рӯхонӣ**,

Ки доми булбули ақл аст дар гулистонат [I, 5, ғ. 486].

Пасванди **-ак** пасванди шаклсоз буда, ба сифат тобишҳои маъноии хурдию навозишро зам менамояд. Дар ғазалиёти Мавлоно ҳамчун унсури шаклсоз зиёд истифода шудааст: **аспак, гирдак, зиракак, малўлак, ростак, пастак, пирак, ранчурак, золак, пурбодак, пуркинак, фузулак, маълумак, качак**:

Аз аспаку аз зинак, **пурбодаку пуркинак**

В-аз ғусса биёлуда, рав, «Кам тараку» бархон [I, 2, 563].

Пираке, гандадаҳоне баста сад чангу чалаб,

Сар фурӯ карда зи боме, то дарафтад **зираке** [I, 3, 239].

Гуфт, ки ту **зиракакӣ**, масти хаёливу шакӣ,

Гўл шудам, ҳул шудам в-аз ҳама барканда шудам [I, 2, 254].

Андар о, бо мо нишон деҳ **ростак**,

Мочароро дар миён неҳ **ростак** [I, 2, 123].

Пасванди **-вор** ба гурӯҳи пасвандҳои сермахсули сифатсоз дохил шуда, калимаҳои ба вучуд меорад, ки аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ, ба гурӯҳи зарфҳо ё сифатҳо мансубанд. Дар ғазалиёти Мавлоно то андозае калимаҳои зиёдеро пайдо намудем, ки ба воситаи ин пасванд сохта шудаанд: **ачамивор, сугвор, созвор, умедвор, шохвор, қандвор, мардвор, арабвор, қаландарвор**:

Эй шоҳ, ту турки **ачамивор** чарой?

Ту чону чаҳонӣ ту, ту бемор чарой? [I, 5, ғ. 2643].

Баҳрест сифоти Шамси Табрез,

Пур аз дури **шоҳвори** хандон [I, 5, ғ. 1924].

Чамоли гул гувоҳ омад, ки баҳшишҳо зи шоҳ омад,

Агарчи гул бинашносад ҳавои **созвореро** [I, 5, ғ. 57].

Дило, чун дарфитодӣ дар чунин ҳавз,

Туро ғусли **қиёматвор** ин аст [I, 4, 65].

Шафакворам ба ҳар субҳе ба хун-дар,

Ки дар ҳар субҳ он хунҳор маст аст [I, 4, 70].

Пасванди **-сор** пасванди сифатсози то андозае каммаҳсул ва пасванди **-фом** пасвандҳои бемаҳсули сифатсоз буда, аз исмҳо бо роҳи монанд кардан калимаҳои мансуби сифатҳоро ба вучуд меорад. Дар ғазалиёти Мавлавӣ калимаҳои бо онҳо сохташуда ангуштшуморанд: **сабуксор, зираксор, шармсор, нагунсор, хоксор, дуксор, сабзфом, зардфом, мушкфом** ва ғайраҳо..

Сабр аз дили ман бурдаӣ, масту харобам кардаӣ,

Ку илми ман, ку ҳилми ман, ку ақли **зираксори** ман? [I, 3, 505].

Шамси Ҳаку дин кашид теғ бурун аз ниём,

Ай хиради **дуксор**, тори ҳаёли бирес [I, 2, 583].

Чанд рави беҳабар? Охир, бингар ба бом,

Бом чӣ бошад, бигӯ, бар фалаки **сабзфом** [I, 3, 155].

Зад ҳалқаи **мушкфому** меғуфт,

Бигшой ки банда анбар омад [I, 5, ғ. 708].

Пасвандҳои **-ук, -ур, -ик, -ам** пасвандҳои каммаҳсул буда, дар ғазалиёти Мавлоно низ ба воситаи ин пасванҳо калимаҳои камтар сохта шудаанд: **нозук, ранчур, торик, наздик, фора**м ва ғайра. Мисол:

Ай гул, туро агарчи ки рухсор **нозук** аст,

Рух бар рухаш мадор, ки он ёр **нозук** аст [I, 2, 142].

Агар турк асту тоҷик аст, бад-ӯ ин банда **наздик** аст,

Чу чон бо тан, валекин тан набошад ҳеҷ мар чонро [I, 1, 218].

Хохӣ, ки маъникаш шавам, рав, сабр кун, то хуш шавам,

Ранчур бастафан бувад, хоса дар ин **борик** фан! [I, 3, 486].

Пасванди **-тар** пасванди шаклсоз буда, дар доираи сифатҳо ва зарфҳо категорияи грамматикӣ дараҷа, аниқтараш дараҷаи муқоисавиро ифода менамояд. Аммо дар ғазалиёти Мавлоно гоҳо мушоҳида кардан мумкин аст, ки шоир ин пасвандро на бо сифатҳо ва зарфҳо, балки бо исмҳо васл намуда, ба ин васила аз онҳо гурӯҳҳои нави маъноӣ сифатҳоро бо нишон додани дараҷаашон ба вучуд овардааст.

Чуноне ки маълум аст, тамоми ашёву ҳодисаҳо дорои аломату хусусиятҳои гуногун буда, дар ин миён ҳатман ба ягон аломати барҷаста соҳиб мебошанд. Шоир маҳз пасвандро бо исмҳо васл намуда, на худӣ мафҳуми шайъро, балки аломати барҷастаи онро дар назар мегирад. Масалан, аломати барҷастаи оҳан саҳт, ва устувор будан, аломати барҷастаи ҷон азиз будан, маъноӣ барҷастаи гулшан ё савсан зебою дилкаш будан, аломати барҷастаи бода сархуш ё сархушкунанда ва аломати барҷастаи ҷавшан амн будан, устувору тирногузар будан буда, дар таркиби калимаҳои **ҷонтар, дармонтар, бодатар, гулшантар, савсантар, ҷавшантар, оҳантар, зохиртар, раққостар, ҷупонтар, дарвештар** шоир маҳз аломатҳои барҷастаи онҳоро ба назар гирифта, дар ғазалиёти худ барои ифода кардани аломату хусусиятҳои муайян ин калимаҳоро истифода намудааст. Мисол:

Аймай, бадтарам аз ту, ман **бодатарам** аз ту,

Пурҷӯштарам аз ту, оҳиста, ки сармастам [I, 2, 289].

В-онгаҳон чун гозуре аз гозурон **дарвештар**,

В-онгаҳон чун офтобе офтоби ҳар диёр [I, 5, ғ. 1060].

Раққостар дарахт дар ин боғҳо манам,

Зеро дарахти бахтаму андар сарам сабост [I, 5, ғ. 450].

Андаро дар боғ, то номуси гулшан бишканад,
З-он ки аз сад боғу гулшан хуштару **гулшантарӣ**.
То ки сарв аз шарми қаддат қадди худ пинҳон кунад,
То забон андар кашад савсан, ки ту **савсантарӣ** [I, 2, 104].
Ишқ чон аст, ишқи ту **чонтар**,
Лутф дармон в-аз ту **дармонтар** [I, 2, 103].

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар намунаи мисолҳои овардашуда маҳорати баланд ва қобилияти нотакрории калимасозӣ зоҳир намуда, ин амали ӯ аз ҷиҳати услубӣ низ табиати ба худ хос касб кардааст. Доир ба тарзи услубии калимасозӣ забоншиноси рус – Е. А. Земская чунин назар дорад: «Оиди вазифаи тарзи услубии калимасозӣ сухан ронда, мо ду навъ падидаҳо дар назар дорем: а) калимаи сохта аз аслӣ танҳо бо ранг кардани услубӣ фарқ мекунад; б) калимае, ки ин ё он аффикси калимасозро дар бар мегирад, аз калимаи яхела, аз ҷумла аффикси дигари ҳосилшаванда, на аз рӯйи маъно, балки бо ранги услубӣ ва ё ҷӯзӣ прагматикии маъно фарқ мекунад [Е.А. Земская, 2009, 10].

Тавре ки аз таҳлили мисолҳо муайян гардид, дар калимасозӣ баъзе калимаҳои сохташуда хусусияти услубӣ зоҳир менамоянд. Калимаҳои аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ бо иловаи пасванди **-тар** дар боло сохташуда аломатро ифода карда, ба чунин тобишҳои услубӣ соҳибанд хусусиятҳои сифатро ба худ касб намудаанд. Онҳо бештар хусусияти фардӣ дошта, танҳо дар услуби бадеӣ, махсусан забони шеър, қорбаст мегарданд ва хусусияти такроршавандагӣ надоранд.

1.3.3. Калимасозии пасвандҳои зарфсоз дар ғазалиёти

Ҷалолиддини Балхӣ

Зарф ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ дар ифода кардани аломати амалу ҳаракат ва аломати аломат нақши муҳим дошта, ба миқдори

муайяни пасвандҳои калимасоз соҳиб мебошад. Калимасозии морфологӣ, хусусан калимасозии вандӣ, дар ташаккули захираи луғавии забон аз ҳисоби зарфҳои нақши муҳим дошта, яке аз роҳҳои асосии ба вуҷуд овардани воҳидҳои ҳиссаи мазкури нутқ дар забони тоҷикӣ махсуб мешавад. Пасвандҳо бо калимаҳои мустақили мансуби ҳиссаҳои гуногуни нутқ, махсусан исм ва сифат васл шуда, зарфҳоеро ба вуҷуд меоранд, ки ба маъноҳои гуногун соҳиб мебошанд. Ба гурӯҳи пасвандҳои зарфсоз пасвандҳои **-вор**, **-сон**, **-она**, **-нокӣ**, **-акӣ** дохил шуда, дар ғазалиёти Мавлоно дар ташаккули зарфҳои сахми нобаробар доранд. Умуман, зарфҳои сохта дар ғазалиёти шоир миқдоран кам буда, гурӯҳи зарфҳои мебошанд, ки ба воситаи пасвандҳои **-она**, **-гоҳ** ва **-вор** сохта шудаанд.

Пасванди **-она** аз ҷумлаи он пасвандҳои мебошад, ки бо гурӯҳҳои муайяни маъноии исмҳо ва сифатҳои аслии васл шуда, зарфҳои гуногунро ба вуҷуд меорад. Калимаҳои, ки ба воситаи ин пасванд сохта мешаванд, агар дар як маврид ҳамчун зарф истифода шаванд, дар мавриди дигар метавонанд айнан дар ҳамон шакл ҳамчун сифат ба кор бурда шаванд. Мундариҷаи матн ва мавқеи ҷойгиршавӣ ва муносибати онҳо бо калимаҳои дигар барои муайян кардани сифат ё зарф будани онҳо нақши муҳим доранд. Дар ҷумла агар чунин гурӯҳи калимаҳо бо қисмати феълӣ, яъне хабарӣ ҷумла, алоқаманд ва вобаста бошанд, онҳо зарф мебошанд, вале агар бо исм алоқаманд бошанд сифат мешаванд.

Ба воситаи пасванди **-она** аз исмҳои сохта шудани зарфҳои: **хасона**, **харона**, **сагона**, **шерона**, **ғуломона**, **туркона**, **модарона**, **дилбарона**, **мутрибона**, **посбона**, **роҳравона**, **дӯстона**, **ҷисмона**, **каримона**, **хаёлона** ва ғайраҳо.

Ба моҳи рӯза **ҷухудона** май хӯр,

Биё ба базми Муҳаммад, мудом нӯш, мудом [I, 2, 466].

Ай ишқ, **бародарона** пеш о,

Бигзор саломи сарсариро [I, 4, 40].

Гуфт модар **модарона**: “Чун бубинӣ дому дона,

Инчунин гӯ **роҳравона**, ло мусаллам, ло мусаллам” [I, 5, ғ. 1572].

Ҳар лаҳза бихониям **каримона**,

Ай дӯст, маро чӣ мефиребӣ ту? [I, 3, 68].

Ба воситаи пасванди **-она** аз сифатҳо сохта шудани зарфҳо **лангона**, **шергирона**, **кӯр-кӯрона**, **кӯрона**, **карона**, **ғофилона**, **шодона**, **шодмона**, **хамӯшона**, **чухудона**, **оқилона**, **оромона**, **мастона**, **мардона**, **улёна**. Мисол:

Мекашам **мастона** борат беҳабар,

Ҳамчу уштур зери борам рӯзу шаб [I, 4, 59].

Гуфто, ки хамӯш, к-ин хинги фалак

Лангона равад дар маҳзари ман [I, 2, 710].

Пасванди **-вор** як андоза сермахсул буда, муштарақан дар ташаккули сифатҳо, зарфҳо ва ҳатто исмҳо (курпавор, куртавор, сабзавор) иштирок менамояд. Ин пасванд ба исмҳо васл шуда, аз онҳо зарфи монандӣ ва тарзи амал месозад: **ачамивор**, **умедвор**, **бечоравор**, **берахмвор**, **киёматвор**, **девонавор**, **мардвор**, **маствор**, **мусалмонвор**, **хуршедвор**, **шамсвор**, **қамарвор**, **маъшуквор**, **мачнунвор**, **зарравор**, **мурдавор**, **гурбавор**, **ғунчавор**, **исторавор**, **кабутарвор**, **фақирвор**, **савсанвор**, **рахвор**, **замбӯрвор**, **харвор**, **доявор**, **исивор**, **қадахвор**, **парвонавор**, **нодоштор**, **яъқубвор**, **сулаймонвор**, **исмоилвор**, **халилвор**, **довудвор** ва ғайраҳо. Мисол:

Ҷоми чу нор дардех, **берахмвор** дардех,

То гум шавам, надонам худрову неку бадро [I, 5, ғ. 191].

Мурғони ҷастаеҷ зи сад дом **мардвор**,

Домест доми ту, ки аз ин сӯ матор нест! [I, 5, ғ. 456].

Тоҳт руҳи офтоб, ғашт ҷаҳон **маствор**,

Бар масали зарраҳо, рақскунон пеши ёр [I, 2, 77].

Сурати дил омаду пешам нишаст,

Бастасару хаставу **беморвор** [I, 5, ғ. 1167].

Довудвор моро оҳан чу мум гардад,

К-оҳанрабост дилбар, дил оҳан аст имшаб [I, 5, ғ. 305].

Дар ошно **ачамивор** мангаред чунин,

Фариштаед ба маънӣ, агар ба тан башаред [I, 1, 646].

Хомӯш бошу лаб макушо, хоча, **ғунчавор**,

Механд зери лаб ту ба зери zaloли гул [I, 2, 225].

Пасванди **-гоҳ/гаҳ**, асосан, пасванди исмсоз мебошад, вале гоҳо бо як гурӯҳ исмҳои ифодакунандаи мафҳуми вақту замон васл шуда, аз онҳо зарфҳои замонро ба вучуд меорад: **сахаргоҳ, шомгоҳ, субҳгоҳ, шабонгаҳ**;

Сахаргоҳе дуо кардам, ки чонам хоки пойи ӯ,

Шунидам наъраи омин зи чон андар дуои ман [I, 5, ғ.1753].

Ишқи ишратпешай, ки давлатат поянда бод!

Рӯз-рӯзат иди тоза, ҳар **шабонгаҳ** сури нав [I, 3, 421].

Ҳамин тариқ, дар забони тоҷикӣ роҳҳои гуногуни калимасозӣ мавҷуд аст. Ҳар як роҳи калимасозӣ хусусиятҳо ва тарзу воситаҳои ба худ хоси ташаккул дорад. Яке аз муҳимтарин роҳҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ калимасозии морфологӣ маҳсуб шуда, ба воситаи пасванду пешвандҳо амалӣ карда мешавад. Ин роҳи калимасозӣ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ дар ба вучуд овардани калимаю воҳидҳои ифодакунандаи маъноҳои нав нақши ниҳоят муҳим дошта, дар мундариҷаи матни ғазалиёти шоир ба хусусиятҳои гуногун далолат менамояд.

Калимасозӣ яке аз роҳҳои асосии рушду такомули таркиби луғавии забон аз ҳисоби сарчашмаҳои дохилӣ ба шумор меравад. Дар доираи калимасозӣ роҳҳои гуногуни ба вучуд овардани калимаю маъноҳои нав мавҷуд буда, падидаҳои дохилизабоние мебошанд, ки дар забони тоҷикӣ пайдоиши онҳо таърихи тулонӣ дорад. Калимасозии морфологӣ яке аз қадимтарин роҳҳои калимасозӣ маҳсуб

шуда, дар ба вучуд овардани калимаю воситаҳои ифодакунандаи маъноҳои нав дар осори Ҷалолиддини Балхӣ, хусусан дар ғазалиёти ӯ, мавқеи муҳим дорад. Роҳи мазкури калимасозӣ бо тамоми хусусиятҳои дар мундариҷаи морфологии калимаҳои таркиби ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ зоҳир гашта, ба хусусиятҳои хос соҳиб мебошад.

Калимасозии морфологии пешвандӣ яке аз падидаҳои сермаҳсул ва хеле инкишофёфтаи калимасозӣ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ маҳсуб шуда, бо ин роҳ калимаҳои зиёде ба вучуд оварда шудаанд, ки аз рӯйи мансубияти ҳиссаинутқиашон ба гурӯҳи исмҳо, сифатҳо феълҳо ва зарфҳо тааллуқ доранд.

Калимасозии морфологии пасвандӣ низ дар забон решаҳои амиқи таърихӣ дошта, дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба таври васеъ ба мушоҳида мерасад. Дар забони тоҷикӣ миқдори пасвандҳо дар муқоиса бо пешвандҳо дар доираи ҳиссаҳои нутқ бештар буда, вобаста ба мавқеаашон дар калимасозӣ дар ташаккули калимаҳои таркиби ғазалиёти шоир саҳм гузоштаанд.

Ҷалолиддини Балхӣ дар ғазалиёти худ бо истифодаи пешванду пасвандҳо вобаста ба зарурат тавонистааст, ки як миқдор калимаҳоеро ба вучуд оварад, ки то имрӯз танҳо дар осори ӯ маҳфуз монда дар фарҳангу луғатномаҳо осори шоирони дигар ба мушоҳида намерасанд. Гузашта аз ин, ба воситаи пасванди **-тар** шоир аз як гурӯҳ исмҳо бо дар назар гирифтани аломатҳои барҷаста ва муҳимми онҳо сифатҳоеро ба вучуд овардааст, ки мазмунан ҷолиб ва услубан хеле ифоданок буда, дар ғановати мундариҷаи ғоявию бадеии ғазалҳо нақши муҳим гузоштаанд.

Ҳамин тариқ, калимасозӣ муҳимтарин роҳи рушду такомули таркиби луғавии забон буда, дар бартараф намудани эҳтиёҷоти забон дар робита ба ифодаи мафҳумҳои нав нақши муҳим дорад. Дар забони тоҷикӣ роҳҳои гуногуни калимасозӣ буда, ҳар яке аз ин роҳҳои

калимасозӣ қонуниятҳои ба худ хосси мавҷудият ва сохтани калимаҳоро доро мебошанд. Яке аз ин роҳҳои калимасозӣ, ки дар ташаккули калимаю маъноҳои нави ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ нақши муҳим дорад, ин калимасозии морфологӣ мебошад. Калимасозии морфологӣ бо тамоми хусусиятҳо ва қолабҳои калимасозияш дар ғазалиёти ин мутафаккири шинохта таҷассум ёфта, бо ин роҳи калимасозӣ калимаҳои зиёде сохта шудаанд, ки ба забон ва қобилияти калимасозии Ҷалолиддини Балхӣ хос мебошанд. Роҳи мазкури калимасозӣ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ, асосан, дар ташаккули исмҳо сифатҳо, зарфҳо ва қисман феълҳо нақши фаъол доранд.

БОБИ II

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ КАЛИМАҲОИ МУРАККАБ ВА ЗАМИНАИ ТАШАККУЛИ ОНҲО ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ

2.1. Калимаҳои мураккаб ва низоми сохтори морфологии онҳо

Калимаҳо дар забони тоҷикӣ вобаста ба сохту таркиби морфологиашон аз худ хусусиятҳои гуногуни морфологӣ зоҳир менамоянд. Агар дар марҳилаи аввал маҷмуи овозҳо бо як тартиби муайян дар зерӣ таъсири задаи ягона бо ҳам муттаҳид шуда, аввалин гурӯҳи сохтории калимаҳо – калимаҳои сода ё решагиро ба вуҷуд оварданд, дар марҳилаҳои баъдӣ ин гурӯҳи калимаҳо дар заминаи қонуниятҳои муайян бо якдигар алоқаманд шуда, аз ҷиҳати сохторӣ гурӯҳи дигари калимаҳоро бо номи **калимаҳои мураккаб** ба вуҷуд меоранд. Ҳар қадар сохту таркиби морфологии калимаҳо мураккаб ва гуногун бошад, ҳамон қадар онҳо ба хусусиятҳои морфологии бештар соҳиб мегарданд. Дар ин миён калимаҳои мураккаб, ки бо роҳи ба ҳам алоқаманд шудани ду ё якчанд калимаи решагӣ ва гоҳо бо иловаи пасванду пешвандҳои калимасоз сохта мешаванд, аз вижагиҳои бештари морфологӣ бархӯрдор буда, замина ва тарзу воситаҳои гуногуни шаклгирӣ доранд ва ба навъҳои мухталиф ҷудо мешаванд. Сохт ва таркиби морфологии калимаҳои мураккаби **чорсӯ, сангдил, диловез, латофатбахш, ҷонсупор, шаҳсаворона, саросар, туруш-туруш, гирах-гирах, ғамхор, дилдор, мохрухсор, лабхушк, сабуксор, гавҳарфишон, ашқафшор, кафхор**, ки аксари онҳо ё дар ғазалиёти Мавлоно истифодаанд, далели гуфтаҳои боло мебошанд:

Ай фасли боборони мо, баррез бар ёрони мо,

Чун ашки **ғамхорони** мо дар ҳаҷри **дилдорони** мо!

Ай чашми абр, ин ашқҳо мерез ҳамчун машқҳо,

Зеро ки дорӣ рашкҳо бар **моҳрухсорони** мо! ...
Абри гарон чун дод Ҳақ аз баҳри **лабхушкони** мо,
Ратли гарон ҳам Ҳақ диҳад баҳри **сабуксорони** мо!
Бар хоку дашти бенаво **гавҳарфишон** кард осмон,
З-ин бенавойӣ мекашанд аз ишқ тарророни мо!
Ин абр чун Яъқуби ман в-он гул чу Юсуф дар чаман,
Бишкуфта рӯи Юсуфон аз **ашкафшорони** мо!
Як қатрааш гавҳар шавад, як қатрааш абҳар шавад
В-аз молу неъмат пур шавад кафҳои **кафҳорони** мо! [I, 4, 32].

Тамоми ҳодисаҳое, ки дар сатҳи забон ба омал меоянд, дар асоси талабот ва зарурати муайян ба вучуд меоянд, ҳатто ба калимаҳои мураккаб гузаштани воҳидҳои дигари забон ё ба вучуд овардани дигар гурӯҳҳои сохтории калимаҳо ҳам. Ба ақидаи Ш. Рустамов, калимаҳои мураккаб, пеш аз ҳама, барои ба таври кӯтоҳу муъҷаз ифода кардани фикр ва сарфаи вақт имкон фароҳам меорад. Онҳо на танҳо ибораҳо, балки ҷумлаҳоро низ иваз карда метавонанд, вале сабаби асосии инкишофи ин тарзи калимасозиро дар забони гузашта ва имрӯзаи тоҷикӣ аз тағйироти сохтории забони тоҷикӣ ва тамоюли он аз мураккабии забонзадагӣ ба суфтагию содабаёнӣ мебошад [Ш. Рустамов, 1981,144].

Калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ вобаста ба он ки ҷузъҳои таркибии онҳо бо якдигар чӣ гуна муносибатдоранд, муносибатҳои байни онҳо пайваست мебошад ё тобеъ, гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Аз рӯи муносибатҳои байни ҷузъҳо калимаҳои мураккаб ба гурӯҳи мураккаби тобеъ, пайваст ва омехта тасниф карда мешаванд.

2. 1. 1. Калимаҳои мураккаби пайваст ва заминаи морфологии ташаккули онҳо

Калимаҳои мураккаби пайваст, гурӯҳи калимаҳое мебошанд, ки аз ду калимаи мустақил ба воситаи миёнвандҳои **-ӯ-**, **-о-** ё дар шакли такрор сохта мешаванд. Ҷузъҳои дохили ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб баробархуққ буда, бо якдигар муносибатҳои баробар донанд, яке ба дигаре тобеъ нестанд: **хайрухуш, гуфтугӯ, ҷустуҷӯ, занозан, кашокаш, қабза-қабза, паст-паст, обурӯй, ширбиринҷ** ва монанди инҳо.

Саҳми забоншиноси тоҷик – Ш. Рустамов, дар муайян намудани гурӯҳҳои сохтори калимаҳои мураккаб басо бузург буда, доир ба мушкилоту омехтагиҳои дар таҳқиқоти баъзе забоншиносон ҷойдошта ҳам қайдҳои ҷолиб дорад: «М. Турсунов ба тадқиқи калимаҳои мураккаби пайваст аз замини забоншиносии умумӣ наздик шуда, ба ин гурӯҳ калимаҳоеро мансуб медонад, ки маънои таркибии ҷузъҳо аз маънои аслии ҷузъҳои алоҳида фарқ кунад. Маҳз ҳамин меъёр исмҳои мураккаби пайвастро аз таркибҳои пайваст ва ҷуфт фарқ мекунонад, вале дар қорҳои илмӣ Ш. Ниёзӣ ва М. Муҳаммадиев ин ду воҳиди грамматикӣ гоҳо ба ҳам омехта шудаанд. Ҷунончи, дар қатори исмҳои мураккаби пайваст таркибҳои ризқу рузӣ, маншаю мочаро, ҳарбу зарб, беҳу бум, тобу тоқат-ро низ нишон додаанд [Ш. Рустамов, 1981, 170].

Тарзу воситаҳои ташаккули калимаҳои мураккаби пайваст дар забони тоҷикӣ ба пуррагӣ таҳқиқ шуда [Забони адабии ҳозираи тоҷик, 1973, 160], се роҳи асосии шаклгирӣ доштани онҳо қайд шудааст:

1) калимаҳои мураккаби пайвасте, ки ҷузъҳои мустақили таркиби онҳо ба воситаи миёнванди **-у-** сохта мешаванд: **шустушӯ, қуфтуқб, пухтупаз, рафтуой, тохтутоз**;

2) калимаҳои мураккаби пайвасте, ки ҷузъҳои мустақили таркиби онҳо ба воситаи миёнванди **-о-** сохта мешаванд: **даводав, саросар,**

пасопеш, паропар, хезохез, гирдогирд, дуродур, ковоков, шабошаб, баробар, саропо, сарозер;

3) калимаҳои мураккаби пайвасте, ки аз такрори дукаратии як калимаи мустақил сохта мешаванд: **чо-чо, села-села, гурӯҳ-гурӯҳ, гап-гап, омад-омад.**

Калимаҳои мураккаби пайваст дар заминаи қолабҳои гуногун сохта шаванд ҳам, дар ду шакл – дар шакли якҷоя ва дар шакли такрор, дар забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасанд.

Роҷеъ ба тарзу воситаҳои ташаккули калимаҳои мураккаби пайваст дар таҳқиқоти донишмандони гузаштаи тоҷик ҳам қайдхоеро низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки хеле ҷолиб мебошанд: «Фарқ дар миёни «алиф»-и робита ва «алиф»-и атф (миёнванди «о») ҳамин аст, ки «алиф»-и робита дар миёни ду феъл ва ду исм, ки аз як қисм бошад, меояд. Ва «алиф»-и атф дар миёни ду исм ва ду феъл, ки аз ду қисм бошад, воқеъ мешавад ва маънии «вов»-и атф (садонok ё миёнванди «у») пайдо менамояд, чун шабонарӯз, такопӯ, саропо, такодав ба маънии шабурӯз, такупӯ, сарупо, такудав» [Ҳоча Ҳасани Нисорӣ, 1998, 20].

Профессор Д. Ҳочаев зимни баррасии афкори забоншиносии донишманди мумтоз – Ҳоча Ҳасани Нисорӣ чунин мефармояд: «Чунон ки аз ин мулоҳизаҳои Ҳоча Ҳасани Нисорӣ дар мавриди чанд унсури шаклсозу як воситаи калимасоз дида мешавад, ӯ морфемаҳои шаклсозу маъносозро дуруст чудо карда, шинохта тавонистааст ва ҳамоно хусусияти муродифии воситаҳои калимасозро ҳам таъкид кардааст» [Д. Ҳочаев, 2004, 60].

2.1.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ

Калимаҳои мураккаби тобеъ гурӯҳи калимаҳое мебошанд, ки дар заминаи ба тағйирот дучор шудани ибораҳои дар доираи қолабҳои

гуногун ба вучуд омада, роҳу воситаҳои гуногуни пайдоиш доранд. Дар ин гурӯҳ калимаҳои мураккаби тобеъ ҷузъи якум ба ҷузъи дуюм ё, баръакс, ҷузъи дуюм ба ҷузъи якум тобеъ буда, дар забони тоҷикӣ хеле зиёд мебошанд. Воҳидҳои синтаксисӣ дар ду шакл ба гурӯҳи калимаҳои мураккаби тобеъ мегузаранд. Дар мавриди якум, ҳангоми ба калимаҳои мураккаб гузаштани ибораҳо ҷойи ҷузъҳои онҳо дар таркиби калима бо якдигар иваз нашуда, танҳо зада аз ҷузъи якум меафтад. Дар як қисми калимаҳои бо ин роҳ бавучудодада бандаки изофӣ аз таркиби онҳо меафтаду дар қисми дигарашон маҳфуз мемонад: **сарбаланд, чашмгурусна, мардикор, шаҳрисабз, шаҳринав, соҳибхона**

Дар мавриди дуюм ҳангоми ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани онҳо ба таври ҳамзамон, ҷойи ҷузъҳо бо якдигар иваз шуда, бандаки изофӣ ва воситаҳои дигар аз таркиби онҳо меафтанд. Масалан, калимаҳои мураккаби тобеи **сиёҳдил, зиндадил, сиёҳбахт, лоларух** аз ибораҳои **дили сиёҳ, дили зинда, бахти сиёҳ, рухи (чун) лола** ба вучуд омада, моҳияти тобеии ҷузъҳо дар ин калимаҳо маҳфуз мондааст.

Дар байни калимаҳои мураккаби тобеъ калимаҳои зиёдеро низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар заминаи ибораҳои қолаби ҳамроҳи ё вобастагӣ ба вучуд омадаанд: **садбарг, чормех, чормағз, фармондеҳ, роҳбар, дастовард, чашмрас ва монанди инҳо.**

Дар мавриди дуюм ҳангоми ба калимаҳои мураккаби тобеъ гузаштани воҳидҳои синтаксисӣ ҷойи ҷузъҳои ибора дар таркиби калимаҳои мураккаб иваз шуда воситаи грамматикӣ бавучудоварандаи алоқа – бандаки изофӣ, меафтад: **мехмонхона, сияҳдил, дунмоя, пастҳиммат, гулчехра, паричехра, баландҳиммат, харчанг, харсанг.**

2.1.3. Калимаҳои мураккаби омехта

Калимаҳои мураккаби омехта гурӯҳи калимаҳои мураккабе мебошанд, ки дар заминаи камаш ду морфема ё калимаи мустақил ва як ё якчанд морфемаи ёридиҳандаи калимасоз сохта мешаванд. Ин гурӯҳ калимаҳои мураккаб таркиби морфологии омехта дошта, марҳилаҳои гуногуни пайдоиш ва ташаккул доранд. Заминаи ташаккул, тарзу восита ва қолабҳои шаклгирии калимаҳои мураккаби зикршуда гуногун мебошад. Мундариҷаи асосии омехта будани ин навъи калимаҳои мураккабро дар забон дар баробари ду ё якчанд морфемаи мустақил дар созмони онҳо иштирок намудани пасванди пешвандҳои ёвари калимасоз ташкил менамояд.

Ба гурӯҳи якуми калимаҳои мураккаби омехта калимаҳои **чорроҳа, себарга, даҳрӯза, дуста** ва монанди онҳо дохил мешаванд, ки пасванди калимасози **-а** ҳам дар якҷошаклгирии онҳо ва ҳам дар тағйири маъноҳояшон нақши муҳим доранд. Калимаҳои мураккаби **чавонмардона, китобхоначӣ, сартарошӣ, гандумдаравӣ, якҷоя** дигар калимаҳои дар ҳамин қолабҳо сохташуда ҳам ба гурӯҳи якуми калимаҳои мураккаби омехта дохил мешаванд. Пасвандҳо – **-она, -чӣ, -ӣ** дар якҷошаклгирии калимаҳои мураккаби мазкур нақш надоранд, вале дар ташаккули калима ва маъноҳои нав саҳм доранд.

Ба калимаҳои мураккаби омехтаи гурӯҳи дуюм калимаҳои **гулдаста, санчишкор, хушрафтор, ширингуфтор, баландпоя, чилучорчашма** ва дигар калимаҳои дар ҳамин қолабҳо сохташуда дохил мешаванд, ки пасванди **-а** дар калимаҳои **гулдаста, баландпоя, чилучорчашма** ба туфайли калимаҳои **даста, поя, чашма** роҳ ёфта, дар шаклгирии онҳо бевосита нақш надоранд. Айнан ба ҳамин монанд пасвандҳои **-иш, -ор, -ин** дар калимаҳои **санчишкор, хушрафтор, ширингуфтор** тавассути калимаҳои **санчиш, рафтор, ширин** ва **гуфтор** роҳ ёфта, дар якҷошаклгирӣ ё созмони онҳо бе восита иштирок

надоранд. Чуноне ки таҳлилу мушоҳидаҳои сохтори калимаҳои мраккаби омехта ҳам нишон медиҳад, асоси мундариҷаи сохтори калимаҳои мураккаби нави мазкурро иборат будан камаш аз ду калима ё морфемаи мустақил ва як ё якчанд морфемаи калимасоз ташкил менамояд.

Зухури калимаҳои мураккаб, тарзу воситаҳо ва қолабҳои ташаккули онҳо дар забони тоҷикӣ анъанаи нав набуда, падидаи таърихан ташаккулёфта мебошад. Як қисми бузурги захираи луғавии забони тоҷикиро калимаҳои мураккаб ташкил намуда, қисми зиёди онҳоро дар осори шоирону донишмандони гузашта мушоҳида кардан мумкин аст. Мисол:

Ҳар кӣ ӯ наъраи тасбеҳи ҷамоди ту шунид,

То набурдаш ба **саропардаи** субҳон, нанишаст [I, 4, 79].

Дилбарӣ бедилӣ асрори мост,

Кор кори мост, чун ӯ ёри мост.

Навбати **кухнафурӯшон** даргузашт,

Навфурӯшонему ин бозори мост.

Навбахоре, к-ӯ ҷаҳонро нав кунад,

Ҷони гулзор аст, аммо зори мост...

Он ки Афлотуну Ҷолинуси мост,

Пурфанову иллату бемори мост...

Даъвии шерӣ кунад ҳар шергир,

Шергиру шерӣ ӯ кафтори мост... [I, 4, 79].

Калимаҳои мураккаби **саропарда**, **дилбарӣ**, **кухнафурӯш**, **навфурӯш**, **навбахор**, **пурфанов**, **шергир**, ки дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ба таври васеъ истифода шудаанд, далели заминаи амиқи таърихӣ доштани калимаҳои мураккаб ва роҳҳои ташаккули онҳо дар забони тоҷикӣ мебошанд. Роҳи асосии калимасозие, ки калимаҳои мураккаб дар доираи он шакл мегиранд, ин роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ мебошад, вале гоҳо дар забони тоҷикӣ мушоҳида кардан

мумкин аст, ки як гурӯҳ калимаҳои мураккаб бидуни он ки дар шакли таркиб ё ибора вуҷуд дошта бошанд ва дар заминаи он ташаккул ёбанд, яқбора дар лаҳзаи даркорӣ сохта мешаванд. Роҳи калимасозие, ки ин гурӯҳ калимаҳои мураккаб сохта мешаванд, дар забони тоҷикӣ аз ҷониби муҳаққиқон бо номҳои гуногун: 1) калимасозии синтаксисию морфологӣ [Ш Рустамов, 1981, 96; ЗАҲТ, 1982, 129]; 2) калимасозии мураккаб [С. Ҳалимов, К. Шукурова, 1988, 41-44] ва 3) калимасозии мураккаби морфологӣ [Б. Аловиддинов, 2023, 64-69] зикр шудаанд.

Ҳар яке аз гурӯҳҳои калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ дар алоҳидагӣ аз худ хусусиятҳои гуногуни морфологӣ зоҳир намуда, заминаи махсуси ташаккули худро доранд. Барои мавқеи ҳар яке аз гурӯҳҳои калимаҳои мураккабро дар ғазалиёти шоир муайян кардан мо онҳоро дар алоҳидагӣ таҳлил менамоем.

2.2. Калимаҳои мураккаби пайваст ва заминаи морфологии ташаккули онҳо

Ғазалиёти Ҷалолиддини Балхиро метавон яке аз бузургтарин маҳзани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳисобид, ки дар тури чандин асрҳо ба воситаи ин дурдонаҳо то ба имрӯз маҳфуз мондаанд. Як қисми ин калимаҳоро калимаҳои мураккабе ташкил менамоянд, ки дар заминаи ду ҷузъи мустақил ва баробарҳуқуқ сохта шуда, мафҳумҳои мухталифро ифода менамоянд. Ин гурӯҳ калимаҳои мураккаб ифодагари мафҳумҳои яхела набуда, мафҳумҳои гуногуни ашёву ҳодисаҳо, аломату хусусияти онҳо ва аломати амалу ҳаракатро ифода менамоянд. Чуноне ки қаблан ҳам ишора шуд, калимаҳои мураккаби пайваст дар ду қолаб – дар қолаби такрор ва ба воситаи миёнвандҳо сохта мешаванд.

2.2.1. Исмҳои мураккаби пайваст

Исмҳои мураккаби пайваст дар ғазалиёти шоир дар муқоиса бо ҳамин гурӯҳ калимаҳои мансуби дигар ҳиссаҳои нутқ мавқеи муҳимтар доранд. Онҳо дар доираи ҳар ду қолаб – дар шакли такрор ва дар шакли миёнвандӣ ба мушоҳида мерасанд. Исмҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи миёнванд аз исмҳо сохта мешаванд, дар ғазалиёти шоир хеле кам ба мушоҳида мерасанд. Танҳо калимаҳои **гирдогирд** (**гирд-о-гирд**), **хонумон** (**хон+у+мон**) ва **такопӯ** (**так-о-пӯ**)-ро пайдо намудем, ки ҷузъҳои таркиби онҳо мафҳуми макон ё ягон мафҳуми дигарро ифода карда, моҳиятан исмҳои ифодакунандаи маъноҳои гуногун мебошанд:

Чу ҷуғдон чанд ин маҳрум будан,

Ба **гирдогирди** вайрон хона-хона [I, 5, ғ. 2345].

Ќуз бар он ки лабат дод, лаби худ мақашо,

Ќуз сӯйи он ки такат, **такопӯй** макун [I, 5, ғ. 1992].

Зи ишқи ту зи **хонумон** буридам,

Ба дарди ишқи ту ҳамхона гаштам (V, 191, ғ. 1499).

Гурӯҳи дигари исмҳои мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба мушоҳида мерасанд, калимаҳои мураккабе мебошанд, ки аз асосҳо ва шаклҳои феълӣ сохта шудаанд:

А. Исмҳои мураккаби пайвасте, ки аз асоси замони ҳозираи як феъл ба воситаи миёнванди **-о-** сохта шудаанд: **гирогир**, **кашокаш**, **хезохез**, **хурохур**, **даводав**, **сӯзосӯз**, **нӯшонӯш**, **ҷӯшочӯш**, **печопеч**:

Шаҳи хубон мири мову ишқ **гирогир**и мо.

Ҷони ҷонон ёри мову бахту давлат ёр бод! [I, 5, ғ. 748].

Ай зи **нӯшонӯши** базмат ҳушҳо беҳуш бод!

В-ай зи **ҷӯшочӯши** ишқат ақл бе дастор бод! [I, 1, 509].

Суманро гуфт нилуфар, ки **печопечи** ман бингар,

Ҷаманро гуфт ушқуфа, ки фазли Кирдгор омад [I, 1, 402].

Аз дасти **кашокаш** ман в-аз дасти пуроташ ман,

Мегардаму менолам чун чанбараи гардун [I, 5, ғ. 1878].

Б. Исмҳои мураккаби пайвасте, ки аз асоси замони гузаштаи як феъл ба воситаи миёнванди **-о-** сохта шудаанд: **бурдобурд ё бурдобард**:

Гулҳои сурху зард бин, ошӯбу **бурдобард** бин,

Дар қари дарё гард бин, Мӯсии Имронист ин [I, 2, 507].

В) Исмҳои мураккаби пайвасте, ки аз асосҳои замони гузашта ва ҳозираи як феъл ё феълҳои гуногун ба воситаи миёнванди **-у-** сохта шудаанд: **чустучӯ** (чуст-у-чӯ), **гуфтугӯ** (гуфт-у-гӯ), **доругир** (дор-у-гир), **хуфтухез** (хуфт-у-хез):

Бар ошиқон фариза бувад **чустучӯи** дӯст,

Бар рӯву сар чу сел давон то ба чӯи дуст.

Худ ӯст ҷумла толибу мо ҳамчу сояҳо,

Ай **гуфтугӯи** мо, ҳамагӣ **гуфтугӯи** дӯст [I, 5, ғ. 442].

Ман дасту по андохтам в-аз **чустучӯ** пардохтам,

Эй мурда **чустучӯи** ман, дар пеши **чустучӯи** ӯ [I, 5, ғ. 2130].

Дар дили ман **доругир**, ҳаст дусад шоҳу мир,

Ин дили пурғулғула маҷлису айвони кист? [I, 5, ғ. 467].

Ҳамчунин, дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ корбасти исми мураккаби пайвасти дар заминаи асосҳои феъли **кашидан** ба воситаи морфемаи ёвари **-ма-** сохташудаи **кашмакаш** низ ба мушоҳида мерасад:

Ишқ чу масту хуш шавад, беҳуду **кашмакаш** шавад,

Ҷош кунад чу бедилон бар ҳамагон ҳавои ман [I, 2, 528].

Калимаи **таранготаранг**, ки, дар асл, аз калимаи тақлидии **таранг-таранг** ба вучуд омадааст ва дар забони имрӯзаи тоҷикӣ дар шакли **даранг-даранг** истифода мешавад, дар ғазалиёти шоир ба мушоҳида мерасад:

Шунав зи сина **таранготаранги** овозаш,

Дили хароб тапидан гирифт аз оғозаш [I, 2, 183].

Гурӯҳи дигари исмҳои мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба мушоҳида мерасанд, калимаҳои тақлидӣ

мебошанд. Чузъҳои таркибии калимаҳои тақлидӣ-овозӣ моҳиятан баробархуққ буда, аз такрори як унсури муназзами овозӣ сохта мешаванд. Мисол: **гул-гул, ку-ку, қаҳ-қаҳ, кум-кум, тақ-тақ, тоқ-тоқ**:

Ошиқ, чу пиёла пур зи хун буд,

Чун соғари май ба **қаҳ-қаҳ** омад [I, 5, ғ. 523].

Гул-гули мастон чу ба гардун расид,

Каркаси заррини фалак пар гирифт [I, 5, ғ. 515].

Ба шачар-бар, ҳала, баргӯ, масали фохта **ку-ку**,

Ки талабгор бад-ин хӯ назанад каф ба хабар-бар [I, 1, 382].

Лаб бибанд, эро ба гардун мерасад,

Бе забон **ҳай-ҳойи** дил, **ҳай-ҳойи** дил! [I, 3, 234].

Калимаҳои тақлидӣ дар марҳилаҳои ибтидоии пайдоишашон ба исмҳо мансубанд. Онҳо мафҳуми овозро ҳамчун исми маънӣ ифода карда, ба категорияҳои морфологии исм соҳиб мебошанд, вале дар ин гурӯҳ калимаҳо ҳолатҳои зарурӣ метавонанд ба гурӯҳи зарфҳо гузашта, аломати амалро ифода намоянд. Калимаҳои тақлидии **ҳой-ҳой** ва **гӯр-гӯр**, ки дар асл исм мебошанд, дар мисраъҳои зерини ғазалиёти Мавлоно ба зарф гузашта, тарзи воқеъшавии амалу ҳаракатро ифода менамоянд:

Гуфтамаш: «Чунӣ, дило?» Ў гиря дар шуд **ҳой-ҳой**,

Аз фироқи моҳруйи ҳамнишону ҳамнишин [I, 3, 397].

Он сабадкаш мекашад он луқмаҳоро тун ба тун,

Медавонад мурдакаш мар шоҳидатро **гӯр-гӯр** [I, 2, 45].

Дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ аҳёнан исмҳои мураккаби пайвасте пайдо мешаванд, ки аз такрори асосҳои феъл ба вучуд омадаанд.

Нӯш-нӯши мастиён бар арш рафт,

То гарав шуд зухдро саччодае [I, 5, ғ. 2923].

Пасту боло ишқ пур шуд ҳамчу баҳр,

Чашма-чашма, **чӯш-чӯши** сармадӣ [I, 5, ғ. 2907].

2.2.2. Сифатҳои мураккаби пайваст дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Сифатҳои мураккаби пайваст низ дар заминаи ду ҷузъи мустақил ва баробархуқ ба воситаи миёнванди **-о-** (**-ё**) ва **ё** аз шакли такрорӣ як калима сохта мешаванд. Мисол: рангоранг, гуногун, ҷоноҷон, рах-рах, чок-чок, реш-реш.

Дар забони тоҷикӣ доир ба масъалаи калимасозии сифат ва ҳуди сифатҳои мураккаб забоншиносони гуногуни тоҷик, аз ҷумла Ш. Ниёзӣ, Б. Ниёзмухаммадов, С. Ҳалимов таҳқиқот анҷом додаанд. Дар ин миён афкори назарии нисбатан мукаммал доир ба сифат ва паҳлуҳои калимасозии морфологии он аз ҷониби забоншиноси шинохта – С. Ҳалимов, баён шудаанд [С. Ҳалимов 1988, 73-74].

Сифатҳои мураккабе, ки дар забони тоҷикӣ дар заминаи ҷузъҳои баробархуқ ташаккул ёфта бошанд, нисбатан камтар мебошанд. Аз ин рӯ, истифодаи онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ то андозае кам ба мушоҳида мерасанд. Якҷанд сифати мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ пайдо намудем, сифатҳои мураккабе мебошанд, ки ҷузъҳои таркибии онҳо ба воситаи миёнванди **-о-** бо якдигар алоқаманд шудаанд: **рангоранг, молмомол, пуштопушт**:

Ҷаҳон танӯру дар он нонҳои **рангоранг**,

Танӯру нон чӣ кунад, он ки дид ҳабозаш [I, 5, ғ. 1286].

В-ар бирезӣ қадаҳи **молмомол**

Бар сари вақти ҳамморон, чӣ шавад? [I, 5, ғ. 838].

Ба зоҳир толибон ҳамроҳу дар таҳқиқ **пуштопушт**,

Яке манзил дар асфал карду дигар бартар аз кайвон [I, 2, 544].

Шоҳи ҳубон мири мову ишқи **гирогирӣ** мо,

Ҷони давлат ёри мову бахту давлат ёр бод [I, 4, 133].

Гурӯҳи дигари сифатҳои мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба қор бурда шудаанд, сифатҳои мебошанд, ки аз

такрори як морфема ё калимаи мустақил сохта шудаанд. Масалан, калимаҳои такрори **гирах-гирах**, **гуна-гуна**, **зор-зор**, **пора-пора**, **ранг-ранг**, **сер-сер**, **хор-хор**, **хуш-хуш** аз ҷумлаи сифатҳои мураккабе мебошанд, ки дар ғазалиёти шоир истифода шуда, ба аломату хусусиятҳои гуногуни мафҳумҳои моддию маънӣ далолат менамоянд:

Гунча **гирах-гирах** шуду лутфат гирахкушост,

Аз ту шукуфта гардаду бар ту кунад нисор [I, 2, 75].

Ба ман нигар, ба ду рухсори заъфаронии ман,

Ба **гуна-гуна** аломоти онҷаҳонии ман [I, 5, ғ. 2077].

Ин руҳи **ранг-ранги** ман ҳар нафасе чӣ мешавад?

Беҳавасӣ макун, бубин, к-аз ҳавасе чӣ мешавад? [I, 5, ғ. 567].

2.2.3. Зарфҳои мураккаби пайваст дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Зарфҳои мураккаби пайваст зарфҳое мебошанд, ки чун дигар гурӯҳҳои сохтории зарфҳо аломату хусусияти амалу ҳаракатро ифода карда, аз ҷиҳати морфологӣ то андозае сохтори ғайримукаммалдоранд. Ин гурӯҳ зарфҳо, асосан, дар заминаи ҳамон қолабҳо ва воситаҳои морфологие сохта мешаванд, ки сифатҳои мураккаби пайваст сохта шудаанд. Фақат калимаҳое, ки зарфҳоро ба вучуд меоранд, аз калимаҳое, ки зарфҳоро ба вучуд меоранд, фарқ менамоянд. Яке аз роҳҳои асосии ташаккули зарфҳои мураккаби пайваст дар забони тоҷикӣ ин бо роҳи такрори калимаҳои гуногун ба вучуд овардани онҳо мебошад. Зарфҳои мураккаби пайваст бо роҳи такрор аз ҳиссаҳои гуногуни мустақили нутқ ба вучуд оварда мешаванд. Дар ғазалиёти Мавлоно ҳам ин гурӯҳ зарфҳо дар мавқеаҳои гуногун ба мушоҳида расида, дар заминаи такрори калимаҳои гуногун сохта шудаанд.

Зарфҳои мураккаби пайвасте ки аз такрори исмҳо сохта шудаанд. Қисми зиёди зарфҳои мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти Ҷалолиддини

Балхӣ ба мушоҳида мерасанд, зарфҳое мебошанд, ки аз такрори исмҳо сохта шудаанд. Ин яке аз роҳҳои асосии ташаккули гурӯҳи мазкури зарфҳо дар забони тоҷикӣ ҳам дар гузашта ва ҳам дар забони имрӯзаи тоҷикӣ махсуб мешаванд: **бурч-бурч, гурӯҳ-гурӯҳ, даста-даста, зарра-зарра, замон-замон, канор-канор, кадам-кадам, катор-катор, лаҳза-лаҳза, саф-саф, халқа-халқа, чо-чо:**

Бикаш, бикаш, ки чи хуш мекашӣ, биёр, биёр

Ҳазиматони раҳи ишкро **катор-катор**.

Канор боз кушодааст, ишқ аз мастӣ,

Расид дилшудагонро гаҳи **канор-канор** [I, 2, 603].

Даста-даста ҷомҳои гозурон аз кор монд,

То падид ояд, ки гозур ихтиёр аст, ихтиёр! [I, 2, 534].

Лаҳза-лаҳза мебурун омад зи парда шаҳриёр,

Боз андар парда мешуд, ҳамчунин то ҳашт бор [I, 2, 489].

Зарфҳои мураккаби пайвасте ки аз такрори сифатҳо сохта шудаанд.

Гурӯҳи дигари зарфҳои мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти Мавлоно ба мушоҳида мерасанд, зарфҳое мебошанд, ки аз такрори сифатҳо сохта шудаанд: **баланд-баланд, зор-зор, нарм-нармак, паст-паст, пора-пора, саҳт-саҳт, турш-турш, ҷудо-ҷудо, хуш-хуш**. Мисол:

Ҷош шуд он роз, ки дар нимшаб,

Зери забон гуфта будам **паст-паст** [I, 3, 556].

Бод мезад **нарм-нармак** бар канори зулфи ӯ,

Буйи мушқу буйи анбар мерасид аз ҳар шикан [I, 2, 398].

Маро бидиду напурсид он ниғор чаро?

Турш-турш бигузашт аз дариҷа ёр чаро? [I, 3, 470].

Ба ёракон сафо ҷуз майи сафо мадихед,

Ҷу май дихед бад-эшон, **ҷудо-ҷудо** мадихед [I, 1, 563].

Зарфҳои мураккаби пайвасте ки аз такрори шумораҳо сохта шудаанд. Гурӯҳи дигари зарфҳои мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти

Мавлоно, кам ҳам бошад, ба мушоҳида мерасанд, зарфҳое мебошанд, ки аз такрори шумораҳо сохта шудаанд: **як-як, ду-ду ва ғ.**

Рахмаш омад, шарбати васлам бидод,

Ёфт **як-як** мӯйи ман чоне дигар.

Гарчи маст афтода будам аз шароб,

Гашт **як-як** муй бар ман дидавар [I, 3, 234].

Ду-ду бӯйе мерасад аз арши ғайб,

Ай ниҳонон, сӯйи бӯйи он паред [I, 1, 418].

Зарфҳои мураккаби пайвасте, ки аз такрори зарфҳо сохта шудаанд.

Зарфҳои мураккаби пайвасте, ки аз такрори зарфҳои сода сохта шудаанд, дар ғазалиёти Мавлоно камтар ба мушоҳида мерасанд. Зарфҳои мураккаби пайвасте, ки дар заминаи дигар гурӯҳҳои сохтори зарфҳо сохта шуда, дар ғазалиёти шоир истифода шудаанд, зарфҳое мебошанд, ки аз такрори зарфҳои гуногуни миқдор, тарзи амал, замон ва монанди инҳо мебошанд: **андак-андак, зуд-зуд, дер-дер, охиста-охиста, тез-тез, кам-кам:**

Андак-андак чамъи мастон мерасанд,

Андак-андак майпарастон мерасанд [I, 2, 348].

Марав, марав, чӣ сабаб **зуд-зуд** мебиравӣ,

Бигӯ, бигӯ, ки чаро **дер-дер** меоям [I, 5, ғ. 3097].

Тез-тезаш бингар ай боди сабо,

Чашму дилро пур кун ах хубию фар [I, 5, ғ. 1100].

Бо халқ **баста-баста** бигӯям ман ин ҳадис,

Бо кас нагӯям: «Ин зи фалонӣ харидаам» [I, 5, ғ. 2862].

Дар ғазалиёти Мавлоно Чалолиддини Балхӣ аҳёнан зарфҳои мураккаби пайвастеро низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки аз исмҳо ба воситаи миёнванди **-о-** сохта шудаанд. Ин гурӯҳ зарфҳо, умуман, то андозае дар забони тоҷикӣ ҳам камтар буда, сабаби кам қорбаст шудани онҳо ҳам дар ғазалиёти шоир ҳам ҳамин аст: **дамодам, думодум, зудозуд, пешопеш, пайопай, саропой:**

Магар соқӣ биандояд даҳонам,

Аз он чому аз он ратли **дамодам** [I, 5, ғ. 1506].

Салои бода чону салои ратл гарон,

Ки медихад ба хамморон ба гоҳ **зудозуд** [I, 5, ғ. 923].

Пеши рухи офтоб чарх **пайопай** кӣ зад?

Дар тутуки абри тан моҳ ба таъйин кирост? [I, 3, 654].

Ҳамин тариқ, калимаҳои мураккаби пайваст дар заминаи ду ҷузъи баробарҳукуқ сохта шуда, дар ғазалиёти Мавлоно мавқеи хосси истифодабарӣ доранд. Мавҷудияти онҳо дар ғазалиёти шоир далели решаи амиқи таърихӣ доштани ин тарзу воситаҳои ташаккули калимаҳо дар забони тоҷикӣ мебошанд. Калимаҳои мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ истифода шудаанд, аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ, асосан, ба исм, сифат ва зарфҳо мансубанд.

2.3. Калимаҳои мураккаби тобеъ ва сохтори морфологии онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Калимаҳои мураккаби тобеъ бо сохтор, тарзу восита ва заминаи ташаккулашон гурӯҳи махсуси калимаҳоро дар забон ташкил намуда, як бахши муҳимми таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил менамоянд. Онҳо аксаран дар заминаи қолабҳои гуногуни ибораҳои синтаксисиро фразеологӣ ба вучуд омада, ҷузъҳои таркибии онҳо, моҳиятан, яке ба дигаре тобеъ мебошад. Ин гурӯҳ калимаҳои мураккаб, асосан, бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ сохта шуда, дар забон хеле зиёд мебошанд. Доир ба тарзу воситаи ташаккули калимаҳои мураккаби тобеъ дар таълифоти донишмандони гузаштаи форсу тоҷик ҳам қайдҳои муҳиммиро пайдо намудан мумкин аст, моҳияти калимасозии лексикӣ синтаксисиро хеле хуб инъикос менамоянд: «Ва бояд донист дар калимае, ки охири он

мухтафӣ бошад, вақти изофат ва тавсиф онҳоро ба ҳамзаи мулайяна бадал кунанд, чун хӯшаи гандум ва бодаи соф ва гоҳе бинобар тахфифи калом музофилайро бар музоф мукаддам наоянд, дар ин сурат касраи музоф ҳазҷ созанд ва ин услубро изофати билқалб номанд ва баъзе изофати маклубӣ гӯянд, чунон ки: аврангзеб, яъне зеби авранг ва наччорписар, яъне писари наччор ва некмард, яъне марди нек ва чаҳонподшоҳӣ, яъне подшоҳии чаҳон ва гардунофтоб, яъне офтоби гардун ва гулоб, яъне оби гул» (Ғиёс-ул-луғот, Ҷ. 1. 1987, 69).

2.3.1. Исмҳои мураккаби тобеъ ва хусусиятҳои морфологии онҳо дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ

Исмҳои мураккаби тобеъ дар заминаи ин ё он қолаби муайяни калимасозӣ сохта шуда, таркиби морфологии гуногун ва бойдоранд. Исмҳои мураккаби тобеъ дар муқоиса бо ҳамин гурӯҳи калимаҳои мансуби дигар ҳиссаҳои нутқ дар ғазалиёти Мавлоно бештар ба мушоҳида мерасанд

Сад Мисри мамлакат зи таъаддӣ хароб шуд,

Сад баҳри салтанант зи татовул **сароб** шуд [I, 4, 144].

Он **шоҳроҳи** ғайб бар он қавм баста буд,

В-он моҳи занги зулм ба зери ҳичоб шуд [I, 4, 144].

Исмҳои мураккаби тобеъ аз рӯи муносибатҳои байни ҷузъҳои он низ гурӯҳбандӣ мешаванд. Вобаста ба он ки ҷузъҳои таркибии онҳо кадомаш ба кадомаш тобеъ аст, бу ду гурӯҳ ҷудо карда шудаанд:

1. Калимаҳое, ки ҷузъи дуумашон асосӣ буда, ҷузъи якум ба он тобеъ аст.
2. Калимаҳое, ки ҷузъи якумашон асосӣ буда, ҷузъи дуум ба он тобеъ мебошад;

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар сохтани исмҳои мураккаби тобеъ малакаи баланди калимасозӣ нишон дода, аз тамоми қолабҳои исмсоз бо роҳу усулҳои гуногун истифода кардааст. Исмҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Мавлавӣ аз ҷиҳати ҳиссаинутқӣ таркиби морфологии гуногун дошта, дар қолабҳои гуногун ба мушоҳида мерасанд.

А) Исмҳои мураккаби тобее, ки дар онҳо ҷузъи дуюм ба ҷузъи якум тобеъ аст. Ин гурӯҳ исмҳои мураккаб бе тағйир ёфтани ҷойи ҷузъҳои таркиби ибора дар заминаи қолабҳои гуногуни ибораҳо ба вучуд омада, дар дар осори шоирони гузашта, дар ин гурӯҳ калимаҳо бандаки изофӣ ҳам меафтад. Қисмате аз исмҳои мураккаб аз ибораҳои изофӣ сохта мешаванд, ки он бо истилоҳи «*факки изофат*» маъмул аст. Ш. Рустамов истилоҳи мазкурро чунин шарҳ додааст: «...дар калимасозии факки изофат ҳодисаи афтидани бандаки изофӣ ва ба як калимаи мураккаб табдил ёфтани иборои изофӣ мушоҳида мешавад» [Ш. Рустамов, 1981, 145].

Муҳаққиқ Т.А. Чавчавадзе оид ба факки изофат чунин ишора кардааст: «Дар баъзе ҳолат муносибати изофӣ дар ҷузъҳои калимаҳои мураккаб аз рӯи пайдарпайии изофии онҳо сурат мегирад, яъне муайяншаванда пеш аз муайянкунанда ҷой мегирад» [Т.А. Чавчавадзе 1981, 73].

Як қисми исмҳои мураккаби тобее, ки дар ғазалҳои Ҷалолиддини Балхӣ ба мушоҳида мерасанд бармеояд, исмҳое мебошанд, ки дар заминаи ду исми ҷудогона ба вучуд омадаанд. Калимаҳои **соҳибдавлат, соҳибҳақ, соҳибназар, соҳибҳолат, соҳибмурувват, соҳибӣёл, соҳибқирон, соҳибҳарам, соҳибалам, соҳибсаф, сарфитна, сармоя, сарханг, соҳибкулах, соҳибливо** аз аз ҷумлаи чунин исмҳое мебошанд, ки аз ду исми маънӣ сохта шудаанд:

Бад-ин ҳар ки ӯ мар ошиқону содиқонро банда шуд,

Хусраву шоханшаху **соҳибқирон** аст, ай писар [I, 2, 110].

Хуршед зи ту гашта, **соҳибкулаҳи** гардун

В-аз баҳшиши ту дида, ин моҳи само моҳе [I, 3, 343].

Агар лашкари ғам сиёҳӣ дарорад,

Ту хуршеди размию **соҳибливай** [I, 3, 688].

Агар шуд суду **сармоя**, чи ғамгинӣ, чу ман ҳастам,

Баровар сар зи ҷуди ман, ки лотосу намудастам [I, 2, 452].

Исмҳои мураккаби тобеи **мардикор**, **гулнор**, **захмчашм** низ дар асоси қолаби калимасозии дар боло зикршуда сохта шудаанд ва дар ғазалҳои Мавлоно ба кор бурда шудаанд:

Ай Саной, гар наёбӣ ёр, ёри хеш бош,

Дар ҷаҳон ҳар марду коре, **мардикори** хеш бош [2, с158].

Орази рухсори ӯ чу орази лашкар шуда-ст,

Заҳми чашму **захмчашми** ошиқонро гуш дор [I, 2, 158].

Б) Исмҳои мураккаби тобее, ки дар онҳо ҷузъи аввалашон ба ҷузъи дуюми онҳо тобеъ мебошад. Як гурӯҳи исмҳои мураккаби тобеъро исмҳое ташкил менамоянд, ки ҳангоми ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани ибораҳои изофӣ ҷойи ҷузъҳо дар таркиби онҳо бо якдигар иваз шуда, муайяншавандаи ибора ба ҷузъи дуюм ва муайянкунандаи он ба вазифаи ҷузъи аввал меояд. Дар ғазалиёти Мавлоно ин навъи исмҳои мураккаб хеле зиёд мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки онҳоро аз ҷиҳати сохти калимасозиашон ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

Исмҳои мураккаби тобеи дар қолаби исм+исм сохташуда. Қолаби мазкур яке аз сермахсултарин қолабҳои ба вучуд овардани исмҳои мураккаби тобеъ буда, қисми зиёди исмҳои мураккаби тобеи дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ истифодашуда дар заминаи ин қолаб сохта шудаанд. Аз ҷиҳати маъно исмҳои мураккаби дар ин қолаб сохташударо ба гурӯҳҳои гуногун гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

а) исмҳои мураккаби ифодакунандаи ном ва шуғл ва касбу кори шахс: **аклдузд, дармадузд, зардузд, кадхудошоҳ, коладузд, одамидузд, подшахнажод, чигаргӯша, шабдӯст, шахсарвар** ва монанди инҳо:

То налағзӣ, ки зи хун роҳ пасу пеш тар аст,

Одамидузд зи **зардузд** кунун бештар аст [I, 1, 389].

Ту подшоҳию ҷумла ушшоқ,

Ҳамранги ту **подшахнажоданд** [I, 1, 468].

б) исмҳои мураккаби тобеи ифодакунандаи номи ҳайвонот: **хорпушт, кабӯтарбача, хармагас, тӯтибача, пилбача, бақарбача, уштурмурғ**.

Ин чигар аз тирҳо шуд ҳамчун пушти **хорпушт**,

Раҳм кардӣ ишқи ту, гар ишқро будӣ чигар [I, 2, 39].

Тутию **тутибачай**, қанд ба сад ноз х (в)арӣ,

Аз шакаристони азал омадаӣ, боз парӣ [I, 3, 240].

Ё чу бозест, ки аз ишқ ҳамепарронад,

Ё **кабутарбачагон** аз ҷуваро болаш расадам? [I, 2, 468].

в) исмҳои мураккаби тобеи ифодагари номи маконҳо. Агар ҷузъи дуҷумлаи исми мураккаби тобеъ калимаҳои ифодагари номи макон бошад, онҳо номи маконро ифода менамоянд. Ҷузъи асосӣ ва серистеъмолтарини исмҳои мураккаби тобеъ, ки номи маконро ифода менамоянд, калимаи **хона** мебошад. Исмҳои мураккаби тобеъ бо калимаи **хона** дар ғазалиёти Мавлоне хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд. Мисол: **азабхона, асалхона, бутхона, кабутархона, китобхона, қиморхона, маҷнунхона, муалламхона, нангхона, парихона, хандахона, ҳаёлхона, хумхона, ҷашмхона, ҷандархона, шакархона, шаробхона, шиғохона, шишахона** ва ғайра ифодагари маконанд.

Боз шуд **хандахонае** ин ҷо,

Рав, бичӯ ёри хандае, ай мард [I, 1, 657].

Кабутархонае кардам кабутарҳои ҷонхоро,

Бипар, ай мурғи ҷон, ин сӯ, ки сад бурҷи ҳасин дорам [I, 1, 275].

Мири **шаробхона** чу шуд бо дилам ҳариф,

Хунам шароб гашт зи ишқу дилам кабоб [I, 1, 238].

Бингар, охир, ки бекарор шудааст,

Чашм дар **чашмхона** чун симоб [I, 1, 268].

г) исмҳои мураккаби тобеи ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун: асосэҷод, асалхора, баргустувон, ганҷнома, гулшакар, гулсаворон, гулбун, гилпора, ғамбода, ғарқоб, дастмӯзд, занбамӯзд, помӯзд, дастбурд, дасткор, дарёбор, дилоб, дурдона, захргиеҳ, захроб, зарварақ, кӯлаҳгӯша, қофиласолор, мӯҳрахуққа, маҳсавор, найшакар, нонпора, пӯлодпора, сиркангубин, симоб, сурмачӯб, сурнай, сангпора, сарвгул, харгала, хармӯҳра, харкамон, хунбаҳо, ҳочатош, хорбун, шакарқанд, шакарнабот, шакарфасона, шакарпора, шакарбура, шахсавор, шуълахора, шабчароғ ва ғайра:

Ин меваҳои дунё **гилпораҳо**-ст рангин,

Чи бувад наъими дунё чуз нону нонрабӣ [I, 3, 562].

Талхӣ диҳад имрӯз туро дар дилу дар ком,

Он **захргиеҳе**, ки дар ин дашт чаридӣ [I, 3, 362].

Гавҳар кунӣ **хармуҳраро**, захра бидаррӣ Зӯҳраро

Султон кунӣ бебаҳраро, шод бош, ай султони мо [1, 45].

Чу шиша 3-он шудаам, то ки чоми шах бошам,

Шаҳо, бигир дастам, ки **дасткори** туам [I, 2, 461].

Бигрез аз ин дарбанд, бар чумла ту дар дарбанд,

Чуз Шамси Ҳақи Табрез – султони **шакарқандон** [I, 3, 221].

Исмҳои мураккаби тобеи дар қолаби исм+асоси замони ҳозираи феъл **сохташуда**. Исмҳои мураккаби тобее, ки аз исму асоси замони ҳозираи феълҳо сохта мешаванд, дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ хеле зиёд мебошанд. Аз исму асоси замони ҳозираи феълҳо аксаран исмҳои ифодакунандаи мафҳуми шахс, шуғл ва касбу кори онро ифода менамоянд исмҳои шахс гурӯҳи асосиро ташкил медиҳанд. Онҳо

шахсро аз рӯйи ихтисос, касбу кор ва машғулият ўро ифода меkunанд. (Грамматика, 1985, 124).

Дар доираи ин қолаб сохта шудани исмҳои мураккаб яке аз қолабҳои маъмул мебошад ва дар ғазалиёти шоир хеле зиёд мебошанд. Исмҳои мураккаби дар ин қолаб сохташударо низ метавон ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо намуд.

Исмҳои мураккаби тобей дар қолаби исми моддӣ +асоси замони ҳозираи феъл сохташуда. Исмҳои мураккаби тобее, ки аз исми моддӣ ва асоси замони ҳозираи феълҳо сохта мешаванд, дар ғазалиёти Мавлоно зиёд ба мушоҳида мерасанд. Исмҳои мураккаби тобее, ки дар асоси ин қолаб сохта шудаанд, аксаран ба воситаи асоси замони ҳозираи феълҳои **боз, каш, сӯз, талаб, андоз, рабо** нисбат ба дигар анвои феълҳо зиёдтар калимаҳо сохтааст. Масалан, дар калимаҳои мураккаби **алафпараст, бодапараст, гулпараст, гулӯпараст, майпараст, моҳпараст, нонпараст, қадаҳпараст, сангпараст, саргинпараст, хуршедпараст, хорпараст, шишапараст, кабӯтарбоз, қаробабоз, қиморбоз, расанбоз, таблақбоз, алафкаш, дурдкаш, гӯшқаш, хоркаш, силаҳқаш, косақаш, лашқарқаш, мурдақаш, новақаш, сабадқаш, сурмақаш,, тавбасӯз, ҷаҳонсӯз, кимиёталаб, оташталаб, нонталаб, барқандоз, дастандоз, зулфандоз, кулӯхандоз, сарандоз, тирандоз, дилрабо, ҳалқарабо, пӯлодрабо** ва ғайра хусусияти мазкур ба назар мерасад.

Каъба чу аз **сангпарастон** пур аст,

Рӯй ба мо ор, ки қиблаи Худост [I, 1, 352].

Кабӯтарбози ишқашро кабӯтар буд ҷони ман,

Ки бурҷи хешро дидам, ҷаро андар бадан бошам? [I, 2, 39].

Он **сабадқаш** мекашад он луқмаҳоро тун ба тун,

Медавонад мурдақаш мар шоҳидатро гӯр-гӯр [I, 2, 45].

Зиҳӣ ҷароғ, ки **хуршедсӯзию** маҳсоз,

Раво шавад ҳама ҳочоти халқ дар шаби қадр [I, 2, 133].

Ай **нонталаб**, дар ман нигар, валлах, ки мастам, беҳабар,
Ман гирди хунби гаштаам, ман ширае афшурдаам [5, с. 238].

Сарандозон ҳамеой, нигорини чигархора,
Дилам бурдӣ, намедонам, чӣ овардӣ дигарбора?! [6, с. 139].

Ғайри ишқат **роҳбин** чустем, нест,
Чуз нишонат ҳамнишин чустем, нест [I, 4, 81].

Дар ғазалиёти Мавлавӣ исмҳои мураккаби зиёдеро пайдо намудан мумкин аст, ки дар қолаби калимасозии зикршуда сохта шудаанд: **баргрёз, наботрёз, барбатзан, гардангёз, гандумдарав, асалнӯш, дурднӯш, дастовёз, доначин, қурозачин, хӯшачин, лоласитон, шакарситон, шафтолуситон, кавчлёз, найтарош, заркӯб, симкӯб, меҳмондор, пуштдор, ришханд, дастгир, суратгир, шакаргир, зарбахш, сарбахш, тоҷбахш, даҳонбанд, зуннорбанд, фарзинбанд, наҳлбанд, тахтабанд, анҷирфурӯш, хиркафурӯш, ҳалқарабо, пӯлодрабо, оҳанрабо, чомадӯз, чомашӯй, косашӯй, хатҳон, киштибон, шишашикан** ва ғайра:

Сало ҷонҳои муштоқон, ки нақ дилдори хуб омад,
Чу **заркӯб** аст он дилбар, рӯҳи ман **симкӯб** омад [I, 1, 401].

Мулуқон ҳама **зарбахш**, тӯй хусрави сарбахш,
Агар раҳ занадам ҷон, зи ҷон гардам безор [I, 2, 18].

Хез, ки растахез шуд, рӯзи **наботрёз** шуд,
Бо хирадам ситез шуд, ҳин, бирабо аз ӯ ҳабар [I, 2, 9].

Ишқ моро **пуштдорӣ** мекунад,
З-он ки хандонрӯйи бустони туем [I, 2, 428].

Исмҳои мураккаби тобӣ дар қолаби исми маънӣ+асосӣ замони ҳозираи феъл сохта. Ин қолаби калимасозӣ ҳам яке аз қолабҳои исмсозӣ буда, дар муқоиса бо қолаби яқум каммаҳасултар мебошад: **дуогӯ, суҳангӯ, ғуссақаш, фасонагӯ, давосоз, ҳатокун, гумонбар, балегӯй:**

Дуогӯйист қори ман, бигӯям, то натақ дорам,
Қабули ту дуохоро, бар он боре чӣ ҳақ дорам? [I, 3, 275].

Гуссакаше ку, ки зи хавфи ту нест?

Ё тарабе, к-он зи риҷои ту нест [I, 1, 212].

Магар бе қасд афтӣ, к-ӯ карим аст,

Хатокунро зи авфи ӯ ғамон-ғамон ку? [I, 3, 86].

Ончунон сурат, ки шарҳаш мекунам,

Чуз ки суратофарин чустем, нест [I, 4, 71].

Бар чархи **сабзпӯшон** пар мезананд, яъне,

Султону хусрави мо он асту сад чунон аст [I, 4, 83].

Исмҳои мураккаби тобеи дар қолаби исми моддӣ+асоси замони гузаштаи феъл сохташуда. Ин қолаб дар ба вучуд овардани исмҳои мураккаби тобеъ то андозае каммаҳсул мебошад. Дар калимаҳои мураккаби тобеи **побаст, зарандуд, зарбофт** чузӣ дуҷум, яъне феълҳои **баст, андуд ва бофт** шакли замони гузашта буда, ба чузӣ яқум тобеъ мебошанд. Мисол:

Олам чу зидди якдигар дар қасди хуну шуру шар,

Лекин наёрад дам задан аз ҳайбати **побастӣ** ӯ [I, 3, 28].

Ҳин, ҳамӯш бош, ки ганҷест ғами ёр валеқ,

Васфи он ганҷ чуз ин рӯй **зарандуд** нақард [I, 5, ғ. 780].

Исмҳои мураккаби тобеи дар қолаби исми маънӣ+асоси замони гузаштаи феъл сохташуда. Қолаби калимасозии мазкур ҳам дар ғазалиёти Мавлоно яке аз қолабҳои каммаҳсули исмсозӣ буда, камтар ба мушоҳида мерасад: **мирдод ва амирдодро** дар бар мегирад, ки ба маънии амрдиханда, фармондиханда омадааст.

Ай **мирдоди** оташ, печон чунин чароӣ?

Гуфто: «Зи барқи рӯяш дил беқарор дорам [I, 2, 440].

Мо доди тараб диҳем, то мо,

Дар ишқ **амирдод** бошем [I, 5, ғ. 1551].

Исмҳои мураккаби тобеи дар қолаби сифат+исм сохташуда: **пинҳонхона, хилватхона, қадимхона, гирдоб, модазаған, навбахор, пирамард** ва монанди инҳо:

Зи насимаш шавад он чуғд беҳ аз боз сапед,
Беҳтар аз шер шавад аз дами ӯ **модазаған** [I, 2, 642].

Мо нагрзем аз ин маломат,
Зеро ки **қадимхонаи** мост [I, 1, 263].

Даро дар гулшани боқӣ, баро бар бом, к-он соқӣ,
Зи **пинҳонхонаи** ғайбӣ паём овард мастонро [I, 1, 213].

Исмҳои мураккаби тобеи дар қолаби сифат+асоси замони ҳозираи феъл сохташуда: кӯхнафурӯш (кӯхна+фурӯш), **навфурӯш** (нав+фурӯш),

Навбати **кухнафурӯшон** даргузашт,
Навфурӯшонему ин бозори мост [I, 4, 79].

Исмҳои мураккаби тобеи дар қолаби шумора+исм сохташуда: сепоя, ҳафтдарё, чормех, чортӯй:

Ай **ҳафтдарё**, гавҳар ато кун
В-ин миси моро пуркимӣ кун [I, 2, 70].
Деги хиёли ишқи дилороми хомпаз,
Сепояи димоғ пазидан гирифт боз [I, 2, 130].
Ҳарки андар дом шуд аз чор табъу **чормех**,
Дон, ки рӯзе медавид аз аблаҳӣ суйи мурод [I, 5, ғ. 734].

2.3.2. Сифатҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Сифатҳои мураккаби тобеъ аз ҷиҳати таркиби морфологӣ гуногун мешаванд. Онҳо зоҳиран дар заминаи як ҷузъи асосӣ ва як ҷузъи тобеъ ташаккул ёфта, аз рӯйи таркиби ҳисаинутқиашон дар қолабҳои гуногун сохта мешаванд. Шумораи қолабҳои калимасозии сифатҳои мураккаби тобеъ дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» 17 қолаб, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» 18 қолаб ва дар дастури бо ҳаммуаллифӣ таълифнамудаи С. Ҳалимов ва К.

Шукурова – «Забони ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои нутқ)», 19 қолаби калимасозии сифатҳои мураккаби навъи тобеъ нишон дода шудааст: 1) исму исм; 2) исму сифат; 3) исму асоси замони ҳозираи феъл; 4) исму асоси замони гузаштаи феъл; 5) исму сифати феълии замони гузашта; 6) сифат ва исм; 7) сифату сифат; 8) сифат ва асоси замони ҳозираи феъл; 9) сифату асоси замони гузаштаи феъл; 10) шумора ва исм; 11) шумора ва сифат; 12) шумора ва асоси замони ҳозираи феъл; 13) шумора ва асоси замони гузаштаи феъл; 14) ҷонишин ва исм; 15) ҷонишин ва асоси замони ҳозираи феъл; 16) масдар ва исм; 17) сифати феълию исм; 18) зарф ва ҳиссаҳои гуногуни нутқ; 19) ибораҳои изофӣ як мафҳумро ифода карда, ба сифати мураккаб табдил ёфтаанд.

Дар маводи мавриди пажӯҳиш қарордоштаи мо ҳамагӣ 23 қолиби калимасозии сифатҳои мураккаб дарёфт гардид, ки 7 қолаби калимасоз дар асарҳои илмӣ оварда нашудааст. Ин аз малакаи баланди шоир дар дониستاني забону истифода аз имконоти он ва ҳатто дар ба вуҷуд овардани калимаю ифодаҳои нав дарак медиҳад. Тамоми қолабҳои зикршудае, ки дар асоси онҳо сифатҳои мураккаби тобеъ сохта мешаванд, дар ғазалиёти Мавлоно ба мушоҳида мерасанд.

Сифатҳое мураккаби тобее, ки дар қолаби **исм+исм** сохта шудаанд. Сифатҳои дар қолаби мазкур сохташуда дар ғазалиёти шоир хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд. Вобаста ба сохту таркиби морфологиашон, сифатҳои бо ин роҳ сохташударо ба якчанд зергурӯҳ тасниф кардан мумкин аст.

а) исми маънӣ+исми маънӣ: **валиэхсон, хашмшакл, сулҳчон, меҳрчон, ҳавопеша, ишқҳиммат, худосифат, исмсифат, тарабпеша, хуронсифат, заррасифат, парихӯ, сатторхӯ, паришакл, ҷодухӯ, меҳрчон, ҷонсифат, ҷонранг:**

Ай ту **валиэхсони** дил, ай ҳусни рӯят доми дил,

Ай аз карам пурсони дил в-ай пурсишат ороми дил [I, 2, 215)

Дар хок танам бингар, к-аз ҷони **ҳавопеша**

Ҳар зарра дар ин савдо гашта-ст чу дил гардон [I, 2, 563].

Хашмшакле, сулҳчоне, талхрӯе шаккаре,

Ман бад-ин хешӣ надидам дар чаҳон бегонае [I, 3, 463].

Чунки фитодам зи фалак, **заррасифат** ларзонам,

Эману беларза шавам, чунки ба поён бирасам [I, 5, ғ. 1732].

б) исми маънӣ+ исми моддӣ: **нерулиқо, душманрӯ;**

Султону шоҳаншаҳ шавам, ачре фиристӣ, маҳ шавам,

Нерулиқо он гаҳ шавам, к-ояд лиқои оштӣ [I, 3, 233].

Ишқ ошиқро зи ҳайрат нек **душманрӯ** кунад,

Чун-к радди халқ кардаш, ишқ рӯ бо ӯ кунад [I, 1, 505].

в) исми моддӣ + исми моддӣ: **шабсипар, миррихчашм, шакарангур, моҳкавқаб, дилкабоб, лабшакар, чигархун, харкамон, оҳучашм, бодомчашм, pistaдахон, гулчехра, гулрух, гулораз, гулрухсор, лаъллаб, шакарлаб, шахдлаб, қандлаб, муштариру, зуҳрарух, моҳрух, қамарсимо, қамаррух, моҳлиқо, моҳчехра, қамаррӯй, моҳталъат, хуршедталъат, обсимо, оташрӯ, симсоқ, симтан, симбар, симқабо, симсимо, лоларӯ, наргисниқоб, сарвқад, аръарқад, коҳрӯ, моҳпайкар, дарёдил, шутурдил, оҳандил, сангдил, қаландардил, шердил, шишадил, оташдил, дӯздгӯш, гадорӯй, оташандом, суманбар, чарбзабон, зулфчавгон, лаълқабо, тӯтиғизо, юсуфчехра:**

Дур ҳадя диҳад чашм чунон **лаъллаберо,**

Рух зар занад аз баҳри чунин **симбареро** [I, 1, 89].

З-он-к дар ваҳми ман ояд **дӯздгӯше** аз башар,

К-ӯ дар ин шаб гӯш медорад ҳадисам, ай вадуд [I, 1, 514].

Уторид муштарӣ бояд матои осмониро,

Маҳе **миррихчашм** арзад чароғи ончаҳониро [I, 1, 367].

Бар оташ аз ӯ фусун бихонем,

З-ӯ оташи тез **обсимост** [I, 1, 262].

Дар тутуқи синаи ушшоқи ту,

Моҳрухон, қандлабон, симсоқ [I, 2, 202].

Оинаи **оҳандиле** бояд, ки то захмаш кашад,
Захми оина набошад дархури оинадон [I, 5, ғ. 2013].

г) исми моддӣ + исми маънӣ: **авоннажод, бухурайрасифат, булбулнаво, ғунчасифат, шохнажод, намозкор, фоҳишаосор, мардранг, гулранг, моҳисифат, баҳрсифат, шакарчавоб, мачнуношик, шахдкалом, парвонаҷон, майранг, камоншакл, қандхӯ, шаккархо, сағтабъ, моҳхисол, дарёато, дарёсифат, дудранг, зансифат, чуғдсифат, хонадӯст, хуршедойин, хирсхӯ, туркхӯ, харбанда, хуршедфар, шабмисол, шабсифат, ойинаранг, ситезарӯй, мушкбӯ:**

Ишқ ту софу содаӣ, **баҳрсифат** кушодаӣ,
Чун-к дар он ҳамефитад хору хасе чӣ мешавад? [I, 1, 386).

Мардонаву **мардранг** бошед,
Гар дар раҳи ишқ марди коред [I, 1, 490).
Гар бонг наёяд зи фазо, бӯй биёед,
Дар дил назари **фоҳишаосор** надоред [I, 1, 446).

Гӯйи, ки ман шабу рӯз марди **намозкорам**,
Чун нест, ай бародар, гуфтори ту намозӣ [I, 3, 579).

Ў мезанад ин сиху ҳуши гов сӯйи юғ,
Эсӣ-т рафику ҳуши **харбанда** ба хар бар [I, 2, 19).

Ғунчасифат хеш зи гул даркашӣ,
Рав бикаш он хор, ба он лоиқӣ [I, 3, 548).

2. **Исм+сифат.** Дар қолаби калимасозии **исм+сифат** сифатҳои мураккаби тобеи зиёд ба вучуд оварда мешаванд. Ин яке аз қолабҳои сермахсули сифатсозӣ буда, дар заминаи гурӯҳҳои гуногуни маъноии исмҳо ва сифатҳо бо истифода аз ин қолаб ба вучуд оварда мешаванд.

а) исми моддӣ+сифат: **сарсабз, сармаст, сарсахт, сархуш, сарфурӯ, дилхуш, дилсиях, дилтанг, баҳрфарсо, дахонхушк, дахонталх, посуст, русапӣ, рӯталх, рӯйзард, симотурш, дилтунук, дастдароз, гардандароз, чашмсер, чашмхумор, чашмрӯшан, синарӯшан, синакабуд, синасиях, шакартуруш, чомапок, чомасиях, хонадағал;**

Дило **сарсахту посустӣ**, чунин бошанд дар мастӣ,
 Вале биштоб лангона, ки мебанданд дарвоза [I, 3, 140].
 Дунё набувад идам, ман зиштии ӯ дидам,
 Гулгуна ниҳад бар рӯ он **рӯсапи** зард [I, 3, 143].
 Ту марди **дилтунукӣ**, пеши он чигархорон,
 Агар равӣ, чу чигар банди шӯрбо-т кунанд [I, 1, 615].
 Раҳзанӣ он кас кунад, к-ӯ нашиносад раҳе,
Хонадағал ӯ бувад, гӯ, нашиносад чамол [I, 2, 226].

б) исми маънӣ + сифат: **сабӯҳмаст**, **соҳиббаланд**, **табсу**,
чисмфарсо:

Бори дили ман **сабӯҳмаст** аст,
 Воми шаби дурӣ мегузорад [I, 1, 474].
 Шаҳр ғалбер даме дон, ки шавад зеру забар,
 Дасти ғалберзанат суҳраи **соҳиббаланд** аст [I, 1, 291].
 Чаро ман хокию пастам? Азеро ошиқу мастам,
 Чаро ман ҷумла ҷон ҳастам зи ишқи **чисмфарсо**яш?! [I, 2, 147].

3. Исм+асоси ҳозираи феъл. Аз қолаби мазкур дар забони тоҷикӣ зиёд ба мушоҳида мерасад. Дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ аз ин гурӯҳ исмҳо зиёд истифода шудаанд. Онҳоро вобаста ба гурӯҳи маъноии калимаҳои таркибашон гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

а) исми маънӣ+асоси замони ҳозираи феъл. Дар қолаби калимасозии **исми маънӣ+асоси замони ҳозираи феъл** сохта шудани сифатҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Мавлоно аз ҳама бештар ба воситаи асоси замони ҳозираи феълҳои **параст**, **ҷӯ**, **гӯ**, **ангез**, **талаб**, **сӯз** ба мушоҳида мерасанд: **айшпараст**, **ишвапараст**, **нестпараст**, **ғампараст**, **суратпараст**, **айбҷӯ**, **бандаҷӯ**, **ивазҷӯ**, **зиёдаҷӯ**, **насибаҷӯ**, **сафраҷӯ**, **сулҳҷӯ**, **саодатҷӯ**, **чангҷӯ**, **тамошочӯ**, **таҷаллоҷӯ**, **фитначӯ**, **ишоратгӯ**, **ғайбгӯ**, **нуқтагӯ**, **ҳашарангез**, **макрангез**, **нишотангез**, **шодиангез**, **тарабангез**, **ҷонангез**, **хаётангез**, **бурҳонталаб**,

шуҳратталаб, хилватталаб, рахтсӯз, хирадсӯз, фироқсӯз, куфрсӯз, оламсӯз:

Агарам **ишвапарастӣ**, сари ҳар роҳ нишастӣ,

Шаби ман рӯз шудастӣ, зада роят ба саҳар бар [I, 2, 48].

Ҷумла гулҳо **сулҳчуву** хори бадхӯ **чангҷӯ**,

Хез ай Вомиқ, ту боре аҳди Азро тоза кун [I, 2, 622].

Як лаҳза **балонӯши** раҳи ишқи қадимем,

Як лаҳза **балегӯӣ** муноҷоти аластем [I, 2, 234].

Бад-ӯ гуфтам, ки ай дилбар, ҷӣ **макрангезу** айёри,

Барангезон яке макре хуш, ай айёр, пинҳонак [I, 2, 203].

Нест **шуҳратталабу** хусрави шоирбора,

К-аш ба байту ғазалу шеърӣ равон бифреба [I, 2, 403].

Агар бода хурӣ боре зи дасти дилбари мо хӯр,

Зи дасти ёри оташрӯӣ **оламсӯзи** зебо хӯр [I, 2, 10].

Дар баробари калимаҳои зикршуда, сифатҳои мураккаби тобеи зерин, ки дар ғазалиёти Мавлоно истифода шудаанд, дар қолаби калимасозии **исми маънӣ + асоси замони ҳозираи феъл** ташаккул ёфтаанд: айббин, ақлрабо, анбарбез, арбадакун, атобахш, бодпаймо, банданавоз, бимапӯш, бахтсоз, бандапарвар, вақтшинос, гирахкушо, гавҳарбор, гавҳарафшон, гумонбар, ғайббин, ғӯссакаш, ғамхор, ғамбардор, ғалатандоз, давопазир, дӯзахошом, душманкӯш, давосоз, захмазан, зуломотшикан, зинҳордех, зирехгузор, ёркӯш, ишқписанд, ишқбоф, ибирбез, куфрсӯз, қиссагузор, қосидкун, қазогардон, лаҳзаофарин, латофатбахш, мастибахш, мискинпарвар, маргандеш, макрангез, мулкситон, нозбин, одамикӯш, ошиқкӯш, ошиқнавоз, оромез, оқибатбин, олампарвар, оламсӯз, рӯзакушо, руҳбахш, сафшикан, сафрошикан, сармоябахш, сабабсоз, сирдех, сухангузор, суханчин, сабӯкаш, санъатнамой, тароназан, таронанӯш, тарабафзо, умрбахш, фотиҳахон, фалакнамой, фироқсӯз, худобин, хатокун, хоромез, хирадсӯз, хилватнишин, ҳаётангез, ҳаёландеш, ҳастибоф,

хастибаш, хастиафзо, хайратафзо, харффишон, чонрабо, чоноро, чонбоз, чаннатбахш, чонсупор, чонфизо, чоанафзо, чонпазир, чисмпардоз, шикоригир, шодиангез, шодишикан;

Дӯзахошомони чаннатбахш рӯзи растахез,

Ҳокиманду не дуо донанду на нафрин кунанд [I, 1, 498].

Дар димоғ андар бибофад хамри софӣ, то димоғ

Дарзамон берун кунад чуллоҳи **хастибофро** [I, 1, 116].

Орифоне, ки ниҳоданд дар он қулзуми нур,

Дамашон ҷумла зи нурест **зуломотшикан** [I, 2, 650].

Сурати дил суратҳоро шикаст.

Пардагиён **мулкситон** омаданд [I, 2, 676].

Ҳеҷ асал захр диҳад ё зи шакар сирка чаҳад?

Мағлата то чанд диҳӣ, ай **ғалатандози** меҳин! [I, 5, ғ. 2031].

б) исми моддӣ + асоси замони ҳозираи феъл: **абирафшон**, **ғалберзан**, **гардангез**, **дастандоз**, **дилфурӯз**, **дилрабо**, **захрпаймо**, **мардофарин**, **нақбзан**, **саркаш**, **суратсоз**, **суратгудоз**, **сураткаш**, **соғанишин**, **тирандоз**, **хоркаш**, **ҳалқарубо**, **шаҳбоз**, **мачлисоро** ва амсоли инҳо. Мисол:

Ҳама шодону **дастандозу** хандон,

Ҳама шоҳони ишқу тоҷдорон [I, 5, ғ. 2063].

Гар ҷоми сипеҳр **захрпаймост**,

Он дар лаби ошиқон чу ҳалвост [I, 5, ғ. 371].

Саркаш нашавам, ки akkaам ман,

Қонё бизиям, ки Маккаам ман [I, 3, 452].

Бикаш ту хори ҷафоҳо, аз он ки **хоркашӣ**,

Ба сабзаву гулу райҳону ёсамин кашадо [I, 1, 132].

4. Исм + асоси замони гузаштаи феъл. Яке аз қолабҳои маъмули ба вучуд овардани сифатҳои мураккаби тобӣ қолаби **исм+ асоси замони гузаштаи феъл** маҳсуб мешавад.

а) исми моддӣ + асоси замони гузаштаи феъл: **гилолуд, дудолуд, захролуд, хоколуд, хунолуд, побаст;**

Зи баҳри туст яке катраоби **хоколуд**,

Ки чон шудааст ба пеши ҷамоате бечон [I, 5, ғ. 2081].

Сокиё, дар нӯш овар шираи анқудро,

Дар сабуҳ овар сабук мастони **хоболудро** [I, 5, ғ. 134].

Даст кардӣ, дилбаро, дар хуни мо,

Чони мо з-ин даст **хунолуд** бод! [I, 1, 421].

Гар бедилу бедастам в-аз ишқи ту побастам,

Бас банд, ки бишкастам, оҳиста, ки сармастам [I, 5, ғ. 1446].

б) исми маънӣ+ асоси замони гузаштаи феъл: **нафсолуд, хоболуд, ғазаболуд, хашмолуд, паризод, хурзод.**

Аз духули ҳар ғаре афтодӣ дар кори ман,

Дур бодо васфи **нафсолудашон** аз ёри ман [I, 2, 630].

Манам қозии **хашмолуду** ҳарду хасм хушнуданд,

Ки ҷонон толиби чон асту чон ҷӯёи ҷонон аст [I, 5, ғ. 325].

Аз асл, ки **хурзод** бошем,

Шояд ки ҳамеша шод бошем [I, 5, ғ. 1551].

5. Исм+сифати феълии замони гузашта. Дар доираи қолаби мазкур низ сифатҳои мураккаби тобеъ зиёд сохта шудаанд ва дар ғазалиёти Мавлоно кам нестанд: **гилолуда, гуландуда, гумшуда, гӯшагашта, ғамрасида, ғамгазида, ғарқгашта, даҳнолуда, дилсӯхта, дилдода, дилхаста, думбурида, сафзада, саргашта, сарбаста, сарпӯшида, дилсӯхта, дилшуда, заркашида, ибратдида, имоншуда, кафбурида, кинахӯрда, лабшикаста, модармурда, миёнбаста, мотамзада, оташдида, паршикаста, побаста, пӯстканда, рангпарида, роҳёфта, ситамчашида, танхаста, тарабхӯрда, хашмкарда, хонаканда, хунчакида, хӯкарда, харифгашта, шаҳрронда.**

Ҷумла дарахтон **сафзада**, ҷомасияҳ **мотамзада**,

Бе баргу зору навҳагар з-он имтиҳон, з-он имтиҳон [I, 2, 508].

Дй бинавохт ёри ман бандаи **ғамрасидаро**,
Дод зи хеш чошнй чони **ситамчашидаро**.
Бин, ки чй дод мекунад бин, чй кушод мекунад?
Юсуфи ёд мекунад ошики **кафбуридаро**.
Чошнии чунуни ў хуштар ё фусуни ў,
Чунки нихуфталаб газад хастаи **ғамгазидаро**.
Ваъда диҳад ба ёри худ, гул диҳад аз канори худ,
Пур кунад аз хумори худ дидаи **хунчакидаро** [I, 1, 57].
Ин дили **шаҳрронда**, дар гили тира монда,
Нолакунон, ки ай Худо, ку хашаму табори ман [I, 2, 345].
Ҳар дона, ки печид, ҳама доми бало буд,
Сўйи ту **паришкастаю танхаста** паридем [I, 2, 315].

6. **Сифат + исм**: Дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ қолаби калимасозии **сифат + исм** яке аз қолабҳои сермахсул дар ба вучуд овардани сифатҳои мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Дар сифатҳои мураккаби тобеи дар ин қолаб сохташуда ҷузъи дуюм ҷузъи асосӣ буда, ҷузъи аввал ба он тобеъ мебошад. Дар ҳамин замина, сохтори семантикии калимаҳои мураккаби қолаби сифату исмро дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо карда, мавриди таҳлил қарор додан мумкин аст:

а) сифати аслӣ+исми моддӣ. Ин навъи қолаби калимасозӣ аслан хоси сифат мебошад. Мавлоно дар ғазалиёти худ аз сифатҳои дар ин қолаб сохташуда зиёд ба қор бурдааст. Қисми зиёди сифатҳои мураккаби тобеъ, ки дар қолаби калимасозии мазкур сохта шуда, дар ғазалиёти Мавлоно мавриди истифода қарор доранд, сифатҳое мебошанд, ки ҷузъи тобеи онҳоро сифатҳои аслии **хуш, пур** ташкил менамоянд: **хушқад, хушханда, хушписар, хушлиқо, хушдил, хушдоман, хушсувар, хушмағз, хушминқор, хушдахан, пурхун, пуроташ** ва монанди инҳо. Мисол:

Ғайри баҳори ҷаҳон ҳаст баҳоре ниҳон,

Мохруху **хушдахан**, бода бидех, сокиё! [I, 1, 166].

Ай **хушдиду хушдоман**, девона туй ё ман,

Даркаш кадахе бо ман, бигзор маломатро [I, 1, 83].

Дар ин бозор, ай Мачнун, чу мунбил гард тан **пурхун**,

Чу дар шохид тамаъ кардӣ, бирав, шамшери лоло хур [I, 2, 11].

Он чи об аст, к-аз ӯ ошики **пуроташу** бод,

Аз ҳавас ҳамчу замин хок шуду мафраш аз ӯ [I, 5, ғ. 2176].

Сифатҳои мураккаби навъи мазкурро дар забони тоҷикӣ аз рӯи маъно ва муносибати ба шахсу предмет дошташон ба гурӯҳҳои гуногуни маъноӣ тасниф намудан мумкин аст. семантикӣ чудо кардан мумкин аст:

А) сифатҳои баёнгари хислату хусусияти одамон: **гармрӯ, хубрӯ, покрӯ, ситезарӯй, турушрӯй (туршрӯй), накӯруй, фирӯзрух, мастлиқо, пинҳонлиқо, ширинҳад, ширинбӯса, ширинкор, ширинзақан, қавидаст, сабукдаст, сабукгӯш, сабукчисм, гаронгӯш, гарончисм, забардаст, хирасар, ваҳҳобсар, шефтасар, пухтакор, лоғартан, олиқад, латифқад, сахтқад, сахтқадам, гармпушт, марфуъгардан, дарозгардан, хастагулӯ, чавгонзулф, барахнапо, покчайб, баддил, солиммард, махмурсар, кажпӯз, кажандеша, жожшоир, сустзанах, хастачигар, хушклуб, хушкдимоғ, хушкдаҳон, нодираҷӯпон, нодирагунбад, навшароб, наварӯс, навгадо, навсабақ** ва амсоли инҳо. Мисол:

Дар чайби хок кардӣ арвоҳи **покчайбон**,

Сад карда дар гиребон чун суфиён муҳокиб [I, 1, 228].

Остони хирғаҳаш шуд қаҳрабони ошиқон,

Ошиқон, **лоғартани** худро чу барги қаҳ кунед [I, 1, 512].].

Сабукгӯшӣ, сабукчисмӣ, сабукҷонӣ башир омад,

Ки меғӯяд туро ҳар як: «Ало ё лайлу ло таҳзан» [I, 2, 547].

Бинишин, назора мекун, зи ҳураш канора мекун,

Ду ҳазор **хушклуб** бин ба канори ҳавзи Кавсар. [I, 2, 49].

Офтоб ар надихад тобишу нур,

Пас бад-ин **нодирагунбад** чӣ кунад [I, 2, 175].

Чӣ гунае ки маълум аст, калимаи **дил** яке аз калимаҳои сермаъно, серистеъмол ва сермахсул буда, ба сифати ҷузъи таркибӣ дар ташаккули калимаҳои зиёди сохтаю мураккаб ва таркибу ибораҳои рехтаю устувори забон иштирок менамояд. Дар ғазалиёти Мавлавӣ ба воситаи ин вожа калимаю ифодаҳои зиёд сохта шуда, як қисми онҳоро сифатҳои мураккаби тобеъ ташкил менамоянд:

Чархи азрақпӯши **равшандил**, ачаб,

Рӯзу шаб сармасту саргардони кист? [I, 5, ғ. 582].

Ошиқони дурдкашро дар даруна завқҳо,

Оқилони **тирадилро** дар дарун инкорҳо [I, 5, ғ. 132].

Ҳар ки бувад ошиқи худ, панҷ нишон дорад бад,

Сахтдилу сахтқадам, коҳилу бекору туруш [I, 2, 144].

Ай он ки **сустдил** шудаӣ дар тариқи ишқ,

Дар мо гурез зуд, ки мо дурчи оҳанем [1, с. 452].

Б) сифатҳои баёнгари хусусиятҳои хосси ашёву ҳодисаҳо: тардоман, тарангубин, некӯпар, вофирсуман, олишачар, болошачар, дарозқабо, кутаҳдум, тихирӯда, пурзар, пурбода, пурбод, пургухар, пурдил, пуроб, пургил, пурчин, пуршаҳд, пуршакар, пурмай, пурнамак, тихипаймона, сахткамон, нодирбода, ҳалимоб, гаронхор, торикғор, мурдарег ва ғайра:

З-обу гил ин дидаи ту **пургил** аст,

Пок кунаш дар назари поки ман [I, 3, 83].

В) сифатҳои ифодагари ранги ашё: **сияҳкоса**, **сияҳгилем**, **сияҳчурда**, **сияҳмуй**, **сияҳхирман**, **сапедмӯ**, **сурхқабо**, **азраққабо**, **зардрӯй**, **заъфаронсимо**, **сабзхинг**, **сабздӯлоб**.

Ба гирди деги ин дунё чу кафлез ар ҳамегардӣ.

Бурун рав, ай **сияҳкоса**, махур ғамрову ҳалво хӯр [I, 2, 11].

На кӯдакон ба қиёмат **сапедмӯ** хезанд,

Қиёмати ту **сияҳмӯй** кард пиронро [I, 2, 354].

Он **сурхқабое**, ки чу маҳ пор баромад,

Имсол дар ин хиркаи зангор баромад [I, 5, ғ. 639].

Бинех, ай **сабзхинги** ман, фарози осмонҳо сум,

Ки биншаст он маҳи зебо чу сад тангӣ шакар пешум [I, 2, 285].

б) **сифати асли+исми маънӣ**. Дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ аз сифатҳои асли ва исмҳои маънӣ сифатҳои зиёде ба вучуд оварда шудаанд, ки асосан, мафҳуми аломати исмҳои абстрактро ифода менамоянд. Сифатҳои ба ин васила сохташударо низ метавон ба навъҳои гуногун ҷудо намуд.

А) сифатҳои ифодагари хислату хусусияти одамон: **тираназар, ширинназар, ширинқазо, шириннафас, шириндам, ширинхӯ, нозукхӯ, тундхӯ, хушкеш, пурчафо, пуршӯриш, пуркин, пурхумор, пурфиғон, пурхулла, пурарбада, пурхурӯш, пуршӯр, пурзӯр, пурдард, пурғам, пургирех, пурвалвала, пурандеша, пурнур, пастзавқ, хушсалом, содаранг, аминшакл, зоҳидшакл, кажрафтор, каччавоб, фархунданом, сустгумон, хомтамаъ, кӯтахназар, қавибунёд, сабукрӯх, сабукҷон, сабукакл, гаронҷон, шодҷон, ташнаҷон, равшанҷон, бадбахт, беҳудасухун, бемазагуфтор, латифаркон, латиффармон, латифадо, покизаадо, ҳамӯшбурҳон, талхпаём, нақӯйин, ғарчафиреб, хушхисол, хушмазҳаб, хушлаҳча, хушафсона, хушқавл, хушовоз, хушкпаймон, сардмизоч, сардҷон, лангтахмин, хубъэтиқод, ростмиёод, бадахд, тангҳавсала, кӯхнаислом, зебоҳаракот;**

Ҷамъи шакаронро бин, дар мо нигаронро бин,

Ширинназаронро бин, ҳин, шарҳи шакар баргӯ [I, 3, 57].

Ай зоғи **беҳудасухун**, се моҳи дигар сабр кун,

То даррасад кӯрии ту иди ҷаҳон, иди ҷаҳон [I, 2, 509].

Ғар надид он **шодҷон** ин гулистонро шод чист,

Ғар на лутфи ӯ бувад, пас айшро бунёд чист? [I, 1, 279].

Бо ин ҳамаи ку қанди ту, ку аҳду ку савганди ту?

Чун бармешикан, ай ёри **хушкпаймони** ман [I, 2, 517].

Ай мутриби хушлахчаи шириндами ориф,
Ёрї деху баргӯ, ки чунин ёр кї дорад? [I, 1, 438].

Б) сифатҳои ифодагари хусусиятҳои хосси ашӯ: **кажшакл**, **кажбозї**, **дарозпахно**, **ширинфан**, **сардсайр**, **нодиргуҳар**, **нодираанко**, **нодираимон**, **дуранбор**, **ошкорсанъат**, **хушхабар**, **хушканор**, **хомушмазҳаб**, **навишк**, **чавонбахт**, **тирадиёр**.

Толибу матлубро, ошику маъшукро,
Ҳамчу гули **хушканор** вақти канорон расид [I, 1, 601].

Он бояд к-ӯ орад, ӯ ҷумла гуҳар борад,
Ё раб, ки чиҳо дорад он соқии **ширинфан**?! [I, 5, ғ. 1945].

Ту шарм надорї, ки туро ойина моем,
Ту ойинаи ноқиси **кажшакл** харида [I, 3, 3].

Пинҳон зи дидаҳову ҳама дидаҳо аз ўст,
Он **ошкорсанъати** пинҳонам орзуст! [I, 1, 253].

в) сифати нисбї+исми моддї. Дар қолаби мазкур сифатҳои мураккаби тобеъ камтар сохта мешаванд ва дар ғазалиёти Мавлоно ҳам кам ба мушоҳида мерасанд. Аксари сифатҳои мураккаберо, ки мо дар ғазалиёти шоир пайдо намудем, сифатҳои ифодагари хислату хусусияти одамон мебошанд: **лаълинкабо**, **лаълинлаб**, **чанбарипушт**, **сарвинқад**, **сангиндил**, **румирӯї**, **ахмарирӯ**, **озарирӯ**, **абхарирӯ**, **анбарирӯ**, **симинбар**, **симинзақан**, **симинъузор**, **укорисимо**, **пахлавишаҳ** ва ғайра.

Рӯзе, ки акси рӯїи ӯ ба рӯїи зарди ман фитад,
Моҳе шавам **румирухе**, гар зангии навбурдаам [I, 2, 238].
Ай шоҳиди **симинзақан** дардеҳ шаробе ҳамчу зар,
То синаҳо равшан шавад, афзун шавад нури назар [I, 2, 6].
Кӯдаке, **лаълинкабобе**, хушлиқое, шакаре,
Сарвқадде, чашмшӯхе, чобук, барҷастае [I, 3, 354].
Ба зери ҳар дарахте моҳрӯе,
Зиҳї хубон! Зиҳї **симинъузорон**! [I, 5, ғ. 2017].

Сад ҳазорон руҳи **румируйро**,

Дар миёни зангиён афкандай [I, 5, ғ. 2900].

7. Сифат+сифат. Дар қолаби мазкур якчанд сифати мураккаб пайдо намудем: **бадмаст, гандапир, гармсер, модааблаҳ, сияҳсапед, сардсер, хушайёр, эминобод.**

Гандапир аст ҷаҳон ҷодари нав пӯшида,

Аз бурун шеваву ғунҷу зи дарун расвой [I, 3, 511].

Ор бодо ҷаҳониёнро, ор,

Аз ду-се **модааблаҳи** тарро [I, 2, 106].

Ин ҷамоат зи оғоз на обӣ буданд,

Сардсер аст ҷаҳон, омаду як-як бифусурд [I, 1, 527].

Аз ҷашми **сияҳсапеди** пурхун,

К-аз ҷашм бувад забони хира [I, 3, 175].

8. Сифат + асоси замони ҳозираи феъл. Бо истифода аз сифатҳо ва асоси замони ҳозираи феълҳо сохта шудани сифатҳои мураккаби тобеъ низ то андозае дар ғазалиёти Мавлоно роиҷ буда, ҷунин ба назар мерасад, ки як қисми онҳоро ҳуди шоир сохтааст: **азрақпӯш, бадгӯ, бадандеш, бегунаҳкӯш, бечорапарвар, гаронфурӯш, гирдпеч, гармрав, ғаррапараст, ғалатбин, душворёб, душворхор, зиёдачӯ, кажбоз, кажнигар, қачбин, қачрав, кӯҳнадӯз, кӯҳнафурӯш, латифандеш, навомӯз, нафурӯш, нармрав, покбоз, пӯхтагӯ, пурхор, пурҷӯш, сабзпӯш, сияҳпӯш, софирав, сабукрав, турушрав, танҳорав, танҳохӯр, хиранигар, хирадав, хурдабин, хубандеш, хушгӯ, хушшунав, хушнини, хушгузор, ҳаромхӯр, ҳайронкун.**

Пеши ӯ рав, ай насими **нармав**,

Пеши ӯ биншин, ба рӯяш дарнигар [I, 2, 62].

Навбати **кӯҳнафурӯшон** даргузашт,

Нафурӯшонему ин бозори мост! [I, 1, 456].

Абри **турушрав**, ки ғамангез шуд,

Мужда ту доди-ш зи ризку матар [I, 2, 110].

Дар тариқат ду сад камин дорам,
Лек сад чашми **хурдабин** дорам [I, 2, 480].

Хуршед чу аз рӯи ту саргаштаву хира-ст,
Мо зарра, аҷаб нест, ки **хиранигар** оем [I, 2, 312].

9. Сифат+асоси замони гузаштаи феъл: наврасид ва навзод:

Имрӯз чунун **наврасид** аст,
Занчири ҳазор дил кушидаст [I, 5, ғ. 376].
Ҳар муханнас аз кучову нози маъшуқ аз кучо?
Тифлаки **навзодро** бо бодаи ҳамро чӣ кор? [I, 5, ғ. 1085].

10. Шумора+исм: дудона, дудил, дусар, дусадточ, нӯхчашм, нӯхтӯ, нимшаб, ниммаст, нимкор, нимдил, нимавазир, садтӯ, садрӯй, садзабон, садранг, садгун, садмарда, якдам, якранг, яккор, яктан, яксон, яксӯ, чорпар, чорчашм, ҳафттӯ, ҳазоронгун, ҳазорном, шашсӯ, шашгӯш, шашдарӣ, шашангушт ва монанди инҳо:

Зухра будам, моҳ шудам, чархи **дусадточ** шудам,
Юсуф будам, зи кунун Юсуфи зоянда шудам [I, 2, 255].
Чу сурони ту **нуҳчашм** аз барои интизори лаб,
Чу он лабро намебинӣ, дар он карда чӣ зорӣ ту? [I, 3, 53].
Ай ёр, агар некӯ кунӣ, иқболи худ **садтӯ** кунӣ,
Ту бу-к рӯ сӯ кунӣ, бошад, ки бо мо хӯ кунӣ [I, 3, 221].
Ошикии он санам в-он гаҳ тарси касе,
Якдаму якранг бош, ошику он гоҳ пеш [I, 5, ғ. 574].
Дар шашдарае фитод ошик,
Бишкан дари ҳабси **шашдариро** [I, 1, 121].

12. Чонишин+исм. Қолаби каммаҳсул аст: хамакора, худком, худсар:

Машав, ай дил, ту **дигаргун**, ки дили ёр бидонад,
Макун асрори ниҳонӣ, ки вай асрор бидонад [I, 5, ғ. 764].
Фитодӣ борҳо, дастат гирифтам,
Дигарбора бияфтӣ, ёд медор [I, 2, 22].

В-агар ту фитнаангезию **худком**,
Раҳо кун доду расме дигар андоз [I, 2, 120].

12. **Ҷонишин + асоси замони ҳозираи феъл: худхох, худбин, худгузин, хешбин, хешпараст, худпараст, ҳамабин**. Мисол:

Бар **хешпараст** ҳамчу хорем,
Бар дӯстпараст чун ҳарирем [I, 2, 365].
Аз худ тихӣ шудиву зи асрор пур шудӣ,
Зеро зи **худпарасту** зи инкор огаҳӣ [I, 1, 114].
Дар ман, ки туам, бингар, **худбин** шаву ҳамчин шав,
Ай нури зи сар то по, аз пой мағӯ в-аз сар [I, 3, 89].

13. **Сифати феълӣ+исм: бастапо, бастазабон, бастакамар, бубридапай, гумкардароҳ, кушодалаб, кушодапо, мурдарег, мурдадил, мурдаранг, ниҳуфталаб, парокандамағз, пояндаумр, пухтакор, шикастаахтар, шикастақалам, шикастақарн, шикастадил, шикастаохӯ, шикастапо, хастачигар, хастагулӯ, хуфтадил, хастадил, хуфташакл**.

Нанги олам шудан аз баҳри ту нанге набувад,
Бо дили **мурдадилон** ҳочати ҷанге набувад [I, 5, ғ. 797].
Беҳудаму масту **парокандамағз**,
Варна накӯ гӯям афсонаро [I, 2, 498].
Чу шер панҷа ниҳад бар **шикастаохӯи** хеш,
Ки, ай азиз, шикорам ҷӣ хуш бувад, ба Худо [I, 5, ғ. 219].
Чанд мани **шикастадил** навҳаи тан ба ҷон кунам?
Муъмини ишқам, ай санам, наъраи ишқ мезанам [I, 2, 421].
Ман ҳамушам, **хастагулӯ**, орифи гӯянда, бигӯ,
З-он ки ту Довуддамӣ, ман чу кӯҳам рафта зи ҷо [I, 1, 115].

14. **Зарф+хиссаҳои гуногуни нутқ**. Дар ин қолаб дар ғазалиёти Мавлоно сифатҳои мураккаби тобеъ камтар сохта шудаанд:

а) зарф+исм: **берунсӯ, дарунсӯ, зудзавол, зудсайр, зудсуд, тезнафъ, тезпо, тезгӯш, тезчашм, тезандеша, пешоҳанг, камтак**;

Рафт дайи рӯтуруш, кушта шуд он айшкӯш,

Умри ту бодо дароз, ай сумани **тезпо** [I, 2, 548].

Хидмати хос ниҳонӣ, **тезнафъу зудсуд**,

Чист пеши ҳазрат даргоҳи ин султони сиём [I, 5, ғ. 1602].

Ту раисию амирӣ, думу панди кас нагирӣ,

Санамо чӣ **зудсайрӣ**, ки зи сайрият харобам [I, 5, ғ. 1622].

Он саворони **тезандеша**,

Ҳама монанданд чун харон ба халоб [I, 1, 233].

Оҳ аз ин зиштон, ки маҳрӯ менамоянд аз ниқоб,

Аз **дарунсӯ** коҳтобу аз **бурунсӯ** моҳтоб [I, 1, 367].

б) зарф+асоси замони ҳозираи феъл: **бегоҳхез**, **бисёрғӯ**,
буруншав, **бурунчаҳ**, **бисёрхоҳ**, **дурбош**, **дурбин**, **дурандеш**, **дурандоз**,
зудгузар, **камандеш**, **камозор**, **камзан**, **камнамо**, **камгӯ**, **тезандеш**,
сахархез;

Ай хиради **дурбин**, сокии чун ҳур бин,

Бодаи Мансур бин, чону диле беқарор [I, 3, 267].

Чунон ки мадрасаи фикхро **буруншавхост**,

Бидон, ки мадрасаи ишқро қавонин аст [I, 3, 394].

Ай дамат Исо, дам аз дурӣ мазан,

Ман ғуломи он, ки **дурандеш** нест [I, 3, 432].

Кам сухан гӯему гар гӯем, кам кас пай барад,

Бода афзун кун, ки мо бо **камзанон** бархостем [I, 2, 324].

в) зарф+ асоси замони гузаштаи феъл: *пагоҳхост*, *кампаймуд*;

В-ар ту **пагоҳхостӣ**, паст ту чӣ чуствостӣ?

В-ар ту чу тир ростӣ, аз пайи каж бичастӣ [I, 3, 257].

Бодпаймо бодпаймоёни худро об деҳ!

Кӯре он ҳирс афзун чӯйи **кампаймудро** [I, 5, ғ. 134].

Аз рӯйи таркиби ҳиссаинутқӣ як гурӯҳ сифатҳои мураккаби тобееро мушоҳида намудем, ки дар дастуру воситаҳои таълимӣ доир ба онҳо ягон ишорае нашудааст. Аз рӯйи тартиби ҷорӣ онҳоро дар зер меорем.

15. Сифат+сифати феълӣ: гандамурда, бечорашуда, барахнашуда, комилшуда, навбурда, наврасида, пайвандкарда, поракарда, фонигашта.

Ай ошиқи **бечорашуда**, зор ба зар бар,

Гӯйи, ки назад марг туро, халқа ба дар бар [I, 2, 18].

Рӯзе, ки акси рӯйи ӯ ба рӯйи зарди ман фитад,

Моҳе шавам румирухе, гар зангии **навбурдаам** [I, 5, ғ. 1371].

Дошт маро чу чони х (в)ад, рафт зи ман гумони бад,

Бар китифам ниҳод ӯ хилъати **наврасидаро** [I, 1, 57].

16. Ҷонишин+сифати феълӣ: худкарда, худдида, худҳарида, туранчида;

Гуфт, ки ай низори ман, хаставу тарсгори ман,

Ман нафурӯшам аз карам бандаи **худҳаридаро** [I, 1, 57].

Маъзури худ дида, дар хеш **туранчида**,

Узри дигарон хоҳад аз боби хунармандон [I, 2, 562].

17. Феъл+исм: бурдбор:

Баҳор омад, баҳор омад, баҳори мушкбор омад,

Нигор омад, нигор омад, нигори **бурдбор** омад [I, 5, ғ. 569].

18. Сифати феъли+ асоси замони ҳозираи феъл: *пухтахор*;

Пухта хурад **пухтахор**, хом хурад ишқи ёр,

Хом манам, ай нигор, ки натавон пухтамаш [I, 2, 321].

19. Исм+зарф: балодур, сартез, сарнагун, сарфурӯ, сарзер, сарболо.

Мағӯ чунин, ту чӣ донӣ, **балодурест** ниҳон,

Худой донаду бас, к-ин боло чӣ суд кунад [I, 2, 642].

Май хӯрдам, май хӯрдам, дар шаҳрат мегардам,

Сартезам, сартезам, пурбодам, пурбодам [I, 3, 254].

Ғампарасте, ки туро бинаду шодӣ наунад,

Ҳама **сарзеру** сияҳкосаву саргардон бод!

Чунки **сарзер** шавад, тавба кунад бозояд,

Неку бад нек шавад, давлати ту султон бод! [I, 2, 705].

Ай ҳаваси ишқи ту карда ҷаҳонро забун,

Хираи ишқат чу ман ин фалаки **сарнагун**! [I, 3, 572].

20. Сифат+зарф: хушболо, нодираболо:

Аҷаб, он дилбари зебо кучо шуд?

Аҷаб, он сарви **хушболо** кучо шуд? [I, 1, 459].

Бар сари ғунҷаи баста, ки ниҳон меҳандад,

Сояи сарви хуши **нодираболо** ҷӣ хуш аст [I, 1, 292].

21. Сифати феълӣ+сифати феълӣ: шикастабаста, зиндакунанда;

Пайғоми дил аст ин ду-се ҳарф,

Бишнавад сухани **шикастабаста** [I, 3, 199].

Он чашму ҷароғи осмонро,

Он **зиндакунандаи** заминро [I, 2, 143].

2.3.3. Зарфҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Ҷалолиддини

Балхӣ

Зарфҳои мураккаби тобеъ зарфҳои мебошанд, ки дар заминаи ду калимаи мустақил ташаккул ёфта, яке аз онҳо ҷузъи асосӣ ва ҷузъи дигар ба он тобеъ мебошад. Дар ғазалиёти Мавлоно зарфҳои мураккаби тобеъ ҳале кам ба кор бурда шудаанд: **субҳдам, нимшаб**:

Субҳдаме ҳамчу субҳ пардаи зулмат дарид,

Нимшабе ногаҳон субҳи қиёмат дамид [I, 1, 521].

Ашкест, ки чашм афрӯхтӣ, сабре, ки хирман сӯхтӣ,

Ашкест, ки роҳ омӯхтӣ, дар **нимшаб** гумроҳ шуд [I, 3, 237].

Ҳамин тариқ, калимаҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Мавлоно ба таври васеъ истифода шуда, маъноҳои гуногуни лексикӣ ва грамматикӣ ифода менамоянд. Онҳо дар заминаи қолабҳои гуногун сохта шуда, ба гурӯҳҳои гуногуни маъноӣ тақсиф мешаванд. Қисми асосӣ ва аксари ин гурӯҳ калимаҳои мураккаби тобеи дар ғазалиёти

Чалолиддини Балхӣ истифодашударо исмҳо ва сифатҳо ташкил менамоянд. Ҳам исмҳо ва ҳам сифатҳои мураккаби тобеи дар ғазалиёти Мавлоно истифодашуда дар заминаи қолабҳои гуногуни калимасозӣ сохта шуда, аз рӯйи маъно ҳам ба гурӯҳҳои гуногун тасниф карда мешаванд. Аз рӯйи маъно ҳам калимаҳои мураккаби мансуби ин ду ҳиссаи нутқ гуногун мешаванд ва таркиби морфологии онҳо ҳам вобаста ба маънои худ гуногун мешавад. Зарфҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Мавлоно истифодаи маҳдуд дошта, ҳамагӣ чанд калима дар доираи нутқ пайдо карда шуду бас.

2.3.4. Калимаҳои мураккаби омехта дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ

Дар баробари калимаҳои мураккаби пайвасту тобеъ, калимаҳои мураккаби омехта ҳам дар забони тоҷикӣ зиёд мебошанд. Пайдоиши онҳо дар забонамон падидаи нав набуда, он дар забони тоҷикӣ ба чандин садсолаҳо қабл рафта мерасад. Мавҷудияти чунин гурӯҳи калимаҳои мураккаб дар осори гузаштагонамон далели ин гуфтаҳо мебошад.

Пасванду пешвандҳо ҳам дар шаклгирии исмҳои мураккаби омехта бевосита ё бавосита нақш доранду ҳам дар шинохти онҳо кумак менамоянд. Дар ғазалиёти Муҳаммад Чалолиддини Балхӣ ҳам ин гурӯҳ калимаҳо қорбаст шудаанд, вале дар муқоиса бо гурӯҳҳои дигар камтар аз худ хусусиятҳои гуногуни морфологӣ зоҳир менамоянд.

Пасванди **-а** дар забони тоҷикӣ яке аз пасвандҳои сермаҳсули калимасоз ба шумор рафта, дар ба вуҷуд овардани калимаҳои сохтаю мураккаб нақши муҳим дорад. Пасванди мазкур аз ҷумлаи пасвандҳое ба шумор меравад, ки бе восита дар ташаккули калимаҳои мураккаби омехта нақш дошта, дар аксари ҳолатҳо аз ибораҳои калимаҳои мураккабро дар шакли омехта ба вуҷуд меорад. Дар рафти таҳлилу

баррасии мавзуъ якчанд калимаи мураккаби омехтаи ба воситаи ин пасванд сохташудаеро пайдо намудем, ки як қисмашон исм мебошанд.

1. Исм+исм+пасванди-а: хуноба (хун+об+а):

Бигуфтামаш, ки ба **хуноба** чома чун шӯй?

Бигуфт: «Хун ҳама з-он сӯсту ман аз ин сӯям» [I, 3, 374].

2. Сифат+исм+пасванди-а: гармоба (гарм+об+а), хушкнона (хушк+нон+а), тарнона (тар+нон+а):

Зинда надидӣ, ки то мурда намояд туро,

Чанд кашӣ дар канор сурати **гармобаро?! [I, 1, 204].**

Мегашт гирди ҳавз ӯ, чун ташнагон дар чустучӯ,

Чун **хушкнона** ногаҳон дар ҳавзи мо **тарнона** шуд [I, 1, 368].

Гурӯҳи дигари калимаҳои мураккаби омехтае, ки дар ғазалиёти Мавлоно ба мушоҳида мерасанд, калимаҳои мебошанд, ки аломату хусусиятро аз ягон ҷиҳат ифода карда, ба гурӯҳи сифатҳо мансубанд:

1. Шумора+исм+пасванди-а: якмаҳа (як+моҳ+а), якдила (як+дил+а), яклахта, яксавора, дурӯза, серӯза, дугӯша, шашгӯша, нӯхсола, даҳдила, садсола, садмарда, ҳазорсола, ҳазоркора:

Ошиқи **садсолаам**, тавба кучо, ман кучо,

Тавбаи **садсоларо** ёр даршикаст дӯш [I, 2, 178].

Ҳамчу зар **яклахта** дар оташ биханд,

То бибинӣ бахти хандон, ай писар [I, 2, 61].

Суст макун зех, ки ман тири туам чорпар,

Рӯй магардон, ки ман **якдилаам**, не дусар [I, 2, 78].

Сирри **ҳазорсоларо** мастаму фош мекунам,

Хоҳ бибанд дидаро, хоҳ кушову хуш бубин! [I, 5, ғ. 1973].

2. Шумора+шумора+исм+пасванди -а: садҳазоронсола (сад+ҳазор +он+сол+а):

Дар шаби меъроҷ шоҳ аз беҳудӣ,

Садҳазоронсола рахро карда тай [I, 3, 548].

Якчанд калимаи мураккаби омехтаи дигаре, ки дар ғазалиёти Мавлоно ба кор бурда шудаанд, аломати амалу ҳаракатро ифода карда, ба гурӯҳи зарфҳо дохил мешаванд: **якбора (як+бор+а), дубора (ду+бор+а):**

Дили хунхораро **якбора** бистон,

Зи ғам садпора шуд, якпора бистон! [I, 2, 342].

Агар **дубора** кардӣ он карамро,

Яқин гаштӣ, ки дар такрор чун аст [I, 5, ғ. 1357].

Якчанд калимаи дигари мураккаби омехтаеро низ дар ғазалиёти Мавлоно пайдо намудаем, ки пасванди **-ак** дар ташаккули онҳо нақш дорад. Ин гурӯҳ калимаҳо аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ, асосан, ба исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо мансубанд.

Сифатҳои мураккаби омехтаи ба воситаи пасванди **-ак** сохташуда:

1. **Исм+сифат+пасванди -ак: сармастак (сар+маст+ак):**

Ман дӯш туро дидам дар хобу чунон бошад,

Бар чарх ҳамегаштӣ **сармастаку** хушҳолак [I, 5, ғ. 1316].

2. **Сифат+исм+пасванди-ак: пурбодак (пур+бод+ак), пуркинак (пур+кин+ак), хушҳолак (хуш+ҳол+ак):**

Аз аспаку аз зинак, **пурбодаку пуркинак,**

В-аз ғусса биёлуда, рав, «Кам тараку» бархон [I, 2, 563].

Ман дӯш туро дидам дар хобу чунон бошад,

Пурчарх ҳаме гаштӣ, сармастаку **хушҳолак** [I, 5, ғ. 1316].

Исмҳои мураккаби омехтаи ба воситаи пасванди **-ак** сохташуда:

1. **Исм + асоси замони ҳозираи феъл+пасванди –ак: рӯзгардак (рӯз+гард+ак):**

Рӯзгардак бар руҳи домод мебошад нишон,

Аз ҷамоли ӯ, ки номаш кард Рӯмӣ ниф-ниф [I, 2, 195].

2. **Зарф+сифат+пасванди -ак: кампирак (кам+пир+ак):**

Эй раҳо карда ту боғе аз пайи анчираке,

Хурро аз даст дода аз пайи **кампираке** [I, 5, ғ. 2776].

Бо пасванди **-ак** дар ғазалиёти Мавлоно танҳо як зарфи мураккаби омехта пайдо намудем, ки дар қолаби шумора+исм+пасванди **-ак** сохта шудааст: **дудастак** (ду+даст+ак):

Чунин мезан **дудастак** то саҳаргоҳ,

Ки дар рақс аст он дилдору дилхоҳ [I, 3, 163].

Пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** ҳам дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ дар ташаккули як гурӯҳ калимаҳои мураккаби омехта иштирок намудааст.

Исмҳои мураккаби омехтаи ба воситаи пасванди **-ӣ** сохташуда:

1. **Исм+исм+пасванди -ӣ**: **дурдонагӣ** (дур+дона+гӣ), **махсаворӣ** (мах+савор+ӣ), **рубаҳшонагӣ** (рӯбаҳ+шона+гӣ), **шаҳсаворӣ** (шаҳ+савор+ӣ), **чафокорӣ** (чафо+кор+ӣ):

Чу шери маст берун ҷаҳ, на аввал дону на охир,

Ки ояд нанг шеронро зи **рӯбаҳшонагӣ** кардан!...

Агар бошад шабе равшан, кучо бошад ба ҷойи рӯз?

В-агар бошад шабе тобон, кучо **дурдонагӣ** кардан [I, 3, 348].

Ки маҳ дарвеш бошад пеши хуршед,

Кунад бар ахтарон маҳ **шаҳсаворӣ** [I, 5, ғ. 2692].

2. **Исм+сифат+пасванди -ӣ**: **сарсабзӣ** (сар+саб+ӣ), **тандурустӣ** (тан+дуруст+ӣ),

Мо зи **сарсабзӣ** ба рӯйи зард чанд афтодаем,

Дар камини ғайб бас тир аст паррон аз камон [I, 5, ғ. 1940].

Касе к-ӯро бувад дар табъ сустӣ,

Нахоҳад ҳеҷ касро **тандурустӣ** (V, 191, ғ. 2659)

3. **Исм+асоси замони ҳозираи феъл+пасванди -ӣ**: **банданавозӣ**, **вафодорӣ**, **дилситонӣ**, **дилрабой**, **ишқбозӣ**, **пулодрабой**, **руҳбозӣ**, **расанбозӣ**, **рӯбоҳбозӣ**, **саргардонӣ**, **сухандорӣ**, **хоркашӣ**, **чораомӯзӣ**, **чонбозӣ**, **чонсупорӣ**, **чонбахшӣ**, **чаҳонгардӣ**, **шаккарнавардӣ**;

Ба ҷуз бо рӯйи хубат **ишқбозӣ**,

Ҳаром асту ҳаром асту ҳаром аст [I, 1, 479].

Дил нест кам аз оҳан, оҳан на ки медонад,
 Он санг, ки пайдо шуд **пӯлодрабоиро** [4, с. 76].
 Бирав, бидузд зи парвона хӯи **ҷонбозӣ**,
 Ки он туро ба сӯи нури шамъи дин кашадо!..
 Бикаш ту хори ҷафоҳо, аз он ки **хоркашӣ**,
 Ба сабзаву гулу райхону ёсамин кашадо!..
 Даҳон бибанду амин бош дар **сухандорӣ**,
 Ки шаҳ калиди хазина бари амин кашадо! [I, 3, 658].
 Гар ин Шамси Табрест, зихӣ **банданавозиҳо**,
 В-агар аз даври гардун аст, зихӣ даври зихӣ даврон [I, 2, 543].
 Дар роҳи **ҷонсупорӣ**, ҷонҳо туро шикоре,
 Оваҳ, к-аз ин шикорон то ҷони кист лоиқ [I, 5, ғ. 1310].

4. Сифат+исм+пасванди –ӣ: баддилӣ (бад+дил+ӣ), гаронҷонӣ (гарон+ҷон+ӣ), забардастӣ (забар+даст+ӣ), сангиндилӣ (санг+дил+ӣ):

Маро дар дил ҳаме ояд, ки ман дилро кунам қурбон,
 Набояд **баддилӣ** кардан, бибояд кардан ин фармон [I, 2, 543].
Гаронҷонӣ макун ай ёр, баргӯ,
 Аз он зулфу аз он рухсор баргӯ! [I, 5, ғ. 2187].
 Рафтӣ ту аз ин пастӣ, дар шодиву дар мастӣ,
 Он сӯи **забардастӣ** гар зеру забар рафтӣ [I, 5, ғ. 2565].
 Биё, ай Шамси Табрест, макун **сангиндилӣ** бо ман,
 Ки бо ту сангу луълӯро, намедонам, намедонам [I, 5, ғ. 1639].

5. Сифат+ асоси замони гузаштаи феъл+ пасванди -ӣ: хушбошӣ:

Не об наққошӣ кунад, не бод фаррошӣ кунад,
 Не боғ **хушбошӣ** кунад, не абри найсон нам занад [I, 5, ғ. 1019].

6. Сифати феълӣ+сифати феъли+ асоси замони ҳозираи феъл+пасванди -ӣ: шикастабастатозӣ (шикаста+баста+тоз+ӣ):

Шикастабастатозиҳо, барои ишқбозиҳо,
 Бигӯям ҳар чи ман гӯям, шаҳе дорам, ки бистонад [I, 1, 409].

Дар ғазалиёти Мавлоно як сифати мураккаби омехта пайдо намудем, ки ба воситаи пасванди -й дар қолаби шумора+исм+пасванди -й сохта шудааст: **шашдарӣ** (шаш+дар+й):

Дарҳо агар баста шавад, 3-ин хонақоҳи **шашдарӣ**,

Он моҳрӯ аз ломакон, сар даркунад дар равзанам (I, 5, ғ. 1383).

Зарфҳои мураккаби омехтаи ба воситаи пасванди -й (**гӣ**, **вӣ**) сохташуда.

1. **Шумора + исм + пасванди -й: дудастӣ** (ду+даст+й):

Агар ҳосид ду поятро бибӯсад,

Ба ботин мезанад ханчар **дудастӣ** (I, 3, 522).

2. **Шумора + исм + пасванди -а + пасванди -гӣ: якборагӣ** (як+бор+а+гӣ):

Соқии ҳаҷраш зада бар сӯхта **якборагӣ**,

Ақлу фаҳму шарму тақво донишу фарзонагӣ [I, 5, ғ. 2843].

Як гурӯҳи дигари калимаҳои мураккаби омехтае низ дар ғазалиёти Мавлоно ба мушоҳида мерасанд, ки вандҳои калимасоз ба воситаи калимаҳои мустақили таркибашон ба таркиби онҳо ворид шуда, ба таври ба восита дар ташаккули сохтор ва маънои ин гурӯҳ калимаҳои мураккаб иштирок менамоянд. Калимаҳои **ширафишор** (шир+а+гирифт+а), **хайратофарин** (хайрат+офар+ин), **пуктасухан** (пукт+а+сухан), **гуфторхом** (гуфт+ор+хом), **кухангашта** (кухан+гашт+а), **фурӯбаста** (фурӯ+баст+а), **рӯзагирифта** (рӯз+а+гирифт+а), ки дар мисраҳои зерин истифода шудаанд, аз ҳамин гурӯҳ калимаҳои мураккаби омехта мебошанд:

Мерасадам бодаи ту 3-осмон,

Миннати ҳар **ширафишорем** нест (I, 4, 101).

Хомуш куну хайрон нишин, хайрони **хайратофарин**,

Пуктасухан мардӣ, вале **гуфторхомат** мекунад (I, 4, 112).

Ай дарди **кухангашта**, бах-бах, ки шифо омад,

В-ай қуфли **фурӯбаста**, бигшо, ки калид омад.

Ай **рӯзагирифта**, ту аз моидаи боло

Рӯза бигушо хуш-хуш, к-он ғурраи ид омад (I, 4, 124).

Дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ баъзан калимаҳои мураккаби омехтаеро пайдо намудан мумкин аст, ки дар ягон сарчашма ва ё осори шоирону нависандагони дигар ба мушоҳида намерасанд. Онҳо танҳо дар таркиби ғазалиёти ин шоир вучуд дошта, калимаҳои офаридаи худӣ шоир мебошанд. Калимаҳои **бакадамрафта**, **даркатмиадамрафта**, **бахамрафта**, ки дар мисраъҳои зерини Мавлоно ба кор бурда шудаанд, аз ҳамин гурӯҳ калимаҳои офаридаи шоир мебошанд:

Ҷони **бакадамрафта**, **даркатмиадамрафта**,

Бо қадди **бахамрафта** дар хин ба миён ояд [I, 4, 123].

Охир шавам мусаллам аз оташи ту, ай ғам,

З-он кас, ки **ҷонфизой** ўро салам дарояд [I, 4, 143].

Субҳдаме ҳамчу субҳ пардаи зулмат дарид,

Нимашабе ногаҳон субҳи қиёмат дамид [I, 4, 145].

Ту аз кучову фишороти **бадгумон** зи кучо?

Ту мурғи **ҷорпарӣ**, то ба осмон паррӣ [I, 4, 45].

Ҳамин тариқ, калимаҳои мураккаби омехта дар захираи луғавии забони тоҷикӣ зиёд бошанд ҳам, дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ камтар ба мушоҳида мерасанд. Аксари калимаҳои мураккаби омехтаи дар ғазалиёти шоир истифодашуда гурӯҳи калимаҳое мебошанд, ки аз ибораҳои гуногун ба воситаи пасванди -а сохта шудаанд. Гурӯҳи дигари калимаҳои мураккаби омехтаи дар ғазалиёти Мавлоно истифодашуда ба воситаи пасванди -ак сохта шудаанд. Пасванди -ӣ (-гӣ) ҳам дар созмони калимаҳои мураккаби омехта нақш дошта, ҷузъи ёвари онҳоро ташкил менамояд. Як гурӯҳ калимаҳои мураккаби омехтаи якбора аз ибораҳои калимаҳои гуногун ба воситаи вандҳои калимасоз сохта шуда, гурӯҳи дигари онҳо калимаҳое мебошанд,

вандҳои калимасоз дар шаклгирии онҳо баъдтар ё пештар аз сохта шуданашон роҳ ёфтаанд.

2.4. Калимаҳои мураккаб ва таносуби онҳо бо роҳҳои калимасозӣ дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ

Тамоми калимаҳои мавҷудай таркиби луғавии забон, ки ба маъноӣ муайян далолат менамоянд, бо роҳе ё тарзу воситае сохта мешаванд ва ҳар як гурӯҳи сохтории калимаҳо вобаста ба хусусияту заминаи ташаккул ва таркиби фонетикӣю морфологиашон бо ягон роҳи калимасозӣ алоқаманд мебошанд ва дар заминаи ҳамон роҳи калимасозӣ сохта шудаанд, ҳатто калимаҳои сода ё решагӣ ҳам, ки аз миқдори муназзами на чандон зиёди овозҳои дар зерӣ таъсири зада бо ҳам алоқамандшуда таркиб ёфтаанд. Чуноне ки аз таҳлили қобилиятҳои калимасозии вандҳо дар боби гузашта маълум аст, калимаҳои сохта, асосан, аз калимаҳои решагӣ ба воситаи пасванду пешвандҳо сохта мешаванд ва маҳсули калимасозии морфологӣ мебошанд. Онҳо аз рӯйи қонуниятҳои морфологии ташаккули худашон ҳам ба калимасозии морфологӣ алоқаманд мебошанд. Айнан ба ҳамин монанд, калимаҳои мураккаб ҳам қоидаҳои ба худ хоси ташаккул дошта, дар заминаи воситаҳои муайяни забонӣ дар доираи қонуниятҳои қаблан маълумгардида бо роҳу усули муайяни калимасозӣ сохта мешаванд. Аз бобате ки калимаҳои мураккаб навъҳо ва қолабҳои гуногун доранд, роҳҳои ташаккули онҳо ҳам метавонанд гуногун шаванд.

2.4.1. Калимаҳои мураккаби пайваст ва роҳҳои сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Чӣ тавре ки дар фаслҳои гузашта ҳам ишора шуд, калимаҳои мураккаби пайваст аз ду калимаи мустақили баробархуқуқ гоҳо бо иловаи миёнвандҳо ва гоҳо бидуни онҳо сохта шуда, якчанд заминаи ташаккул ҳам доранд. Масалан, калимаҳои мураккаби **сер-сер, хуш-хуш, кажумаж** нишон медиҳанд, ки агар як гурӯҳ калимаҳои мураккаби пайвасти дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба воситаи миёнвандҳо сохта шуда бошанд, гурӯҳи дигари онҳо бевосита бо роҳи такрор сохта шуда, моҳиятан бо роҳҳои гуногуни калимасозӣ алоқаманд мебошанд. Мисол:

Дастӣ ӯ гирам, ба майдон андароям пойкӯб,

Мезанам з-он даст бо ӯ дасту пое **сер-сер** [I, 2, 41].

Ай рӯзагирифта ту аз мойидаи боло,

Рӯза бикушо **хуш-хуш**, к-он ғурраи ид омад [I, 5, ғ. 631].

Гуфт: «Нахустин ту ҳадасро бидон,

Кажмажу маклуб набояд дуъо» [I, 2, 534].

Гуфт: «Нахустин ту ҳадасро бидон,

Кажмажу маклуб набояд дуъо» [I, 2, 534].

Вобаста ба заминаи ташаккулашон калимаҳои мураккаби пайвасти дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ истифодашударо метавон ба ду гурӯҳ тасниф намуд:

1 Калимаҳои мураккаби пайвасте, ки бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ сохта шудаанд.

2. Калимаҳои мураккаби пайвасте, ки бо роҳи калимасозии такрор сохта шудаанд.

Калимаҳои мураккаби пайвасте, ки бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ сохта шудаанд, гурӯҳи калимасозе мебошанд, ки, асосан, дар заминаи таркибҳо – бо роҳи афтидани зада аз ҷузъи аввал

ва ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани онҳо сохта шуда, дар ғазалиёти шоир зиёд ба мушоҳида мерасанд. Намунаи чунин гурӯҳ калимаҳое, ки дар таркиби мисраъҳои ғазалиёти Мавлоно ба мушоҳида мерасанд, калимаҳои **нӯшонӯш**, **чӯшочӯш**, **печопеч**, **кашокаш** мебошанд, ки таркиби онҳо заминаи феълӣ дошта, заминаи ибтидоии ташаккули онҳо аз таркибҳои бо асосҳои феълҳо асосёфтаи **нӯшу нӯш**, **чӯшу чӯш**, **печу печ**, **кашу** кам маншаъ мегирад. Дар марҳилаҳои гуногун пайвандаки **-у** дар тартиби ин навъ таркибҳо ба овози **-о-** табдил ёфта, баъдан ҳуди таркибҳо ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтаанд. Мисол:

Ай зи **нӯшонӯши** базмат ҳушҳо беҳуш бод!

В-ай зи **чӯшочӯши** ишқат ақл бе дастор бод! [I, 1, 509].

Суманро гуфт нилуфар, ки **печопечи** ман бингар,

Чаманро гуфт ушқуфа, ки фазли Кирдгор омад [I, 1, 402].

Аз дасти **кашокаш** ман в-аз дасти пуроташ ман,

Мегардаму менолам чун чанбараи гардун [I, 5, ғ. 1878].

Раванди ба калимаҳои мураккаби пайваст табдил ёфтани таркибҳо дар забон тобеи дастгоҳи гуфтор буда, алоқамандона бо он ин амал воқеъ мешавад. Агар ҳангоми ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани таркибҳо дар дастгоҳи нутқ зарурати суфта ва сода кардани он пеш ояд, пайвандаки **-у** ба овози **о** табдил ёфта, дар шакли талаффузии **-о-** вазифаи миёнвандии худро иҷро менамоянд. Вале агар ҳангоми ба калимаи мураккаб табдил ёфтани чунин таркибҳо шакли суфтаи онҳо ба вуҷуд ояд, пайвандаки пазкур хусусияти овозии худро нигоҳ дошта тағйир намеёбад ва дар ҳама шакли аслиаш вазифаи миёнвандии худро дар таркиби калимаи мураккаб иҷро менамояд. Айнан воқеияти гуфтаҳои болоро метавон дар мисолҳои дар боло овардашуда ва дар мисолҳои зерин метавон ба ҳуҷҷаи мушоҳида кард. Агар дар мисолҳои дар боло овардашуда аз рӯйи зарурат пайвандаки **-у** дар таркиби калимаҳои мураккаб ба миёнванди **-о-** табдил шуда бошад, дар

калимаҳои мураккаби пайвасти **гуфтугӯй, чустучӯ, доругир** он бе тағйир боқӣ монда, дар вазифаи миёнванд ҳам хусусияти худро нигоҳ доштааст. Ёдовар шудан бамаврид аст, ки калимаҳои мураккаби мазкур дар заминаи таркибҳои **гуфту гӯй, чусту чӯ, дору гир** ташаккул ёфта, ҳамчун калимаи мураккаб дар истеъмоланд:

Худ ёст ҷумла толибу мо ҳамчу сояҳо,

Ай **гуфтугӯйи** мо, ҳамагӣ **гуфтугӯйи** дӯст [I, 5, ғ. 442].

Ман дасту по андохтам в-аз **чустучӯ** пардохтам,

Эй мурда **чустучӯи** ман, дар пеши **чустучӯи** ӯ [I, 5, ғ. 2130].

Дар дили ман **доругир**, ҳаст дусад шоҳу мир,

Ин дили пурғулғула маҷлису айвони кист? [I, 5, ғ. 467].

Гурӯҳи дигари калимаҳои мураккаби пайвасте, ки дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ ба таври васеъ истифода шудаанд, калимаҳои мураккаби пайвасти такрор мебошанд. Калимаҳои мураккаби пайвасти такрор замина ва тарзу воситаи ташаккули худ ба калимасозии такрор алоқаманд буда, бевосита дар доираи қонуниятҳои ин роҳи калимасозӣ ба вуҷуд оварда шудаанд. Калимаҳои мураккаби бо ин роҳ сохташуда дар ғазалиёти шоир зиёд буда, аз рӯйи маъно ва мансубияташон ҳиссаҳои нутқ ҳам гуногун мешаванд. Онҳо аз рӯйи мансубияташон исм, сифат ва зарф мешаванд. Исмҳои мураккаби пайвасти такрор, аксаран калимаҳои тақлидӣ мебошанд ё калимасозе мебошанд, ки аз асосҳои феълҳо сохта шудаанд. Мисол: гӯр-гӯр, ҳой-ҳой, нӯш-нӯш, чӯш-чӯш:

Он сабадкаш мекашад он луқмаҳоро тун ба тун,

Медавонад мурдакаш мар шоҳидатро **гӯр-гӯр** [I, 2, 45].

Нӯш-нӯши мастиён бар арш рафт,

То гарав шуд зухдро сачҷодае [I, 5, ғ. 2923].

Пасту боло ишқ пур шуд ҳамчу баҳр,

Чашма-чашма, **чӯш-чӯши** сармадӣ [I, 5, ғ. 2907].

Лаб бибанд, эро ба гардун мерасад,

Бе забон **хай-хойи** дил, **хай-хойи** дил! [I, 3, 234].

Сифатҳои мураккаби пайвасте, ки бо роҳи калимасозии такрор сохта мешаванд, дар ғазалиёти шоир аз такрори дукарратии исмҳо ва сифатҳо сохта шудаанд. Мисол: **гирах-гирах, гуна-гуна, ранг-ранг**:

Гунча **гирах-гирах** шуду лутфат гирахкушост,

Аз ту шукуфта гардаду бар ту кунад нисор [I, 2, 75]. Ба ман нигар,
ба ду рухсори заъфаронии ман,

Ба **гуна-гуна** аломоти онҷаҳонии ман [I, 5, ғ. 2077].

Ин руҳи **ранг-ранги** ман ҳар нафасе чӣ мешавад?

Беҳавасӣ макун, бубин, к-аз ҳавасе чӣ мешавад? [I, 5, ғ. 567].

Зарфҳои мураккаби пайваст дар ғазалиёти Мавлоно хеле зиёд мебошанд. Онҳо бо роҳи калимасозии такрор аз калимаҳои мансуби исмҳо, сифатҳо ва шумораҳо, зарфҳо сохта шуда, аз ҷиҳати морфологӣ дар муқоиса бо дигар ҳиссаҳои нутқ, аз ҳисоби дигар ҳиссаҳои нутқ имкони бештари ташаккул доранд. Мисол: **қатор-қатор, даста-даста, як-як, ду-ду, паст-паст, нарм-наrm**:

Бикаш, бикаш, ки чи хуш мекашӣ, биёр, биёр

Ҳазиматони раҳи ишкро **қатор-қатор**.

Даста-даста ҷомҳои гозурон аз қор монд,

То падид ояд, ки гозур ихтиёр аст, ихтиёр! [I, 2, 534].

Гарчи маст афтода будам аз шароб,

Гашт **як-як** муй бар ман дидавар [I, 3, 234].

Ду-ду бӯие мерасад аз арши ғайб,

Ай ниҳонон, сӯйи бӯйи он паред [I, 1, 418].

Ҷош шуд он роз, ки дар нимшаб,

Зери забон гуфта будам **паст-паст** [I, 3, 556].

Бод мезад **наrm-наrm** бар қанори зулфи ӯ,

Бӯйи мушқу бӯйи анбар мерасид аз ҳар шикан [I, 2, 398].

2.4.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ ва роҳҳои сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Калимаҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ хеле зиёд истифода шуда, гурӯҳи аз ҳама зиёд истифодашудаи калимаҳои мураккабро ташкил менамоянд. Ин навъи калимаҳо роҳу усулҳои махсуси ташаккули худро дошта, аз рӯйи замина ва тарзу воситаи ташаккули худ ба калимасозии лексикӣ синтаксисӣ алоқаманд мебошанд. Калимаҳои мураккаби тобеи **соҳибназар, саркаш, сархуш, якдигар, шакархона, дурдона, фаррухрух, дарёдил**, ки дар мисраҳои зерини ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ истифода шудаанд, бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ аз ибораҳои **соҳиби назар, сар кашидан, сари хуш, яке дигар (-ро), хонаи шакар, донани дур, руҳи фаррух, дили (чун) дарё** ба вучуд омадаанд:

Бо моҳ, ки ҳамхӯем, то рӯз сухан гӯем,

К-ай мӯниси муштоқон, **соҳибназарӣ** имшаб [I, 4, 55].

Саркашему **сархуш**ему **якдигар**ро мекашем,

Ин вучуди мо ҳамеша ҷозиби асрор бод! [I, 4, 133].

Пеш каш он шоҳи **шакархона**ро,

Он гуҳари равшани **дурдона**ро.

Он шаҳи **фаррухруҳи** бемисро,

Он маҳи **дарёдили** ҷононаро [I, 4, 54].

Қисми зиёди калимаҳои мураккаби тобее, ки бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ сохта шуда, дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ истифода шудаанд, аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ исм мебошанд. Барои мисол, калимаҳои **шоҳаншах, соҳибқирон, соҳибкулах**, ки аз рӯйи мансубияти ҳиссаинутқӣ ба гурӯҳи исмҳо дохил мешаванд, таърихан аз ибораҳои **шоҳи шаҳон, соҳиби қирон, соҳиби кулах, соҳиби ливо** маҳз бо роҳи калимасозии лексикӣ

синтаксисӣ ба вучуд оварда шуда, ба ин мисолҳо монанд калимаҳои зиёдеро дар ғазалиёти шоир пайдо намудан мумкин аст. Мисол:

Бад-ин ҳар ки ӯ мар ошиқону содиқонро банда шуд,
Хусраву **шоҳаншаху соҳибқирон** аст, ай писар [I, 2, 110].
Хуршед зи ту гашта, **соҳибкулаҳи** гардун
В-аз баҳшиши ту дида, ин моҳи само моҳе [I, 3, 343].
Агар лашкари ғам сиёҳӣ дарорад,
Ту хуршеди размию **соҳибливай** [I, 3, 688].

Гурӯҳи дигари калимаҳои мураккаби тобеъ, ки дар ғазалиёти шоир истифода шуда, таърихан бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ дар заминаи ибораҳо ба вучуд омадаанд, калимаҳои мебошанд, ки аломату хусусиятро ифода карда ба гурӯҳи сифатҳо мансубанд. Дар шакли ибора барқарор намудани онҳо имрӯз ҳам имконпазир буда, заминаи синтаксисӣ доштани онҳо бараъло маълум аст. Қисми зиёди чунин гурӯҳи сифатҳои мураккаб дар заминаи ибораҳои хусусияти ташбеҳидошта ва як қисми дигари онҳо дар заминаи ибораҳои изофӣ ба вучуд меоянд. Масалан, агар сифатҳои мураккаби тобеи **лаъллаб, симбар, моҳрух, қандлаб, симсоқ, оҳандил** таърихан дар заминаи ибораҳои **лаби чун лаъл, бари чун сим, руҳи чун моҳ, лаби чун қанд, соқи чун сим, дили чун оҳан** ба вучуд омада бошанд, сифатҳои мураккаби тобеи, **фоҳишаосор, сарсаҳт, посусти** дар заминаи ибораҳои изофӣ **осори фоҳиша, сари саҳт, пойи сусти** ба вучуд омада, дар байни маъноҳои калимаҳои мазкур ва иборасе, ки дар заминаи онҳо ба вучуд омадаанд, робитаи устувор ва қавии мантиқӣ ва маъноӣ мавҷуд аст. Мисол:

Дур ҳадя диҳад чашм чунон **лаъллаберо**,
Рух зар занад аз баҳри чунин **симбареро** [I, 1, 89).
Дар тутуқи синаи ушшоқи ту,
Моҳрухон, қандлабон, симсоқ [I, 2, 202].
Оинаи **оҳандиле** бояд, ки то захмаш кашад,

Заҳми оина набошад дархури оинадон [I, 5, ғ. 2013].

Ғар бонг наёяд зи фазо, бӯй биёед,

Дар дил назари **фоҳишаосор** надоред [I, 1, 446].

Дило **сарсахту посустӣ**, чунин бошанд дар мастӣ,

Вале биштоб лангона, ки мебанданд дарвоза [I, 3, 140].

Сифатҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ хеле зиёд мебошанд. Як қисми асосии онҳоро сифатҳои мураккабе ташкил менамоянд, ки бевосита дар заминаи ибораҳои изофӣ ба вучуд омадаанд. Як қисми ин гуна сифатҳоро исм ташкил намояд ҳам, хусусияти аломатифодакунии онҳо бештар буда, аз ҳамин нуктаи назар онҳоро сифат ҳисобидан мумкин аст. Масалан, сифатҳои **душмандор**, **сабукгӯш**, **сабукчисм**, **хушклуб**, ки дар ғазалиёти Мавлоно ба кор бурда шуда, таърихан бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ аз ибораҳои **душман доштан**, **гӯши сабук**, **чисми сабук**, **лаби хушк** ба вучуд омада, дар байни ин сифатҳои мураккаб ва ибораҳои мазкур робитаи устувори маъноӣ мавҷуд аст. Мисол:

Агарчи душмани мо чон надорад,

Бисӯзон чони **душмандори** моро! [I, 4, 39].

Остони хирғаҳаш шуд қаҳрабон ошиқон,

Ошиқон, лоғартани худро чу барги қаҳ кунед [I, 1, 512].

Сабукгӯшӣ, **сабукчисмӣ**, сабукҷонӣ башир омад,

Ки меғӯяд туро ҳар як: «Ало ё лайлу ло таҳзан» [I, 2, 547].

Бинишин, назора мекун, зи ҳураш канора мекун,

Ду ҳазор **хушклуб** бин ба канори ҳавзи Кавсар. [I, 2, 49].

Як гурӯҳи сифатҳои мураккаби тобеи дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ истифодашударо сифатҳои ташкил менамоянд, ки бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ аз ибораҳои қолаби ҳамроҳӣ ба вучуд оварда шудаанд. Як ҷузъи аксари ин гурӯҳ сифатҳоро феъл ташкил медиҳад. Масалан, сифатҳои мураккаби **хирқадӯз**, **ғанҷандӯз**, **ранҷандӯз**, **шақосиришта** аз ҳамин гурӯҳ сифатҳо

буда, бо усули калимасозии лексикую синтаксисӣ аз ибораҳои **хирка** **дӯхтан**, **ганҷ андӯхтан**, **ранҷ андӯхтан**, **шако сириштан** ба вучуд оварда шуда, сабаби феъл будани як ҷузъи онҳо ҳам дар заминаи ибораҳои феълӣ шакл гирифтани ин гурӯҳ сифатҳо мебошад. Мисол:

Мадӯзон хиркаи моро, мадаррон,

Нашояд шайхи **хиркадӯз** моро.

Ҳама кас бар адӯ пирӯз хоҳад,

Ҷамоли он адӯ пирӯз моро.

Ҳама кас баҳти **ганҷандӯз** хоҳад,

Валекин ишқи **ранҷандӯз** моро [I, 4, 39].

Деви **шақосиришта** аз лутфи ту фиришта,

Туғрои ту набишта мар мулкати сафоро [I, 4, 45].

Дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ як гурӯҳ калимаҳои мураккабро мушоҳида кардан мумкин аст, ки зоҳиран, калимаҳои якбора шаклгирифта буда, бо нигоҳ доштани маъно ва робитаи мантиқии калимаҳои таркиби онҳо бо якдигар дар шакли ибораи ҷудогона барқарор кардани онҳо номумкин мебошад. Маъмулан, онҳо на бо роҳи калимасозии лексикую синтаксисӣ, балки бо роҳи калимасозии мураккаб ё калимасозии синтаксисию морфологӣ сохта шудаанд. Калимаҳои **сероб**, **чигарсоза**, **дахҷаҳор**, **танпарастӣ**, **саргардон** аз ҷумлаи ҳамин гурӯҳ калимаҳо буда, якбора сохта шудаанд:

Агарчи Хизр **сероби** ҳаёт аст,

Ба лаълат орзуманди азим аст [I, 4, 45].

Роз ниҳон дору хамуш в-ар хамушӣ талх бувад,

Он чи чигарсӯз бувад, боз **чигарсоза** шавад [I, 4, 113].

Роҳ диҳед ёрро, он маҳи **дахҷаҳорро**,

К-аз руҳи нурбахши ӯ нур нисор мерасад [I, 4, 114].

Чӣ донанд мулки дилро **танпарастон**,

Ғадоён табъи султонон чӣ донанд [I, 4, 128].

Ғампарасте, ки туро бинаду шодӣ накунад,
Ҳама сарзеру сияҳкосаву **саргардон** бод [I, 4, 136].

2.4.3. Калимаҳои мураккаби омехта ва роҳҳои сохта шудани онҳо дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ

Калимаҳои мураккаби омехта низ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ мавқеи муайяни корбаст дошта, то андозае зиёд ҳам бошад, ба мушоҳида мерасанд. Онҳо аз ҷиҳати морфологӣ ҳам таркиби омехта дошта, дар заминаи камаш ду морфемаи мустақил ва як ё якчанд морфемаи ёвари калимасоз сохта мешаванд. Ин гуногунии таркиби морфологии калимаҳои мураккаби омехта нишон медиҳад, ки онҳо на бо як роҳи калимасозӣ балкӣ бо якчанд роҳ сохта мешаванд. Аксари калимаҳои мураккаби омехта аввал дар шакли ибора вучуд дошта, ба воситаи вандҳои калимасоз аз онҳо калимаҳои мураккабе сохта мешаванд, ки сохтори морфологии омехта доранд. Гурӯҳи мазкури калимаҳои мураккаб ба таври ҳамзамон ё дар марҳилаҳои муайян бо ду роҳи калимасозӣ сохта мешаванд. Чунончи, заминаи ибтидоии ташаккули калимаҳои мураккаби омехтаи **дудастӣ, харбанда, якборагӣ, куҳангашта, фурубаства, рӯзагирифта** ибораю таркибҳои ду даст, як бор, банди хар, фуру баст (-ан), куҳна гашт (-ан), рӯза гирифт (-ан) буда, ба воситаи пасвандҳои калимасозӣ -ӣ (-гӣ), -а ё бо роҳи дигар ба калимаҳои мураккаб гузаштаанд, ки таркиби морфологии омехта доранд ҳам калимасозии морфологӣ ва ҳам калимасозии лексикӣ синтаксисӣ дар шаклگیریи онҳо нақш доранд. Мисол:

Агар ҳосид ду поятро бибӯсад,

Ба ботин мезанад ханҷар **дудастӣ** [I, 3, 522].

Чу хар надораму **харбанда** нестам, ай ҷон,

Ман аз кучо, ғами полону кӯдбон зи кучо? [I, 4, 45].

Соқии ҳаҷраш зада бар сӯхта **якборагӣ**,

Ақлу фаҳму шарму тақво донишу фарзонагӣ [I, 5, ғ. 2843].

Ай дарди **кухангашта**, бах-бах, ки шифо омад,

В-ай қуфли **фурӯбаста**, бигшо, ки калид омад.

Ай **рӯзагирифта**, ту аз моидаи боло

Рӯза бигушо хуш-хуш, к-он ғурраи ид омад [I, 4, 124].

Калимаҳои мураккаби омехтае, ки бо роҳи омехтаи калимасозӣ сохта шудаанд, дар ғазалиёти Чалолиддини Балхӣ зиёд истифода шудаанд. Онҳоро вобаста ба он ки роҳҳои калимасозӣ ба таври ҳамзамон дар созмони ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб иштирок менамоянд ё дар марҳилаҳои гуногун, ба ду гурӯҳ чудо намудан мумкин аст:

1) Калимаҳои мураккаби омехтае, ки дар як даври замон бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ ва калимасозии морфологӣ сохта шудаанд.

2) Калимаҳои мураккаби омехтае, ки дар ташаккули онҳо аввал калимасозии морфологӣ ё калимасозии лексикӣ синтаксисӣ иштирок менамояду баъдан роҳи калимасозие, ки дар марҳилаи аввал иштирок надошт, дар як даври замон бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ ва калимасозии морфологӣ сохта шудаанд.

Калимаҳои мураккаби омехтаи гурӯҳи якум гурӯҳи калимасозе мебошанд, ки бевосита аз таркибу ибораҳо ба воситаи вандҳои ёвари калимасоз сохта мешаванд. Бидуни пасванд ё миёнованд онҳо дар шакли калимаи мураккаб вучуд дошта наметавонанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои мураккаб калимаҳои **садсола**, **яклахта**, **якдила**, **ҳазорсола** дохил шуда маҳз ба воситаи пасванди **-а** аз ибораҳои **сад сол**, **як лахт**, **як дил**, **ҳазор сол** сохта шуда, бидуни пасванди мазкур дар шакли калимаҳои мураккаб тасаввур кардани онҳо ғайри имкон аст. Дар шаклгирии онҳо ба таври ҳамзамон ҳам калимасозии морфологӣ ва ҳам калимасозии лексикӣ синтаксисӣ иштирок намудаанд. Мисол:

Ошиқи **садсолаам**, тавба кучо, ман кучо,

Тавбаи садсоларо ёр даршикаст дӯш [I, 2, 178].

Ҳамчу зар **яклахта** дар оташ биханд,

То бибинӣ бахти хандон, ай писар [I, 2, 61].

Суст макун зех, ки ман тири туам чорпар,

Рӯй магардон, ки ман **якдилаам**, не дусар [I, 2, 78].

Сирри **ҳазорсоларо** мастаму фош мекунам,

Хоҳ бибанд дидаро, хоҳ кушову хуш бубин! [I, 5, ғ. 1973].

Ба гурӯҳи дуҷуи калимаҳои мураккаби омехта калимасозие дохил мешаванд, ки ибтидо бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ ё калимасозии мураккаб сохта шудаанд, дар шакли калимаҳои мураккаб вучуд доранд. Дар ҳолати зарурат аз онҳо ба воситаи пешванду пасвандҳо калимаҳои ифодакунандаи маъноҳои нав ба вучуд оварда мешаванд. Дар ин ҳолат дар созмони ин гурӯҳ калимаҳои мураккаб аввал калимасозии лексикӣ синтаксисӣ ё калимасозии мураккаб иштирок намуда, баъдан бо роҳи калимасозии морфологӣ аз онҳо калимаҳои нав бу вучуд оварда мешавад. Масалан, калимаҳои **дурдонагӣ, шахсаворӣ, забардастӣ, сангиндилӣ** аввал дар шакли калимаҳои мураккаби ҷудогона – **дурдона, шахсавор, забардаст, сангиндил** бо роҳи калимасозии лексикӣ синтаксисӣ ба вучуд омада, баъдан бо роҳи калимасозии морфологӣ – ба воситаи пасванди **-ӣ (-гӣ)**, аз онҳо калимаҳои мураккаби омехта ба вучуд оварда шудааст

Агар бошад шабе равшан, кучо бошад ба ҷойи рӯз?

В-агар бошад шабе тобон, кучо **дурдонагӣ** кардан [I, 3, 348].

Ки маҳ дарвеш бошад пеши хуршед,

Кунад бар ахтарон маҳ **шахсаворӣ** [I, 5, ғ. 2692].

Рафтӣ ту аз ин пастӣ, дар шодиву дар мастӣ,

Он сӯйи **забардастӣ** гар зеру забар рафтӣ [I, 5, ғ. 2565]. Биё,
ай Шамси Табрезӣ, макун **сангиндилӣ** бо ман,

Ки бо ту сангу луълуъро, намедонам, намедонам [I, 5, ғ. 1639].

Дар мавриди дигар калимаҳои мураккаби омехтаеро дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки морфемаҳои ёвари калимасоз дар таркиби онҳо ба воситаи калимаҳои сохтаи таркибашон ворид шудаанд. Дар калимаҳои **ширафишор**, **пуктасухан**, **гуфторхом** морфемаҳои калимасозии **-а**, **-ор** ба воситаи калимаҳои **шира**, **пукта**, **гуфтор** ба таркиби онҳо роҳ ёфта, то шакл гирифтани калимаҳои мураккаби мазкур пасвандҳои мазкур дар таркиби калимаҳои алоҳида вучуд доштанд. Дар ин ҳолат ҳам дар шаклгирии ин навъ калимаҳои мураккаби омехта аввал калимасозии морфологӣ ва баъдан калимасозии лексикӣю синтаксисӣ ё калимасозии мураккаб иштиро менамоянд. Мисол:

Мерасадам бодаи ту з-осмон,

Миннати ҳар **ширафишорем** нест [I, 4, 101].

Хомуш куну ҳайрон нишин, ҳайрони **ҳайратофарин**,

Пуктасухан мардӣ, вале **гуфторхомат** мекунад [I, 4, 112].

Ҳамин тариқ, калимаҳо вобаста ба таркиб ва сохтори морфологиашон гуногун мешаванд. Ҳар яке аз ин гурӯҳҳои сохтории калимаҳо ба ягон роҳи хосси калимасозӣ сохта мешаванд ва бо ин роҳи калимасозӣ алоқаманд мебошад. Калимаҳои мураккаби дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ истифодашуда ҳам бо сохтору мундариҷаи морфологӣ ва тарзу воситаи ташаккули худ бо роҳи муайяни калимасозӣ алоқаманд мебошанд. Гурӯҳҳои сохтории калимаҳо таҷассумгари роҳҳои калимасозӣ дар забон буда, дар ғазалиёти шоир мавқеи муҳим доранд. Калимаҳои мураккаби дар ғазалиёти шоир истифодашуда аксаран заминаи синтаксисии ташаккули худро дошта, ё бо роҳи калимасозии лексикӣю синтаксисӣ ё бо роҳи калимасозии мураккаб ва ё бо роҳҳои омехтаи калимасозии лексикӣю синтаксисӣ ва калимасозии морфологӣ сохта шудаанд. Дар ташаккули калимаҳои мураккаби омехтаи дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ мавҷудбуда роҳҳои калимасозӣ мавқеи гуногун доранд. Агар дар ташаккули як гурӯҳи онҳо калимаҳо дар

шакли сохта иштирок намуда, калимасозии морфологӣ дар шаклгирии ин навъ калимаҳои мураккаб нақши аввалиндараҷа дошта бошад, гурӯҳи дигари онҳо бо роҳи калимасозии мураккаби морфологӣ ва ё калимасозии лексикӣю синтаксисӣ дар шакли калимаҳои мураккаби пайваст ё тобеъ ба вучуд оварда шуда, баъдан бо роҳи калимасозии морфологӣ, яъне вандҳои калимасоз, аз ин калимаҳо калимаҳои нав ба вучуд оварда шудаанд. Як гурӯҳи калимаҳои мураккаби омехтае низ дар ғазалиёти шоир мавҷуданд, ки ба таври ҳамзамон бо роҳи калимасозии мураккаб ё лексикӣю синтаксисӣ ва калимасозии морфологӣ сохта шудаанд.

ХУЛОСА

Аз таҳқиқи ҳамаҷонибаи масъалаи калимасозӣ ва роҳу воситаҳои сохта шудани калимаҳо дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мо бо чунин хулоса омадем:

1. Калимасозӣ падидаи таърихан ташаккулёфтаи забон ба шумор рафта, дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муҳим дорад. Дар забони тоҷикӣ чун забонҳои дигар роҳҳои гуногуни калимасозӣ мавҷуд буда, ҳар яке аз ин роҳҳои калимасозӣ вобаста ба имконоти худ дар ташаккули таркиби луғавии забон сахм мегузоранд. Калимасозӣ, аз як тараф, дар рушду такомул таркиби луғавии забон сахм мегузораду аз тарафи дигар, гурӯҳҳои гуногуни сохтории калимаҳоро ба вучуд меорад. Агар ба воситаи як гурӯҳ роҳҳои калимасозӣ дар доираи ин ё он ҳиссаи нутқ гурӯҳҳои сохтории калимаҳои сода ё сохта ба вучуд оварда шаванд, ба воситаи роҳҳои дигари калимасозӣ калимаҳои мураккаб дар қолабҳои гуногун сохта шуда, дар забон мавриди истифода қарор мегиранд [1-М, 6-М].

2. Ҳам гуногунии сохту таркиби морфологӣ калимаҳо ва ҳам роҳу воситаҳои сохта шудани онҳо дар забони тоҷикӣ падидаи таърихан ташаккулёфта буда, ҳам дар осори шоирону донишмандони гузашта ва ҳам дар эҷодиёти шоирону нависандагони муосир ба ҳуҷҷаҳои алоҳидаи онро мушоҳида қардан мумкин аст [2-М].

3. Калимасозии морфологӣ дар забони тоҷикӣ яке аз сермахсултарин роҳҳои калимасозӣ ба шумор рафта, дар ташаккул ва тақмили таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар тамоми марҳилаҳои ташаккули он нақши асосӣ дорад. Пасванду пешвандҳо, ки воситаи асосӣ ва аксаран ягонаи ба вучуд овардани калимаҳои зиёд дар забони тоҷикӣ ба шумор мераванд, дар созмон додани гурӯҳҳо ва қолабҳои гуногуни сохтории калимаҳои сохта ва мураккаби омехта дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ нақши муҳим доранд [1-М, 3-М, 7-М].

4. Яке аз воситаҳои хеле сермахсул ва асосии калимасозии морфологӣ пешвандҳо мебошанд. Дар ғазалиёти Ҷалолиддин Балхӣ калимаҳои зиёде ба мушоҳида мерасанд, ки бавоситаи пешвандҳо сохта шудаанд. Ба воситаи пешвандҳо дар ғазалиёти шоир, асосан, калимаҳое сохта шудаанд, ки аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ба исм, сифат, феъл ва зарф тааллуқ доранд [5-М].

5. Ҷалолиддини Балхӣ дар ғазалиёти худ ҳангоми истифода намудан аз захираи феълҳо низ малакаи баланд нишон додааст. Ӯ дар ғазалҳои худ аз рӯйи зарурат ва тақозои қонуниятҳои шеърӣ феълҳоро ҳам дар шакли классикӣ бо пешвандҳо ва ҳам дар шакли асосиашон, ки дар забони муосири тоҷикӣ истифода мешаванд, ба қор бурдааст: **дарандешидан, дарандохтан, дарафкандан, дарафзӯдан, дарбурдан, дарбохтан, дардӯхтан, дарниҳодан, дарнигаристан, дарғунчидан, андаровехтан, андарзадан, андаррабудан, бозғӯфтан, бозгиририфттан, бозгардидан, бозрахонидан, бозчустан, бозхондан, бозхостан** [2-М, 6-М].

6. Воситаҳои дигаре, ки дар доираи калимасозии морфологӣ дар ташаккули гурӯҳҳои сохтории калимаҳои сохтаю мураккаб нақши муҳим доранд, пасвандҳои калимасоз мебошанд. Дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ низ ин воситаҳои калимасоз нақши асосӣ дошта, ба воситаи онҳо калимаҳои зиёде мансуби исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо ба вучуд оварда шудаанд. Қисми зиёде калимаҳое, ки дар ғазалиёти шоир ба туфайли пасвандҳо сохта шудаанд, дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ҳам дар истифода мешаванд [4-М, 7-М].

7. Калимасозии пешвандӣ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ хеле хуб бо тамоми хусусиятҳои таҷассум ёфтааст. Шоир дар баробари истифода намудан аз имконоти фаровони забони зиндаи халқ кӯшиш намудааст, ки дар доираи қолабҳои мавҷудаи калимасозӣ калимаҳои нав созад: **ҳамкиса, ҳамзону, ҳамбар, ҳамкиштӣ, ҳамкиса, ҳамзону, ҳамбар, ҳамкиштӣ, осуф, боэсор, боқушод, беиклим, беимсол, нозмин, бешабох, саногар, андагарӣ, рақсгарӣ, тарсгор, шаша, яғмобак, ойинадон,**

наргисдон, соягах, сиёсатгоҳ, обистон, ситамистон, хуфтаистон, нозиш, халиш, чашиш, шармин, зулмин, мулукона, ишқнок, фикрнок, меҳрманд, ишқманд, силсиламанд, васвасаманд, чонтар, дармонтар, бодатар, гулшантар, чавшантар, охантар, зохиртар, раққостар, чупонтар [4-М, 5-М].

9. Калимаҳои мураккаб ҳам дар ғазалиёти Чололиддини Балхӣ ба таври хеле зиёд истифода шудаанд. Онҳо тарзу восита ва заминаи мухталифи ташаккул дошта, дар қолабҳои гуногуни сохторӣ ба мушоҳида мерасанд. Роҳҳои калимасозе, ки дар асоси онҳо калимаҳои мураккаб сохта мешаванд, калимасозии лексикӣю синтаксисӣ ва калимасозии мураккаби морфологӣ ба шумор рафта, дар ғазалиёти Чололиддини Балхӣ калимаҳои ин роҳҳои калимасозӣ сохташуда зиёд мебошанд [1-М, 2-М].

10. Калимаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва омехтае, ки дар ғазалиёти Чололиддини Балхӣ истифода шудаанд, аз рӯи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ, асосан, ба исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо мансубанд. Дар қолаби калимаҳои мураккаби пайваст исмҳо, сифатҳо ва зарфҳо зиёд ба мушоҳида расида, дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ исмҳо ва сифатҳо бартарӣ доранд, вале зарфҳо хеле кам ба мушоҳида мерасанд. Дар ғазалиёти шоир калимаҳои дар қолаби калимаҳои мураккаби омехта сохташуда асосан исм, сифат ва зарф мебошанд [1-М, 7-М].

11. Чололиддини Балхӣ дар ғазалиёти худ дар баробари истифода намудан аз калимаҳои мавҷудай захираи луғавии забон дар доираи қолабҳои мавҷудай калимаҳои мураккаби забон калимаҳои зиёдеро низ сохтааст. Аксари калимаҳои аз ҷониби шоир сохташуда калимасое мебошанд, ки дар ғазалиёти ӯ як бор истифода шудаанд ва дар ягон фарҳангу луғатномаҳо ҳам ба мушоҳида намерасанд: **асосэҷод**, **баргустувон**, **помӯзд**, **ҳочатош**, **шуълахора**, **шакарситон**, **шафтолуситон**, **кавчлез**, **ишқҳиммат**, **исмсифат**, **дӯздгӯш**, **гадорӯй**, **тӯтиғизо**, **махмурсар**,

жожшоир, нодирачӯпон, сабзхинг, сабздӯлоб, ғарчафиреб, хушхисол, лангтахмин, хубэътикод, ростмиъод, тангхавсала, зебоҳаракот, бақадамрафта, дамрафта, бахамрафта, чонтар, мантар [1-М, 2-М, 6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Калимасозӣ баҳши асосии морфология буда, муҳимтарин масъала дар доираи ҳар як ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, таҳқиқоти анҷомшударо метавонад дар таҳия ва такмили китобҳои дарсию воситаҳои таълимӣ ва омода намудани курси лексияҳо барои курс ва семинарҳои махсус ба кор бурда шавад.

2. Калимасозӣ падидаи дохилии забон буда, дар ташаккули таркиби луғавӣ нақши муҳим дорад. Бо дарназардошти ин таҳқиқоти мазкур метавонад дар муайян намудани роҳҳои ташаккули таркиби луғавии забон аз ҳисоби сарчашмаҳои дохилӣ, махсусан аз ҳисоби калимасозӣ, ба ҳамчун маводи ҷирирасони таҳқиқотӣ истифода шаванд.

3. Дар таҳқиқоти анҷомдодашуда роҳҳо замина ва тарзу воситаҳои гуногуни калимасозӣ дар доираи осоре таҳқиқ мешаванд, ки чанд асар қабл навишта шудааст. Ин таҳқиқот дар забон аҳаммияти таърихӣ дорад. Аз ин нуқтаи назар, натиҷаҳо ва маводи аз таҳқиқот бадастомада метавонад дар омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои гуногуни забон дар баҳши сарфу калимасозӣ ва дигар масъалаҳои гузаштаи забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор гиранд.

4. Дар забони тоҷикӣ дар баҳши сарфу калимасозӣ масъалаҳои таҳқиқнашуда ҳанӯз ҷой доранд, ки бартарафкардани онҳо вазифаи забоншиносии имрӯзаи тоҷик мебошад. Мавод ва ҳуди таҳқиқоти анҷомшуда ҳам метавонад дар бартараф намудани мушкилоти ҷойдошта, забон, услуб ва дигар масъалҳои ба калимасозӣ алоқаманд дар доираи осори шоир ё нависандаи ҷудогона самаранок ба кор бурда шавад.

А) РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

I.Манбаъ:

1. Мавлоно, Ҷалолиддини Румӣ. Девони кабир (таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ) [Матн] Ҷ. Р. Мавлоно. – Душанбе: Дониш, Ҷ. 1, 2007. –687с.
2. Мавлоно, Ҷалолиддини Румӣ. Девони кабир (таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ). – Душанбе: Дониш, Ҷ. 2, 2007. –710 с.
3. Мавлоно, Ҷалолиддини Румӣ. Девони кабир (таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ). – Душанбе: Дониш, Ҷ. 3, 2008. –772с.
4. Мавлоно, Ҷалолиддини Румӣ. Мунтахаби ғазалиёти (таҳияи Асрори Раҳмонфар ва Мубашшир Акбарзод). – Душанбе: Адиб, 2013. – 150 с.
5. <https://www.haiderart.ganjoor.com>

II.Асарҳои илмӣ:

6. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода [Матн] / А. Абдуқодиров. – Душанбе: Дониш, 1978. – 124 с.
7. Абдуллоев, Б. Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке: АКД [Текст]/ Б. Т. Абдуллоев. – Баку, 1964. –22с.
8. Ализода, С. Сарфу наҳви забони адабии тоҷик. С. –Фитрат А. Қойидаҳои забони тоҷикӣ// С. Ализода – Фитрат. Душанбе: Маориф ва фарҳанг. 2010. –187 с.
9. Аловиддинов, Б. Д. Роҳҳои калимасозӣ дар забони муосири тоҷикӣ. –Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – 140 с.
10. Амонова, Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках [Текст] / Ф. Амонова. Учеб. пособие. – Душанбе: ТГУ, 1982. – 55 с
11. Амонова, Ф. Р. Опыт ономазиологического исследования деривационной системы современного персидского языка: АДД [Текст] / Ф. Р. Амонова. – М., 1990. – 56с.

12. Амонова, Ф. Р. Проблемы деривационной ономасиологии современного персидского языка [Текст] / Ф. Р. Амонова. – Душанбе: Дониш, 1990. – 102 с.
13. Анварӣ, С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома» [Матн] / Сулаймон Анварӣ. – Душанбе: Маориф, 1994. – 117с.
14. Байзоев, А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абӯалӣ Ибни Сино [Матн]/ Байзоев А. – Душанбе: «Андалеб», 2016. – 196с.
15. Бертельс, Е. Э. Суфизм и суфийская литература [Текст] / Е. Э. Бертельс. – М. : Наука, 1965. –523 с.
16. Бобомуродов, М., Муминов А. Луғати иухтасари калимасозии забони адабии тоҷик [Матн] / М. Бобомуродов, А. Муминов – Душанбе, 1983. – С. 62-95.
17. Бобомуродов, М. Чамоли мард дар фасоҳати гуфтори ӯст [Матн] / М. Бобомуродов. – Душанбе: «Эр-граф», 2012. – 241 с.
18. Виноградов, В. В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка [Текст] / В. В. Виноградов //Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. – М. 1952.
19. Винокур, Г. О. Заметки по русскому словообразованию [Текст]/ Г. О. Винокур // Избранные работы по русскому языку. – М., 1969.
20. Гавҳарин, Сайид Содик. «Фарҳанги луғот ва таъбироти Маснавӣ»-и Ҷалолуддин Муҳаммад бинни Ҳусайни Балхӣ [Матн] /С. Гавҳарин. – Техрон: Китобфурушии Заввор, 1362 (дар 9 ҷилд).
21. Ганиева, С. Ономасиологический подход к сложному словообразованию таджикского литературного языка [Текст] / С. Ганиева. – Худжанд, 1996. 156с.
22. Гаффоров, А. Хусусиятҳои грамматикӣ ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик [Матн] / А. Гаффоров. – Душанбе, 2020. – 222с.
23. Грамматикаи забони тоҷикӣ: Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн]. – Сталинобод,1956. – Ҷ. I: Фонетика ва морфология. – 232 с.

24. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1985. – қисми I: Фонетика, Морфология. – 356 с.
25. Гулназарова, Ж. Низоми маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ (бар маъноии осори бадеии Абдурахмони Ҷомӣ) [Матн]/ Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2023.
26. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе, 1966.
27. Джахангиров, Т. И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук [Текст] / Т. И. Джахангиров. – Тбилиси, 1984. – 23 с.
28. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология [Матн]. – Душанбе: Маориф, 1973. – Қисми I: Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. – 464 с.
29. Забони ҳозираи тоҷик [Матн]. Лексика. – Душанбе, 1981. – 102 с.
30. Зафар, Шералӣ, Сайидзода. Суханҳои ҳикматомӯзи Президент Эмомалӣ Раҳмон дар бораи забон [Матн] / Сайидзода З. Ш. – Душанбе: Бунёди забон, 2015. – 116 саҳ.
31. Земская, Е. А. Современных русский язык. Словообразование [Текст] / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 303с.
32. Земская, Е. А. Словообразование как деятельность [Текст]/ Е. А. Земская. –, М. :Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 224 с.
33. Зеҳнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 233с.
34. Зоҳидов, А. Таъсири забони русӣ ба калимасозии забони адабии тоҷик [Матн] / А. Зоҳидов. – Хучанд: Ношир, 2009. – 160с.
35. Исмаилова, Х Э. Словообразование качественных прилагательных в современных русском и таджикском языках [Текст] / / Х. Э. Исмаилова. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 105 с.
36. Кабиров, Ш. Сухан аз арши барин омадааст [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе, 2014. – 263 с.

37. Кабиров, Х. Султони мулки сухан [Матн] / Х. Кабиров. – Душанбе, 2011. – 151 с.
38. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1967.
39. Камолиддинов, Б. Ҳусни баён [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Б. Камолиддинов. – Душанбе:Маориф, 1989. – 118с
40. Камолиддинов, Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф. 1992. – 126с.
41. Камолова, Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Мачмӯъ-уттаворих» [Матн]/ Г. Камолова. – Душанбе: Дониш, 1984. – 92 с.
42. Касимов, О. Деривация в «Шахнаме» А. Фирдоуси [Текст] / О. Касимов–Душанбе, 2006. – 186с.
43. Касимов, О. Лексика «Шахнаме» Абулқасима Фирдавси: АДД [Текст] / О. Касимов. – Душанбе, 2011.
44. Касимов, О. Картина животного мира в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси [Текст]/ О. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 135с.
45. Касимов, О. Х. Лексика и словообразование в «Шохноме» Абулқасима Фирдоуси [Текст] / О. Х. Касимов. – Душанбе, Чопхонаи Дониш. 2016. –346 с.
46. Кубрякова, К. С. Что такое словообразование [Текст] / К. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1965. – 80 с.
47. Кубрякова, К. С. О словообразовательной системе языка и отношениях словообразовательной производности. «Проблемы словообразования в современном языкознании» [Текст] / К. С. Кубрякова. – Рига, 1969.
48. Кубрякова, К. С. Словообразование. / К. С. Кубрякова [Текст] // Общее языкознание. – М., 1972.
49. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик [Матн]/ М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 491 с.

50. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик. (асрҳои 9-10) [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490с.
51. Қосимова, М. Н. Чор унсур: маъниофарӣ, калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ») [Матн] /М. Н. Қосимова. –Душанбе: Деваштич, 2007. – 266с.
52. Лопатин, В. В. Русская словообразовательная морфемика [Текст] / Лопатин В. В. – М. : Наука, 1977. – 316 с.
53. Масъалаҳои забоншиносӣ [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1975. –315 с.
54. Масъалаҳои мубрами забони адабии тоҷик [Матн]. – Душанбе: Нашриёти Пойтахт. 2017. – 364 с.
55. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ [Матн]/ Ҳ. Маҷидов. – Душанбе, 2007. – 242 с.
56. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. – 294 с.
57. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 73 с.
58. Муҳаммад, Ҳусайни Ямин. Шаҳриёре бар авранги сухан [Матн]/ Ҳ. Я. Муҳаммад. – Кобул, 138 хуршедӣ. –142 с.
59. Муҳаммадиев, М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев// Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1967. – С. 37- 45
60. Муҳаммадиев, М., Талбакова Ҳ., Нурмуҳаммадов Ю. Лексикаи забони адабии тоҷик [Матн]/ М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмуҳаммадов. – Душанбе, 1997. – 189 с.
61. Муҳаммадиев, М. Вожашиносии забони муосири тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1999. – 247 с.
62. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик [Матн]/ Ниёзмӯҳаммадов Б. – Сталинобод, 1960.

63. Ниёзмуҳаммадов, Б., Ниёзов, Ш., Каримов, А. Забони тоҷикӣ (фонетика ва морфология). Ҷ. 1. Барои синфҳои 5-6 [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Ниёзов, А. З. Каримов. – Душанбе, 1971. – 253 с.
64. Ниёзӣ, Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Н. Ниёзӣ // Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ. – Ҷ. 7. – Сталинобод, 1964.
65. Низомии, Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола [Матн] /Самарқандӣ Низомии Арӯзӣ. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 159 с.
66. Общее языкознание [Текст]. – М. : Наука. 1970,. –603 с.
67. Общее языкознание [Текст]. – М. : Наука. 1972,. –365 с.
68. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки [Текст]. –М. : Наука, 1981. – 544 с.
69. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. –М. : Наука, 1982. – 544 с.
70. Пейсиков, Л. С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках [Текст] / Л. С. Пейсиков // Иранская филология. – М., 1964.
71. Пейсиков, Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. –М. : Изд-во МГУ, 1973. –200 с.
72. Потёбня, А. А. Слово и миф / А. А. Потёбня. – М. : Правда, 1989. – 622 с.
73. Рахматуллозода, С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка [Текст] / С. Рахматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2016. – 239 с.
74. Рубинчик, Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка [Текст] / Ю.А. Рубинчик. – Москва, 2001. – 600с.
75. Рустамов, Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм [Матн]/ Ш. Рустамов. – Душанбе; Ирфон, 1972. – 92 с.

76. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 79 с.
77. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972. – 223 с.
78. Рустамов, Ш. Исм. Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ вамавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ [Матн]/ Ш. Рустамов. –Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.
79. Рустамов, Ш. Исм [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1981. – 218 с.
80. Саймиддинов, Д. Вожасозии забони форсии миёна [Матн]/ Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
81. Саймиддинов, Д. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – 208 с.
82. Сабзаев, С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар [Матн] / С. М. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.
83. Сабзаев, С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ [Матн]/ С. Сабзаев. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 520 с.
84. Сабзаев, С. М. Инкишофи маъноӣ баъзе калимаҳо дар забони тоҷикӣ [Матн] / С. М. Сабзаев. // Мактаби советӣ. – №2. –1979. –С. 14-16.
85. Серебренников, Б. А. «Об относительной самостоятельности развития системы языка». / Б. А. Серебренников. –М., 1967.
86. Саид Яҳё Ясрабӣ. Забонаи Шамс ва забони Мавлавӣ [Матн] /Ясрабӣ Саид Яҳё. – Техрон: Амири Кабир, 1386. –448с.
87. Соболева, П. А. Об основном и производном слове при словообразовательных отношениях по конверсии [Текст] / П. А. Соболева // Вопр. языкознания. – М., 1959.
88. Соболева, П. А. О системном представлении словообразовательного уровня [Текст] / П. А. Соболева // «Актуальные проблемы лексикологии». Вып. 2, ч. 1. – Новосибирск, 1969.

89. Тимофеев, К. А. Заметки о словообразовании [Текст]/ К. А. Тимофеев // Вопросы грамматики: Сб. ст. к 75-летию акад. И И. Мишенова. – М; Л.,1960.
90. Тихонов, А. Н. Словообразовательные синонимы в русском языке [Текст] / А. Н. Тихонов // Рус. яз. в шк. –№1. М., 1971.
91. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе, 1967. –82 с.
92. Тоҷиев Д. Осори мунтахаб [Матн] / Д. Тоҷиев. – Душанбе, 2005. –483 с.
93. Улуханов, И. С. Словообразовательная семантика в русском языке принципы ее описания [Текст] / И. С. Улуханов. – М. : Наука, 1977. – 256 с.
94. Хонларӣ, Парвиз. Таърихи забони форсӣ. – Ҷ. 3. [Матн] / П. Хонларӣ. – Техрон: Фарҳанги нашри нав, 1372. – 490 с. (бо забони форсӣ).
95. Хоркашев, С. Суффиксальное словообразование существительных в юго-восточных говорах таджикского языка АКД [Текст] / Хоркашев С. – Душанбе, 1996. –20 с.
96. Хоркашев, С. Калимасозии исм бо пасвандҳо [Матн] / Хоркашев С. – Душанбе: Ирфон, 2010. –143с.
97. Хоркашев, С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / Хоркашев С. – Душанбе: Маориф, 2014. – 120 с.
98. Хоҷа, Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор [Матн] / Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. – Душанбе, 1998. –116 с.
99. Хоҷаев, Д. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1998. –150с.
100. Хоҷаев, Д. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2004. – 124с.
101. Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 229 с.

102. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 344 с.
103. Хоҷаев, Д., Додаров, О. Таърихи афкори забоншиносии тоҷик XVI [Матн] / Д. Хоҷаев., О. Додаров. – Душанбе: Аржанг, 2022. – 304 с.
104. Хоҷамухаммади Муҳаммадзод. Калимасозӣ дар ашъори Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ [Матн] / Х. Муҳаммадзод. – Душанбе: «Маориф ва фарҳанг», 2008.
105. Ҳакимова, Ш. И. Лексические синонимы в поэзии Лоика Шерали [Текст] / Ш. И. Ҳакимова АКД. – Худжанд, 2012. – 23 с.
106. Ҳалимов, С. Забони ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои нутқ) [Матн] / С. Ҳалимов, К Шукурова. – Душанбе, 1988. – 100 с.
107. Ҳалимиён, С. Феъл (Куниш) [Матн] / С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – 126 с.
108. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе, «Ирфон». 1973. –254 с.
109. Чхеидзе, Т. Д. Именное словообразование в персидском языке [Текст] Т. Д. Чхеидзе. – Тбилиси, 1969. –141 с.
110. Чавчавадзе, Т. А. Именное словосложение в новоперсидском языке [Текст] / Т. А. Чавчавадзе. – Тбилиси: Мецниерба, 1981. –374с.
111. Шамс, Қайси Розӣ. Ал-муъҷам [Матн] / Р. Шамс. – Душанбе: 1991. – 464Ҳ с.
112. Шанский, Н. М. Очерки по русскому словообразованию [Текст] / Н. М. Шанский. – М. : Изд-во МГУ, 1968. –312 с.
113. Шанский, Н, М. Основы словообразовательного анализа [Текст]/ Н. М. Шанский. – М. : Учпедгиз, 1993. –56 с.
114. Шоев, Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных в современном таджикском литературном языке/ на материале суффикса. -й, -гй, -вй: дис... канд. филол. наук [Текст] / Э. Шоев. – Душанбе, 1983. –201с.

115. Шукуров, М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад [Матн] / Шукуров, М. – Душанбе. : Ирфон, 1968. – 159с.
116. Шукуров, М. Забони мо–ҳастии мо [Матн] / М. Шукуров. –Душанбе: Маориф, 1991. –228 с.

III.Рисола, автореферат ва мақолаҳо

117. Аброров, С. С. Структура, семантика и грамматические особенности метафорических выражений в поэзии Ходжи Хусейна Хатлони. Автореф...дисс... канд... филол. наук [Текст] / С. С. Аброров. – Душанбе, 2017. – 26 с.
118. Амлоев, А. Я. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев [Матн] / А. Я. Амлоев. Душанбе: ДСРТ, 2016,. – 151с.
119. Бухоризода, А. Л. Вазифаҳои суффиксчонишинҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ: дис. н. и. ф. [Матн] / А. Л. Бухоризода. – Сталинобод, 1954. – 227 с.
120. Виноградов, В. В. Вопросы современного русского словообразования [Текст] / В. В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М. :Наука,1975. – С. 155-166.
121. Ганиева, С. Сложные слова с аналогичным компонентом дил и их соотношение с фразеологическими единицами [Текст] // Вестник ТГУ: серия: Языкознание/ С. Ганиева. – Душанбе, 1990. – С. 14-19.
122. Ганиева, С. Словообразовательное значение сложных слов таджикского языка [Текст] / С. Ганиева //На материале литературных памятников X-XII вв. // Дисс. канд. филол. наук [Текст]/. – Душанбе, 1990. –156с.
123. Григорьев, В. И. О взаимодействии словосочетания и аффиксации [Текст] / В. И. Григорьев // Вопр. языкознания. –1961. – №5. – С. 71. –

124. Ғаниева, С. Таркиби ономасиологии калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ [Матн] / С. Ғаниева – Хучанд: Нури маърифат, 2016, 188с.
125. Ғанизода, С. Таносуби воҳидҳои махраҷӣ бо универбҳои сермаъно. Сунъи беҳин [Матн] / Ғанизода С. – Хучанд: Ношир, 2017. – С. 130-141.
126. Давронов, А. Забон ва услуби баёни ғазалиёти Ҷалолиддини Румӣ (аз рӯйи маводи «Девони кабир») [Матн] / А. Давронов // Ганҷинадори мероси ниёгон. – Хучанд, 2007. – С. 417-422.
127. Земская, Е. А., Кубрякова Е. С. Проблемы словообразования на современном этапе [Текст] / Е. А., Земская, Е. С. Кубрякова // Вопр. Языкознания. – 1978. – №6. – С. 112-123.
128. Зоҳидов Н. Шиноҳти Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ аз равшанӣ пиндорҳои ҷаҳони муосир [Матн] / Н. Зоҳидов // Оғзоби маърифат. – Душанбе, 2007. – С. 344-347
129. Кабиров, Ш. Мавлоно – воҷасози беҳамто [Матн] / Кабиров Ш. // Забон – руқни тоат (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Китоби чорум. – Душанбе, нашриёти ҶДММ «Ханда». – 2008. – С. 135-141.
130. Касимов, О. Суффиксальное словообразование имен существительных в «Шахмане» А. Фирдоуси [Текст] / О. Касимов Дис.. канд. филол. наук. – Душанбе, 1988. – 188 с.
131. Кумахов, М. А. О соотношении морфемного строения слова и словообразования [Текст] / М. А. Кумахов // Вопр. языкознания. – 1963. – №6. – С. 107-120.
132. Қосимова, М. Н. Оид ба ҷанде калимаву ибораҳо дар осори Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / М. Н. Қосимова // Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе: 1995. – С. 106-110
133. Лившиц, В. А. О внутренних законах развития таджикского языка [Текст] / В. А. Лившиц // Изв. АН Тадж. ССР. – Отд-ние обществ. наук. – 1954. – №5. – С. 87-103.

134. Лопатин, В. В., Улуханов И. С. К соотношению единиц словообразования и морфологии [Текст] / В. В. Лопатин, И. Улуханов// «Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие». –М. 1969. – С. 119-122.
135. Маҳдӣ, С. Пасвандҳои ҷойномсозии тоҷикии -он, -гирд, -канд, -обод [Матн] / Саъдӣ М. // Масъалаҳои мубрами забони васоити ахбори омма. –Душанбе: Олами дониш, 2016. – С. 57-61.
136. Мирзоев, Г. Субстантивные значения имен суффиксом. -й/-гӣ в таджикском языке [Текст] //Г. Мирзоев// Лингвистические исследования 1976. Вопросы лексикологии, лексикографии и прикладной лингвистики. –М: 1976. – С. 133-147.
137. Мирзоев, Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке: дисс. канд. фил. наук [Текст] / Г. Мирзоев. Душанбе, 1987. –202 с.
138. Мирзоев, Г. Мулоҳизаҳо перомуни ҳаммаъноии қолаби калимасозӣ [Матн] // Г. Мирзоев// Масъалаҳои таълими забон ва адабиёти тоҷик. –Кӯлоб, 1990. –С. 4-5.
139. Мирзоев, Г. аълими қолаби калимасозӣ [Матн] // Г. Мирзоев// Масъалаҳои таълими забон ва адабиёти тоҷик. –Кӯлоб, 1990. –С. 16-18.
140. Мирзоев, Г. Словообразовательные типы имен существительных в таджикском языке [Текст] / Г. Мирзоев// Вестник Кулябского государственного университета имени А. Рудаки. – Душанбе, 2014. – С. 40-49.
141. Мирзоев, Г. Типы суффиксальных производных имен существительных в таджикском языке [Текст] / Вестник Кулябского государственного университета имени А. Рудаки. – Душанбе, 2014. – С. 197-207.

142. Мирзоева, М. Лексико-фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни. [Текст] / М. Мирзоева. – Душанбе, 2013. – 430 С.
143. Назаров, М. Н. Вижагиҳои маъноӣ, услубӣ ва сохтории вожаҳои ифодагари гулу гиёҳ дар забони ғазалиёти шоирони асрҳои XIII-XIV форсу тоҷик. Дисс. н. и. ф [Матн] / М. Н. Назаров// Душанбе, 2019. – 152с.
144. Ниёзӣ, Ш. Н. Оид ба ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Н. Ниёзӣ // Изв. Ан. Тадж. ССР. Отд-ние обществ. наук. – 1954. –№5. – С. 147-153.
145. Низомова, С. Ф. Сифатҳои мураккаб дар достони «Хусрав ва Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ [Матн] / С. Ф. Низомова // Паёми донишгоҳи миллӣ. 2001. № 3 (7). С. 3-7.
146. Низомова, С. Ф. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ [Матн] / С. Ф. Низомова// Душанбе: матбааи ВКД. 2010. 178с.
147. Низомова, С. Ф. Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистии Садриддин Айний. Дисс. д. и. ф [Матн] / С. Ф. Низомова// Душанбе, 2019. –328с.
148. Олимҷонов М. Хусусиятҳои сохторию маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил. Дисс. д. ф. н. / М. О. Олимҷонов/ Душанбе, 2022-343 с.
149. Пейсиков, Л. С. К истории словообразования отыменных глаголов в персидском языке [Текст] / Л. С. Пейсиков // Иранское языкознание. История, этимология, типология (К 75-летию проф. В. И. Абаева). – М., 1976. – С. 190-199.
150. Расторгуева, В. С. Изучение таджикского языка в СССР [Текст] / В. С. Расторгуева // Очерки по истории изучения иранских языков [Текст] –М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 33-67.

151. Раҳматуллозода, С. Калимасозии исм бо пасвандҳо [Матн] / С. Раҳматуллозода// Душанбе, 2010. –144 с.
152. Раҳматуллозода, С. Истилоҳоти калимасозӣ [Матн] / С. Раҳматуллозода// Душанбе, 2012. – 72с.
153. Раҳматуллозода, С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Раҳматуллозода// Душанбе, 2014. –106с.
154. Раҳмон, Э. Ба забони модарӣ чун ба забони модар арҷ гузорем [Матн]/ Э. Раҳмон. // «Ҷумҳурият», 24 июли соли 2008.
155. Рустамов, Ш. Мулоҳизаҳо дар хусуси калимаи «гоҳ» [Матн] / Ш. Рустамов // Маориф ва маданият. – 1969. 12 июн.
156. Сабирова, М. А. Структурно-семантические особенности соматических слов и идиом в поэзии Камола Худжанди» дисс. канд. филол. наук [Текст] / М. А. Сабирова. – Худжанд: 2018. –188 с.
157. Саломов, М. Баъзе хусусиятҳои луғавӣ ва услубии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] /М. Саломов// Офтоби маърифат. –Душанбе: 2007. – С. 218-225.
158. Саломов, М. Назаре ба забони шеър ва ҷазобияти он [Матн] / М. Саломов. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). –Душанбе: 2011, №4 (52). – С. 326. – 330.
159. Саломов, М. Мавқеи семантикии калимаҳои як маъно ва сермаъно дар забони ғазал [Матн] / М. Саломов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – 2015, № 4/6, (177). – С. 18-24
160. Саломов, М. Вижагиҳои услубии баъзе пасвандҳо дар забони шеъри тоҷикию форсӣ [Матн] / М. Саломов. // Суханшиносӣ (Маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: 2016, №1. – С. 33-38.
161. Саломов, М. Стилистические особенности некоторых лингвистических категорий в языке поэзии таджикско-персидской литературы (на материале анализа некоторых словообразовательных суффиксов) [Текст] // Грамматические категории в контрастивном аспекте: Сборник научных статей по

материалам международной конференции (11-14 мая 2016 г.) В 2 ч.
Ч. 1 – М.: МГПУ, 2016. – С. 86-92.

162. Саломов, М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV [Матн] / М. Саломов. Дис. д. и. ф. – Душанбе, 2018. – 355 с.
163. Сулаймонов, И. Хусусиятҳои оморфемавӣ ва синоморфемавии пасванди. –ак (-ак) дар лаҳҷаҳои қухистони Ҳисор [Матн] / И. Сулаймонов // Сухани сабз. – Душанбе, 2003. – С. 35-46.
164. Табаров, Х. Н. Лексико морфологические особенности языка поэзии Хаджи Хусайна Кангурт: дисс. канд. фил. наук [Текст] – Душанбе, 2000. –168 с.
165. Талбакова, Ҳ. Префикси феълии бар- ва истеъмоли он дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш [Матн] / Ҳ. Талбакова // Дурахши маънӣ. (Мунтахаби мақолаҳои илмӣ) //. – Душанбе: Сино, 2013. – С. 5-9.
166. Тилавов, Б. Мақоми суффикси. -гар ва. -гарӣ [Матн] / Б. Тилавов // Маориф ва маданият. 1979. – 16 янв.
167. Турсунов, М. Ученые записи Ленинабадского педагогического института. вып. 4. [Текст] / М. Турсунов. – Ленинабад, 1953. – С. 7
168. Улуханов, И. С. Словообразовательная семантика в русском языке принципы ее описания [Текст] / И. С. Улуханов. – М. : Наука, 1977. — 256 с.
169. Халилов, А. Калимасозӣ бо изофат [Матн] / А. Халилов //Мақтаби советӣ. – 1960. – № 5. – С. 26-30.
170. Хасанов, А. Лексические особенности "Худуд-ал-алем": дис. канд. филол. наук [Текст] / А. Хасанов. – Душанбе, 1986. – 200 с.
171. Ҳасанов А. Қозибаҳои забони “Маснавии маънавӣ”- Ҷалолиддини Румӣ [Матн] / А. Ҳасанов // Ганҷинадори мероси ниёгон. –Хучанд, 2007. – С. 146-154
172. Хоркашев, С. Калимасозии суффикси -ак дар шеваи ҷануби шарқӣ [Матн] / С. Хоркашев // Тезисы докл. апрельской научно-

- теоретической конференции профессорско-преподавательского состава ТГУ им. В. И. Ленина. – Душанбе: Сино, 1994. – С. 62-63.
173. Хоркашев, С. Мавкеи пасванди. – акй дар шеваи чануби шаркй [Матн] / Хоркашев С. // Пажӯҳиш ва дастовард. – Душанбе: ДДОТ ба номи Садриддин Айни, 2007. – С. 14-19.
 174. Хоркашев, С. Пасвандхое, ки исми маънӣ месозанд [Матн] / Хоркашев С. // Ахбори АИ ҶТ, шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе: Дониш, 2009. – С. 249-255.
 175. Хоркашев, С. Қолаби нави калимасозии исм [Матн] / С. Хоркашев // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши «филология». 4/1 (129). 2014. – С. 29-34.
 176. Хоркашев, С. Ду нигоҳ ба масоили калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2014, №1 (56). – С. 337-344.
 177. Хусрави Фаршедвард. Шеваи вожагузинӣ ва вожасозии Фирдавсӣ [Матн] / Фаршедвард Х. // Фарҳанг, 1991. – №9. – С. 27-20.
 178. Ҳалимов, С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ) [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қ. 1/2. – Душанбе. 1975. – С. 283-307.
 179. Ҳалимов, С. Калимасозии сифат дар забони тоҷикӣ [Матн] / С. Ҳалимов // Забон. – рукни тоат (Маҷмуаи мақолаҳо). Китоби чорум. – Душанбе, нашриёти ҶДММ «Ханда». – 2008. – С. 235-247.
 180. Чумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣю семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / М. Чумъаев. – Душанбе, 2009. – 158 с.
 181. Шоев, Э. Морфемаи сифати нисбисози -й ва синонимҳои он [Матн] / Э. Шоев // Актуальные проблемы иранской филологии. – Душанбе: Дониш, 1985. – С. 176-184.

IV. Фарҳангу луғатномаҳо

182. Арзуманов, С. Д. Русско-таджикский словарь [Текст]:/ С. Д. Арзуманов, Х. А. Ахрори [и. др.]. – Москва: Русский язык, 1985. – 1280с.
183. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. – Ҷ. 1. [Матн] / Муҳаммад Ғиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
184. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 2 [Матн] / Муҳаммад Ғиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
185. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 3 [Матн]/ Муҳаммад Ғиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
186. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 2 [Матн] / Муҳаммадхусайни Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
187. Сирочуддин Алихони Орзу. Чароғи Ҳидоят [Матн] / Сирочуддин Алихони Орзу. – Душанбе. Ирфон, 1992. – 288с.

Б) РҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

**I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи
Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон:**

[1-М]. Ҷиҳонов Г. Сохтор ва семантикаи калимаҳои мураккаби исмӣ дар ғазалиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / Г. Ҷиҳонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/6. – С. 71-74.

[2-М.] . Ҷиҳонов Г. Калимасозии сохтори маъноии сифат ва исм дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / Г. Ҷиҳонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 2/1(177). – С. 178-181.

[3-М]. Ҷиҳонов Г. Сохтор ва калимасозии қолаби исму феъл дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / Г. Ҷиҳонов // Паёми

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018, № 2. – С. 114-117.

[4-М]. Ҷиҳонов Г. Пасвандҳои исмсоз дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / Г. Ҷиҳонов // Паёми Донишгоҳи давлатии Қурғонтеппа ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2018. – № 1/1.(51) – С. 58-63.

[5-М]. Ҷиҳонов Г. Мавқеи пешванди исмсози ҳам-“ дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / Г. Ҷиҳонов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2019, № 1/1.(59) – С. 56-56.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[6-М]. Ҷиҳонов Г. Калимасозии қолаби исму феъл дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / Г. Ҷиҳонов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Забони адабии тоҷикӣ дар марҳалаи ташаккул (асрҳои IX-XI” (Душанбе, ДМТ, 11-уми апрели соли 2018). – Душанбе, 2018. – С. 168-173.

[7-М]. Ҷиҳонов Г. Вижагиҳои услубии пасванди -тар дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / Г. Ҷиҳонов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо” (Душанбе, ДМТ, 15-уми феввали соли 2019). – Душанбе, 2019. – С. 144-148.